

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець:
Класичний приватний університет

Виходить 4 рази на рік

Засновано у 1998 році

ВИПУСК 71

Запоріжжя
Класичний приватний університет
2016

УДК 316.42(043)
ББК 60.5
С 54

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія KB № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.

Редакційна колегія: **Бех В. П.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Бондаренко О. В.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Волович В. І.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Воронкова В. Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Євтух В. Б.**, д. і. н., проф., член-кор. НАНУ, заслужений діяч науки і техніки України (Київ); **Жоль К. К.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Зоська Я. В.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Катаєв С. Л.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Коваль І. М.**, д. політ. н., проф. (Одеса); **Куценко О. Д.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Лобанова А. С.**, д. соц. н., проф. (Кривий Ріг); **Марчук М. Г.**, д. філос. н., проф. (Чернівці); **Огаренко В. М.**, д. н. держ. упр., проф. (Запоріжжя); **Огаренко Т. О.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Онищук В. М.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Победа Н. О.**, д. філос. н., проф. (Одеса); **Подшивалкіна В. І.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Полторак В. А.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Романенко Ю. В.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Сіднєв Л. М.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Судаков В. І.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Таран В. О.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Хижняк Л. М.**, д. соц. н., проф. (Харків); **Цимбалюк Н. М.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Шавкун І. Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Шуст Н. Б.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Щербина В. В.**, д. соц. н., доц. (Запоріжжя); **Щербина В. М.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Яковенко Ю. І.**, д. соц. н., проф. (Київ).

Іноземні члени редколегії: **Алексєєв А.** (Російська Федерація); **Длугош П.** (Республіка Польща); **Патрушев В.** (Російська Федерація); **Солецькі С.** (Республіка Польща); **Шуригіна Ю.** (Російська Федерація).

Голова редакційної ради: **Монаєнко А. О.**, д. ю. н., проф.

Головний редактор: **Зоська Я. В.**, д. соц. н., проф.

Заступники: **Сіднєв Л. М.**, д. філос. н., проф., **Белькова С. В.**, к. н. соц. ком., доц.

Ухвалено до друку вченою радою
Класичного приватного університету
протокол № 1 від 31 серпня 2016 р.

Збірник наукових праць входить до переліку наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт за напрямом “Соціологія”, згідно з наказом МОН України від 21 грудня 2015 р. № 1328.

- Збірник наукових праць виходить 4 рази на рік.
- Робочі мови збірника: українська, російська, англійська.
- Редакція матеріали не повертає. Статті до друку підписують за рекомендацією вченої ради Класичного приватного університету.
- Редакція приймає матеріали від авторів у роздрукованому вигляді з обов’язковим електронним варіантом у форматі rtf.
- Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.
- При використанні матеріалів збірника посилання на “Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики” обов’язкове.
- Кожна наукова стаття, направлена до збірника, повинна мати такі елементи: назва рубрики, УДК, анотації англійською (3000 знаків), українською (500 знаків) та російською (500 знаків) та ключові слова (3–10 слів) українською, російською та англійською мовами, постановка проблеми в загальному вигляді і її зв’язок з важливими науковими й практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких покладено початок вирішенню цієї проблеми й на які орієнтується автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття; формулювання мети статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження й перспективи подальших розробок у цьому напрямі, Список використаної літератури за алфавітом, підпис автора і дата.
- Паперовий варіант, підписаний автором, ідентичний набраному в електронному варіанті, завірена рецензія доктора наук відповідного профілю (крім випадків, коли автор сам має науковий ступінь доктора наук), довідка про автора на окремому аркуші (прізвище, ім’я, по батькові повністю, відповідно до паспортних даних, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи, адреса, телефони з кодом міста, e-mail, назву однієї з постійних рубрик збірника: “Теорія та історія соціології”, “Актуальні проблеми спеціальних та галузевих соціологій”, “Актуальні проблеми сучасного українського суспільства”, “Соціальні технології в сучасному українському суспільстві”) передаються відповідальному редакторові або надсилаються за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70-б, КПУ, а. 312.
- Реквізити для оплати публікації будуть надіслані авторові на електронну пошту після схвалення рукопису редколегією.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

<i>Г. І. Андрущенко</i> СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ ДОВІРИ НА МІЖОСОБИСТІСНОМУ РІВНІ СОЦІАЛЬНОСТІ	6
<i>А. В. Горбачов</i> ЕВОЛЮЦІЯ КАТЕГОРІЇ СПОЖИВАННЯ В КЛАСИЧНИХ ТА ПОСТКЛАСИЧНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ.....	15
<i>С. Л. Катаев</i> ИДЕЙНЫЕ И ПРАГМАТИЧЕСКИЕ МОТИВЫ ПОЛИТКОРРЕКТНОСТИ В ПОЛИТИКЕ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА.....	23
<i>О. О. Сусська</i> ТРАНСФОРМАЦІЇ СУБ'ЄКТА МЕДІАКОМУНІКАТИВНИХ ВІДНОСИН У ПРОЦЕСІ ПЕРСОНІФІКАЦІЇ ТА КОНТАМІНАЦІЇ В ПРОСТОРІ МАС-МЕДІА	31

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

<i>А. А. Бобошко</i> ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я ТА МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ	40
<i>В. А. Болотва, Н. А. Ляшенко</i> ИДЕНТИЧНОСТЬ С НАЦИЕЙ И ЭТНОСОМ КАК ИСТОЧНИК СОЦИАЛЬНОГО КОНФЛИКТА	48
<i>Я. В. Зоська, О. М. Іваць</i> ЛЮДИНА-СПОЖИВАЧ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	58
<i>А. В. Каркач</i> УНІВЕРСИТЕТ ТРЕТЬОГО ВІКУ: СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СПОЖИВАННЯ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ ЛІТНІМИ ЛЮДЬМИ	76
<i>О. І. Orlova, V. V. Orlov, H. Y. Surmina</i> PROBLEM INSTITUTIONALIZATION OF CONTEMPORARY THEATER IN THE SOCIOLOGICAL AND MANAGERIAL DIMENSION	90

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

<i>М. П. Бліхар</i> ДУХОВНІСТЬ ЯК ПРОВІДНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИЩОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН	97
<i>С. О. Внуков</i> АРХЕТИПИ ЯК СОЦІСТАЛЬНІ СКЛАДОВІ В СТРУКТУРІ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ: НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ	108
<i>Н. М. Гордієнко</i> ДИНАМІКА ЖИТТЄВИХ ПЛАНІВ ВИПУСКНИКІВ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)	118

<i>В. В. Євдокимова</i>	
СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ В УКРАЇНІ ТА ЇХ ОСОБЛИВОСТІ.....	128

<i>В. В. Орлов</i>	
АДАПТАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ АДМІНІСТРУВАННЯ ВИБОРЧИХ ПРОЦЕСІВ ДО УМОВ УКРАЇНИ	137

<i>М. В. Туленков, Т. О. Вербецька, С. С. Баранова</i>	
САМОВРЯДНІ ЦІННОСТІ СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ В ОПТИЦІ СОЦІОЛОГІЧНОЇ АНАЛІТИКИ.....	146

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

<i>А. С. Голиков, А. А. Калашиникова</i>	
МЕМ КАК ЗНАНИЕВЫЙ КОНСТРУКТ И СОЦИАЛЬНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ: ВКЛЮЧЕНИЕ, СОЦИАЛИЗАЦИЯ, ИДЕНТИЧНОСТИ.....	158

<i>Л. М. Хиженяк, К. В. Хиженяк</i>	
ОСВІТА ЗА ПІДТРИМКИ КОРПОРАЦІЙ В УМОВАХ ЕЛЕКТРОННИХ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ	170

СОЦІОЛОГІЧНІ ЗАХОДИ ТА ВИДАННЯ: РЕЦЕНЗІЇ. ВІДГУКИ

<i>Paulina Kuzior</i>	
PROTECTION OF THE ENVIRONMENT AND OTHER ASPECTS OF HUMAN ACTIVITY IN THE DISCUSSIONS AT THE INTERNATIONAL CONGRESS OF BUSINESS ETHICS AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT	179

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СОЦІОЛОГІЇ

<i>Е. А. Гугнін</i>	
ПОСТУЛАТИ ДИСКУРСУ УЗАЛЕЖНЕННЯ В БРИТАНСЬКОМУ ТА ФРАНЦУЗЬКОМУ ПРОСВІТНИЦТВІ (НА ПРИКЛАДІ КОНЦЕПЦІЙ ДЖ. ЛОККА, Ш.-Л. МОНТЕСК'Є ТА Е. ВАТТЕЛЯ)	182

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	192
-----------------------------	-----

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.47

Г. І. АНДРУЩЕНКО

СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ ДОВІРИ НА МІЖОСОБИСТІСНОМУ РІВНІ СОЦІАЛЬНОСТІ

У статті висвітлено погляди вчених щодо сутності міжособистісної довіри; розкрито значення присутності довіри в процесі міжособистісної перцепції, тобто пізнання одне одного й усвідомлення значення присутності довіри під час соціальної взаємодії; розглянуто явище депривації (дефіциту) довіри, що негативно позначається на емоційному та особистісному розвитку дитини; визначено роль довіри у відносинах особистості із “значущими іншими”; наведено авторське розуміння сутності міжособистісної довіри в соціологічному аспекті.

Ключові слова: довіра, недовіра, особистість, взаємодія, цінність, перцепція, депривація.

У сучасних умовах трансформації суспільства особливо важливим стає вивчення сутності та основних принципів формування довіри на міжособистісному рівні, оскільки на цьому рівні існування довіри формується первинна здатність довіряти, схильність людини довіряти загалом. Довіра формується спочатку в родинному колі, потім – у дружньому, шкільному, студентському тощо. Саме високий рівень довіри між людьми дає підстави створювати на її засадах організації й соціальні інститути, що, у свою чергу, призводить до виникнення довіри на організаційному рівні – як усередині (зокрема, у трудовому колективі), так і між організаціями при налагодженні між ними партнерських відносин, а також довіри до соціальних інститутів (соціетальний рівень) відповідно.

Варто зауважити, що міжособистісну довіру практично не вивчають у соціології. Вона є в основному предметом досліджень фахівців з інших соціально-гуманітарних наук. У зв'язку із цим виникає необхідність визначення сутності міжособистісної довіри в соціологічному аспекті на базі вивчення вже існуючих наукових думок із цього приводу.

Найбільш активними дослідниками міжособистісної довіри є переважно соціальні психологи й філософи, причому, на жаль, переважно не українські, а російські (І. В. Антоненко, О. І. Донцов, В. П. Зінченко, П. М. Козирева, С. О. Корнєв, А. Б. Купрейченко, І. С. Ломаківська, О. В. Маркова, Б. Д. Паригін, А. В. Поліна, В. О. Рукавишников, І. І. Серьогіна, Т. П. Скрипкіна, С. П. Табхарова, Л. І. Щербич та ін.) і західні (Е. М. Усланер, Ф. Тьоніс та ін.).

У зв'язку із цим з **метою** визначення сутності міжособистісної довіри в соціологічному аспекті в цій статті ми будемо концентрувати свою увагу переважно на вивченні поглядів зарубіжних учених.

В основі міжособистісної довіри лежить взаємодія двох особистостей, одна з яких є суб'єктом довіри, інша – її об'єктом. Вступаючи у відносини, дві людини утворюють цілісну систему, породжують нову онтологію “людина – людина”.

Американський учений Е. М. Усланер називає міжособистісну довіру загальнолюдською моральною цінністю, яка безпосередньо не залежить від особистого досвіду індивіда та/або від практик його взаємодії з іншими людьми, участі/неучасті в різних асоціаціях громадян і неформальній соціалізації [10, с. 571].

Засновник німецької формально-аналітичної школи в соціології Ф. Тьоніс у своїх працях сконцентрував увагу на можливості одночасної присутності в поведінці людини довіри й недовіри до інших, що залежить від її різного ставлення до них (чи то симпатія, чи то антипатія, чи щось інше). Це, у свою чергу, зумовлює градацію довіри й недовіри. Соціолог також наголошував, що довіра та недовіра як поняття є взаємооберненими, оскільки на практиці недовіра може перетворитись на довіру так само, як і невинуватна довіра, крім того, що викликає гнів, жорстокість – прямо переходить у недовіру, яка легко переноситься на інших, на тих, кому ми інакше б довіряли. До довіри чи недовіри призводить не лише власний, а й чужий досвід, тобто авторитет, репутація особистості як такої, що заслуговує на увагу, чи, навпаки, такої, що викликає сумніви, тобто “спілкування з якою потребує обережності”.

Важливим моментом є думка Ф. Тьоніса про те, що довіра значною мірою упередметнюється самим спілкуванням. Так, часто йдеться зовсім не про особистість, а про її стан, який враховують через впевненість у тому, що власні інтереси ділової людини, яка, можливо, в особистісному ставленні й не варта великої довіри, примусять її сплатити борг, поки вона здатна це зробити: здатність заслуговувати на довіру зникає, стаючи кредитоспроможністю. Отже, на думку Ф. Тьоніса, якщо особиста довіра завжди суттєво зумовлена особистістю того, хто довіряє (наявністю в нього розуму, досвіду тощо), то ця відмінність майже повністю зникає під час появи упередженої довіри [8, с. 222–226].

Сучасний російський психолог І. В. Кузнецова, вивчаючи умови та чинники, що впливають на міжособистісні відносини, важливу роль відводить мірі задоволеності потреби в афіліації (прагненні до інших людей), особливо такої її складовій, як потреба в емоційно-довірчому спілкуванні. Рівень інтенсивності цієї потреби залежить від особливостей людини, характерологічних особливостей, захисних механізмів, стилю взаємодії в сім'ї, історії її стосунків із конкретною людиною та міри задоволеності цими стосунками. Тож довіра є однією з основних характеристик афіліативної взаємодії, що виявляється в людському прагненні встановити близькі

стосунки, брати участь у спільних діях, метою яких є процес спілкування, що приносить задоволення. При цьому важливою стає не кількість контактів, а їх якість [4, с. 29].

Оскільки в міжособистісних відносинах відбувається взаємодія не між функціональними органами, а між конкретними людьми, то між останніми виникає явище міжособистісної перцепції, тобто пізнання одне одного й усвідомлення значення присутності довіри під час соціальної взаємодії. При цьому специфіка міжособистісних відносин полягає в тому, що суб'єкти взаємодії передбачають, що їх міра довіри є взаємною (конгруентною), симетричною, адже, вступаючи до відносин, людина розраховує на те, що інша щодо неї займе схожу довірчу позицію, особливо, коли немає розбіжностей у їх соціальних статусах.

Російський фахівець із соціальної психології І. В. Антоненко тлумачить міжособистісну перцепцію як сприйняття, розуміння та оцінювання однією особистістю іншої в процесі спілкування та взаємодії. Основними механізмами міжособистісного сприйняття вважають ідентифікацію, емпатію, рефлексію й каузальну атрибуцію. Кожен із цих механізмів містить у собі можливість неточного або помилкового сприйняття.

Вчена вважає, що довіра – це зустрічне еквівалентне позитивне ставлення суб'єкта до об'єкта, який володіє якістю спрямованої на суб'єкта позитивності; відповідно недовіра – це зустрічне еквівалентне негативне ставлення суб'єкта до об'єкта, який володіє якістю спрямованої на суб'єкта негативності. Із цього випливає, що довіра в широкому розумінні – це зустрічне еквівалентне ставлення суб'єкта до об'єкта в прямій залежності від володіння цим об'єктом якістю спрямованої на суб'єкта позитивності або негативності. Тому довіра в міжособистісних відносинах є суб'єктивно значущою. При цьому діє така закономірність: значення довіри для суб'єкта довіри тим вище, чим менше соціальна дистанція між ним і об'єктом довіри. Тож, на переконання І. В. Антоненко, довіра в міжособистісних відносинах є вторинним результатом спільної діяльності, де рівень успішності актуальної діяльності з досягнення певної мети є прямо пропорційним критерієм довіри. У міжособистісній взаємодії довіра безпосередньо спрямована на предмет довіри як ту сторону об'єкта довіри, яка визначає успішність діяльності [2, с. 157].

Однією з найбільш поширених помилок перцепції фахівець вважає “фундаментальну помилку атрибуції”, що полягає в тенденції наглядачів недооцінювати ситуаційну складову та переоцінювати особистісну в поведінці інших людей.

Щодо міжособистісного пізнання та ролі довіри в цьому процесі, то російський психолог О. В. Маркова вбачає прямий зв'язок: рівень довіри до інших (а довіра, на її думку, властива кожному, що дає підстави вважати довіру індивідуальною особистісною характеристикою) істотно впливає на процес міжособистісного пізнання, детермінує його й визначає своєрідність результату (свідомого образу іншої людини). Особливості образу

людини в людині, зумовлені суб'єктивним рівнем довіри людям, регулюють вироблення в суб'єкта певних форм поведінки щодо цих людей.

Досліджуючи сутність міжособистісної довіри, доцільно розглянути і явище депривації довіри, яке вивчає російський психолог А. В. Поліна. Наголошуючи на важливості реалізації потреби дитини в довірі, депривацією довіри психолог називає дефіцит довіри, що негативно позначається на емоційному та особистісному розвитку дитини.

До речі, зниження рівня вираження довіри як до інших людей, так і до себе російський психолог І. С. Ломаківська кваліфікує як кризу довіри, що є найважливішою причиною дезадаптації людей у новому соціокультурному середовищі у зв'язку з особистісним, соціальним та життєвим самовизначенням. Криза довіри знижує здатність людини бути активним суб'єктом власного життя, що, у свою чергу, знижує її особистісний потенціал. Наслідком кризи довіри є деформації в міжособистісних відносинах, пов'язані зі зниженням кола близького спілкування; "згортання емпатії"; прояв неадекватних форм реагування в складних конфліктних ситуаціях.

Б. А. Рутковський розглядає довіру як моральне поняття, що виражає таке ставлення однієї особистості до іншої, що впливає з упевненості в її добропорядності, вірності, відповідальності, чесності, правдивості.

Сучасний російський психолог Ю. Р. Заріпова розглядає довіру як вибіркове міжособистісне ставлення, що забезпечує відчуття безпеки, упевненість у собі та в іншій людині, які супроводжуються позитивними емоційними переживаннями та регулюють межі відкритості особистості у взаємодії з навколишньою реальністю.

Подібно до Ю. Р. Заріпової, російський фахівець із педагогіки Л. С. Скрябіна критерієм формування довіри вважає "гармонію відносин", під якою розуміє домірність і злиття в органічно ціле впевненості людини в собі та віри в гідність інших, у гармонійну даність світу, що реалізується в її позитивних моральних якостях і гуманному ставленні навколишньої реальності.

Український учений Г. Г. Почепцов, досліджуючи природу життєвих екстремальних ситуацій, вбачає їх вирішення в необхідності нарощування довіри, оскільки в таких ситуаціях довіра відсутня. Тому для опису останньої він вводить поняття "зона зникнення довіри", помічаючи принципову відмінність між стандартною та екстремальною комунікативними ситуаціями: якщо в першій ситуації є презумпція довіри, оскільки комунікація здійснюється з максимальним наближенням до дійсності, то в другій ситуації відбувається "вивітрювання" довіри. У випадку, коли учасники комунікації дещо перебільшують, що призводить до подання стандартної ситуації як екстремальної, така комунікація набуває прикладного завдання встановлення довіри [6, с. 113].

К. Д. Мортенсен, прибічником наукових поглядів якого є й Г. Г. Почепцов, в одній зі своїх праць зазначив, що довіру потрібно захищати до іміджу джерела повідомлення (ним може бути людина, канал чи інсти-

туція) у будь-якій комунікативній ситуації. На думку К. Д. Мортенсена, наукове значення терміна “довіра” полягає в тому, що довіра є результатом взаємодії між характеристиками джерела та сприйнятими характеристиками, що належать одержувачам.

Учений вважає довіру не одиночною, унітарною змінною, а концептом, що являє собою вільний набір чинників (з них два базових – авторитетність та надійність – функціонують незалежно одне від одного; крім того, вагомий вплив на враження довіри здійснюють динамізм, екстравертизм, майстерність, відвертість, сприйнятливість, професіоналізм і безпека), які, зібрані разом, справляють загальне враження про джерело, створюючи таким чином його імідж. Це не означає, що люди отримують своє враження про довіру у фрагментарному та розірваному вигляді. Враження про довіру є холістичною й організованою подією, що за своєю природою є гештальтом. Також К. Д. Мортенсен під час дослідження чинників довіри помічає її тісний зв’язок із часом та ситуацією, адже навіть коли в людини є роки, щоб сформулювати враження про кого-небудь, її міркування також можуть зазнати швидких і драматичних змін.

Український учений Ю. С. Уколова, досліджуючи сутність різновидів довіри, зазначає, що довіра собі базується на впевненості в незмінності власного внутрішнього морального стрижня, а довіра до іншого – на впевненості в незмінності внутрішнього морального стрижня партнера по спілкуванню. У своїх міркуваннях Ю. С. Уколова спирається на погляди С. Л. Франка про моральну достовірність, який вважає її моральним стрижнем людини [9, с. 196].

Відомий російський психолог Т. П. Скрипкіна в одній зі своїх головних праць, присвячених розумінню довіри як соціально-психологічного феномена [7, с. 186], зазначає, що умовами істинної взаємної довіри є добровільність, децентрація й соціально-психологічна взаєморефлексія, які не призводять до повного узгодження поглядів, проте надають змогу творчо вирішувати поставлені індивідами, які взаємодіють, завдання й формувати взаємне ціннісне ставлення одне до одного. У зв’язку із цим Т. П. Скрипкіна зауважує, що довіра, крім функції регулятора відносин, виконує ще й функцію зв’язку між людьми, що надає змогу розглядати її як фонову умову існування деяких феноменів міжособистісної взаємодії [7, с. 55]. Тому, на противагу науковій думці І. В. Антоненко, Т. П. Скрипкіна вбачає в довірі при міжособистісній взаємодії не стільки пізнання іншого, скільки його (або взаємне) залучення до власного внутрішнього світу різними способами.

Тож, за Т. П. Скрипкіною, істинна довіра – ставлення заздалегідь, ставлення авансом, проте не в сенсі ставлення до незнайомця, а з урахуванням того, що інший є автономним суверенним суб’єктом активності й може по-різному використовувати існуючі знання, інформацію. Тому довіра завжди передбачає ціннісне ставлення до особистості іншого, засноване на позитивному прогнозуванні його майбутніх вчинків [7, с. 190].

Російський психолог В. П. Зінченко стверджує, що психологічна культура довіри тісно пов'язана з культурою особистості та міжособистісних відносин. При цьому одним із головних критеріїв особистості (поруч зі свободою) є флюїди довіри, що випромінюються нею.

Інші російські психологи А. Б. Купрейченко і С. П. Табхарова за результатами проведених емпіричних досліджень сформулювали перелік критеріїв, що визначають сутність довіри особистості іншим людям. Так, прямими критеріями довіри виступають: надійність, передбачуваність, моральність тощо. Важливу роль у регуляції довірчих відносин відіграють і непрямі критерії довіри, такі як відкритість, ввічливість, стабільність тощо. Та найбільш значущим критерієм довіри є подібність, єдність і тотожність із партнером по взаємодії.

Під час досліджень учені також виявили, що для формування довіри найбільш значущими є такі характеристики оцінюваної людини: сила, активність, оптимізм (веселість), сміливість, моральність, щирість, приязнь, надійність, відкритість, розум, освіченість, спритність, незалежність, організованість, ввічливість, стриманість, співчутливість, небалакучість, неагресивність, раціональність, спокій, скромність тощо.

Крім того, А. Б. Купрейченко і С. П. Табхарова визначили дві групи факторів міжособистісної довіри: 1) фактори оцінювання позитивних перспектив потенційного співробітництва чи взаємодії (зацікавленість у довірі, цінність довіри, очікування блага в результаті довіри); 2) фактори прогнозу успішності побудови довірчих відносин (прогнозування можливості й легкості / складності процесу побудови довіри), які, у свою чергу, поділяються на фактори: суб'єктних властивостей (оцінка власних можливостей у побудові довірчих відносин); властивостей партнера (оцінка його готовності до цього); характеристик самого процесу міжособистісної чи міжгрупової взаємодії (відмінність інтересів і позицій, вплив соціального оточення тощо). При цьому психологи зазначають, що запропонований ними розподіл факторів є умовним, оскільки оцінка особливостей іншої людини й процесу побудови довіри тісно пов'язана з уявленнями про власну компетентність у питаннях довіри. Крім того, прослідковується тісний зв'язок між процесом побудови довірчих відносин та їх результатом [5, с. 58–61].

Російський психолог С. О. Корнєв пов'язує проблему довіри з ідентичністю особистості, оскільки, на її думку, її врахування надає змогу точніше прогнозувати характер формування довіри до іншого, що виникає під час міжособистісного спілкування. Соціальна ідентичність суб'єкта довіри призводить до внутрішньо- або міжгрупової природи формування довіри. Це зумовлено схильністю особистості довіряти, насамперед, тим, кого вона сприймає як представника своєї спільноти. Якщо ж виникає відчуття недовіри, взаємодія з об'єктом довіри починає формуватися на міжгруповому рівні взаємодії. При цьому в прояві довіри до іншого автономна роль відведена самооцінці особистості, що відображає задоволеність собою порівняно з іншими членами спільноти.

Заслуговують на увагу й наукові думки російського психолога Н. С. Колієнко, яка вважає міжособистісну довіру умовою актуалізації творчого мислення. Вона помітила зв'язок міжособистісної довіри зі стратегіями продуктивної й непродуктивної копінг-поведінки. Її дослідження показали, що серед тих людей, що насправді довіряють іншим, на відміну від тих, які підміняють довіру вірою або розрахунком, менш поширеним є використання неконструктивних копінг-стратегій ("самозвинувачення" й "розрядка") і частіше зустрічається звернення до продуктивної стратегії "позитивний фокус".

Український учений С. В. Зайцев, досліджуючи взаємозв'язок між рівнем довіри та стилем життя особистості, виявив, що з високим рівнем міжособистісної довіри тісно пов'язані такі групи факторів, як: прагнення до влади й домінування; духовний стиль життя (трансцендентні переживання).

Незважаючи на свою зацікавленість економічним аспектом поняття довіри, С. В. Гельфанова підкреслює значущість духовної, а не меркантильної природи довіри й вважає її формою соціокультурної комунікації. Атрактом довіри вона вважає людинолюбство. Крім того, С. В. Гельфанова вивчає довіру як форму культурного дистанціювання людей, адже довіра здатна об'єднувати людей з різним рівнем інтелекту чи різним менталітетом завдяки її зверненню не стільки до розуму з його можливістю оцінювання вигід та переваг, скільки до серця й душі, обіцяючи їм допомогу та співчуття. У зв'язку із цим унаслідок наявності такого практичного інструментарію довіра душевна стає довірою діяльнісною, комунікативною [3, с. 93].

На думку іншого російського науковця Ю. В. Веселова, довіра на міжособистісному рівні активізує комунікацію й взаємодію, знижує ризик і мобілізує активність суб'єктів взаємодії, прискорює процеси соціального обміну, сприяє інтеграції групи, спільноти та суспільства загалом.

Вивчаючи довіру на рівні особистості, російський науковець В. С. Сафонов відзначає важливу роль довіри як у дружніх, так і в ділових відносинах, що полягає в: забезпеченні оберненого зв'язку в процесі самопізнання особистості, під час її переживань та почуттів; настанні психологічного полегшення після розкриття особистістю своїх внутрішніх рис іншій людині; поглибленні трудових та особистих відносин між людьми.

Є очевидним, що соціальні відносини можуть виникати незалежно від рівня значущості (моральної близькості) їх суб'єктів один для одного. Що ж стосується появи довіри у відносинах, то вона виникає між людьми з високим рівнем їх взаємної значущості. У зв'язку із цим виникло наукове коло зарубіжних соціальних психологів (В. М. Князєв, О. О. Кронік, А. У. Хараш, К. А. Хорошилова, Т. Шибутані, М. Б. Шкопоров), які зацікавилися визначенням ролі довіри у відносинах особистості з так званими "значущими іншими". Зокрема, активними є пошуки ними критеріїв, за якими доцільно здійснювати оцінювання іншого на предмет можливості

його входження до кола значущого спілкування. Більшість учених дотримується думки, що значущим іншим доцільно вважати таку особу, яка безпосередньо справляє великий вплив на формування й прояв основних інстанцій іншої особи (її власного “Я”, самооцінки тощо).

Висновки. Вивчивши наукові думки щодо сутності та особливостей формування міжособистісної довіри, вважаємо за доцільне запропонувати власне визначення цього поняття в соціологічному аспекті: міжособистісна довіра – це певна якість людських відносин, що надає змогу уникати додаткових заходів контролю; економити ресурси часу, зусиль, матеріальних засобів, які зазвичай ідуть як страхівка на випадок обману й недобросовісності. Відсутність довіри, відповідно, вимагає додаткових ресурсів.

З погляду групової взаємодії міжособистісна довіра є цінністю, що уособлює характерний стан поля відносин, особливу атмосферу спілкування й взаємодії (певний флогістон, духовну субстанцію) [1, с. 10].

У полі довіри реалізується діалектика суб’єкт-суб’єктних відносин, за яких суб’єкт, що є об’єктом довірчого ставлення, не є пасивною, інертною стороною, а своєю активністю демонструє співучасникам взаємодії власні якості, що надають змогу оцінювати його як гідного довіри суб’єкта.

Список використаної літератури

1. Андрущенко А. И. Сущность межличностного доверия и особенности его проявления / А. И. Андрущенко // Психология. Социология. Педагогика : научн.-практ. журн. – 2014. – № 1 (38). – С. 6–10.
2. Антоненко И. В. Социальная психология доверия : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / Антоненко Ирина Викторовна. – Ярославль, 2006. – 498 с.
3. Гельфанова С. В. Доверие как феномен культуры / С. В. Гельфанова, К. П. Стожко // Духовно-нравственный миропорядок развития России : V междунар. Ильинские чтения, 8–13 мая 2007 г. : материалы. – Ярославль ; Санкт-Петербург, 2007. – С. 85–102.
4. Кузнецова И. В. Мотив аффилиации в межличностных отношениях : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Кузнецова Ирина Викторовна. – Санкт-Петербург, 2006. – 200 с.
5. Купрейченко А. Критерии доверия и недоверия личности другим людям / Алла Купрейченко, Сэсэг Табхарова // Психологический журнал. – 2007. – Т. 28. – № 2. – С. 55–67.
6. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века / Георгий Георгиевич Почепцов ; [отв. ред. С. Л. Удовик; оформл. В. В. Чутур]. – Москва : Рефлбук : Ваклер, 1999. – 221 с.
7. Скрипкина Т. П. Психология доверия : учеб. пособ. [для студ. высш. пед. учеб. завед.] / Татьяна Петровна Скрипкина. – Москва : Академия, 2000. – 264 с.
8. Тённис Ф. Общность и общество / Ф. Тённис ; ред. С. П. Баньковская // Теоретическая социология : антология. – Москва : Книжный дом Университет, 2002. – Ч. 1. – 2002. – С. 216–248.
9. Уколова Ю. С. Категории “вера” и “доверие” – семантика различий // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 2. – С. 192–200.
10. Uslander E. M. Producing and Consuming Trust / E. M. Uslander // Political Science Quarterly. – 2000–2001. – № 115. – P. 569–590.

Стаття надійшла до редакції 23.07.2016.

Андрущенко А. И. Социологический аспект изучения доверия на межличностном уровне социальности

В статье раскрыты взгляды ученых относительно сущности межличностного доверия; определено значение присутствия доверия в процессе межличностной перцепции, то есть познания друг друга и осознания значения присутствия доверия во время социального взаимодействия; рассмотрено явление депривации (дефицита) доверия, которое негативно отражается на эмоциональном и личностном развитии; определена роль доверия в отношениях личности со “значимыми другими”; предложено авторское понимание сущности межличностного доверия в социологическом аспекте.

Ключевые слова: доверие, недоверие, личность, взаимодействие, ценность, перцепция, депривация.

Andrushchenko H. Sociological Aspect of Study of Trust at interpersonal Level of Sociality

An interpersonal trust practically is not studied in sociology. It comes forward mainly the article of researches of specialists on other socialhumanitarian sciences. In this connection, there is a necessity of determination of essence of interpersonal trust for a sociological aspect on the base of study of already existent scientific thoughts on this occasion. Mainly social psychologists and philosophers come forward the most active researchers of interpersonal trust, thus no longer domestic, and russian (I. Antonenko, O. Doncov, V. Zinchenko, P. Kozireva, A. Kupreychenko, S. Kornev, I. Lomakivska, O. Markova, B. Parygin, A. Polina, V. Rukavishnikov, I. Seregina, T. Skrypkins, S. Tabkharova, L. I. Scherbich and others) and western (E. Uslaner, F. Tenis and others).

It is discovered that interpersonal trust co-operation of two personalities is underlaid, one of which comes forward the subject of trust, other – by its object. Entering into mutual relations, two man form the integral system, a “man-man” generate new ontology. For a study essence of interpersonal trust the phenomenon of deprivacii trust, under which understand the deficit of trust which negatively affects emotional and personality development of child, is considered. As in interpersonal relations there is co-operation not between functional organs, but between concrete people, between the last there is the phenomenon of interpersonal perception, that cognition each other and awareness of value of presence of trust during social co-operation. Thus the specific of interpersonal relations consists in that the subjects of co-operation provide for, that their measure of trust is mutual (congruent), symmetric, in fact, entering to the relations, a man counts on that other in relation to it will occupy alike confiding position, especially, when divergences are not in their social statuses.

In the article the author understanding of essence of interpersonal trust is resulted in a sociological aspect. An interpersonal trust is certain quality of human relations, that allows to avoid the additional measures of control; to save the resources of time, efforts, financial facilities which usually go as insurance in case of deception and dishonesty. Absence of trust, accordingly, requires additional resources. In the wide understanding it costs to examine an interpersonal trust not simply as, but as value which personifies separate quality the special state of the field of relations, as the special atmosphere of intercourse and co-operation. Dialectics of sub'ekt-sub'ektnikh relations, at which a subject which comes forward the object of confiding relation is not a passive, inert side, will be realized in the field of trust, but demonstrates the activity spivuchashnikam of co-operation own qualities which allow to estimate him, as a subject a trust deserves of which. A determining role in the process of forming of trust at this level is played by the institute of monogynopaedium, which predetermines education, teaches a man to trust from the first days of its life.

Key words: trust, mistrust, person, interaction, value, perception, deprivation.

УДК 316

А. В. ГОРБАЧОВ

ЕВОЛЮЦІЯ КАТЕГОРІЙ СПОЖИВАННЯ В КЛАСИЧНИХ ТА ПОСТКЛАСИЧНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ

У статті досліджено особливості концепцій та еволюцію поглядів на споживання в теоріях класиків соціології, таких як М. Вебер, Г. Зіммель, В. Зомбарт і Т. Веблен. Розглянуто теорії споживання сучасних науковців: Ж. Бодріяра, П. Бурдьє та С. Майлза. У них найбільш яскраво виявляється розуміння споживання та побудова системи споживання в суспільстві в характерну для цих теорій історичну епоху. На основі цих даних ми можемо побудувати систему еволюції споживання та його розуміння від минулого до сьогодення.

Ключові слова: споживання, суспільство, мода, блага.

Починаючи з ХХ ст., вивчення споживання як особливого соціального феномена стає вельми актуальним для всіх суспільних наук. Перехід західного суспільства в епоху постмодерну (середина 1970-х рр.), пов'язані із цим соціокультурні та економічні особливості, як наслідок, зміна характеру споживання, його функцій і місця в суспільстві – все це стало поштовхом до найяскравішого прояву явища “споживання” в суспільстві. Інтерес до цієї категорії виявляється в дослідженні таких аспектів споживання, як: мода, зразки споживання, культура споживання в межах певного способу життя, характер соціальних відносин, які відтворюються й розвиваються в процесі споживання матеріальних, духовних і соціальних благ, що утворюють добробут. У соціології споживання розглядають як соціальний і соціально-психологічний феномен, як сферу соціалізації особистості, формування соціальних норм, цінностей, культури. Тут сфокусовані відносини між людьми, саме тому вона привертає увагу соціологів. Перші спроби розробки теорії споживання пов'язані із цілою низкою ключових фігур суспільствознавства ХІХ–ХХ ст.

У зв'язку з тим, що економічне становище суспільства постійно змінюється, розуміння та форми споживання переходять в інші форми та прояви. Зміна позицій різних груп населення в економічній ієрархії впливає на формування споживчої поведінки на всіх рівнях життя в суспільстві. Відповідно, у суспільстві назріла необхідність детального вивчення та концептуального осмислення сутності, умов і факторів виникнення та формування цього явища, диференціація суспільства на основі споживання матеріальних благ у суспільстві, вплив на структуру суспільства.

Дослідження споживання на сьогодні мають більше практичний характер, ніж теоретичний. Тобто споживання досліджують для маркетингу або для аналізу ринку споживання в окремому регіоні чи населеному пункті, тоді як дослідження споживання та споживчої поведінки на теоретичному рівні відсутні або маловідомі.

Мета статті – проаналізувати й інтерпретувати розуміння споживання в класичних і сучасних теоріях соціологів для подальшого викорис-

танні в дослідній роботі. Для досягнення зазначеної мети поставлено такі завдання:

- дослідити концепт споживання в контексті класичних західних соціологічних теорій;
- висвітлити соціологічні стратегії дослідження споживання на теоретичному рівні в постсучасному дискурсі.

Насамперед потрібно умовно розділити дослідження категорії “споживання” на класичний та сучасний періоди. Перший період можна охарактеризувати як становлення соціологічної науки як такої й визначення дослідницького поля. Аналіз більшості теорій цього періоду свідчить, що вони базуються на здобутках інших наукових дисциплін (філософія, біологія, фізика, економіка тощо), але не заглиблюються в них. Тому категорію “споживання” в деяких соціологічних теоріях можна зустріти, але дослідження цього періоду не містять визначення, аналізу сутності категорії «споживання». Для другого етапу дослідження споживання – сучасного періоду – характерні інтерес соціологів до споживання й поява нового напрямку в соціології – соціології споживання. До цього напрямку зараховують не тільки сучасних дослідників-соціологів, а й класиків соціології, які вийшли на позиції теорії споживання.

Починає класичний етап дослідження М. Вебер. У своїй праці “Протестантська етика та дух капіталізму” [4] він акцентував увагу на формуванні капіталізму, його еволюції й протестантах як на окремому класі, який найбільш активний у капіталістичному суспільстві. У цій праці найбільш яскраво можна побачити визначення категорії “споживання” в капіталістичному суспільстві через іншу категорію – “дух капіталізму” – як систематичне й раціональне прагнення до законного прибутку в межах своєї професії, уявлення про професійний обов’язок. Це такий лад мислення, який, хоча б під час роботи, виключає незмінне питання: як при максимумі зручності й мінімумі напруги зберегти свій звичайний заробіток, такий лад мислення, при якому праця стає абсолютною самоціллю, “покликанням”. Таке ставлення до праці не може виникнути як безпосередній результат високої або низької оплати праці. На думку М. Вебера, подібна спрямованість може скластися лише в результаті тривалого процесу виховання. Першим противником, з яким довелося зіткнутися “духу” капіталізму і який являв собою певний стиль життя, що нормативно зумовлений і виступає в “етичному” вигляді, був тип сприйняття й поведінки, який може бути названий традиціоналізмом. Виходячи з вищезазначеного, бачимо: по-перше, М. Вебер у своєму дослідженні капіталізму вийшов на явище споживання, але не розкрив його; по-друге, учений-соціолог вказує на те, що індивід буде утримувати свій рівень споживання на достатньому для себе рівні та працювати при цьому з максимальною ефективністю при мінімумі зусиль; по-третє, М. Вебер виходить на позиції двох систем споживання – на “стару”, яка базується на традиціях певного народу або етносу, і “нову”, основа якої полягає в тому, що індивід повинен працювати та споживати передусім для своєї нормальної життєдіяльності.

Наступним прикладом може слугувати праця Г. Зіммеля “Мода” [8], у якій також є вихід на категорію “споживання”. Для пояснення феномена “мода” застосовують поняття “форма соціального життя” та “соціації”. Поняття соціації означає, що індивіди, взаємодіючи, з’єднуються в суспільство. Відповідно до властивостей моди як форми, Г. Зіммель виділяє дві основні її функції – з’єднувати та індивідуалізувати. Соціальна форма – це кристалізована соціації, утворена мережа індивідуальних взаємодій, що подається у вигляді чистого конструкту та володіє еталонними характеристиками тієї реальності, яку вона передає [8]. Сутність моди полягає в тому, що її дотримується лише частина групи, її поширення на все суспільство приводить до усунення розрізнення. Аналіз феномена моди привів Г. Зіммеля до висновку: величезна популярність моди в сучасному суспільстві зумовлена тим, що вона дає можливість людині самоствердитися, бути не тільки схожим на інших, а й виявляти свою індивідуальність. Тобто мода – це ексклюзивний ресурс, який споживає окрема група людей, а, виходячи із цього, споживання є диференціюючою силою демонстративного характеру. Таке споживання є індикатором того, що індивід має ресурси не тільки для підтримання своєї життєдіяльності, але для того, щоб слідувати моді та мати речі, які вважаються модними на певний період часу. Таким способом споживання в суспільстві допомагає виділятися еліті в суспільстві та залишатися на верхівці панування.

Найбільш оригінальною теорією, пов’язаною зі споживанням, можна вважати теорію розкоші В. Зомбарта. У ній дослідник умовно поділив споживання розкоші на суб’єктивне (визначене через ціннісне судження) та об’єктивне (визначене залежно від фізіологічних потреб людини та її культурних потреб). При цьому рівень споживання постійно змінюється не тільки від певної епохи, а й залежно від географічного перебування людини та стану її здоров’я. В. Зомбарт досліджує таке поняття, як “соціальна дія”, пов’язуючи її з розкішшю, та аналізує два її мотиви – альтруїстичний та егоїстичний. У першому випадку предмет розкоші людина використовує для себе, у другому – розкіш у тій чи іншій формі доступна іншим людям. Мається на увазі, що споживання в цьому випадку залежить від її мети придбання та зумовлена тими мотивами, які вкладає індивід у придбання предметів розкоші. Але надалі еволюція споживання розкоші, за В. Зомбартом, пов’язана з потребами на гендерному рівні, а саме з появою жінок у дворянській системі (на початку становлення феодалізму). На цьому історичному етапі жінки вимагали для себе не тільки егоїстичного вживання розкоші для свого комфортного існування у феодальній системі, а й публічні заходи, внутрішнє оздоблення палаців, штат слуг, полювання та інші заходи, пов’язані з розведенням і одомашненням тварин. Безумовно, для цього потрібні кошти, причому не у вигляді землі, володіння якою було ознакою високого соціального статусу, а у вигляді чистої монети або дорогоцінних металів. Коли “двір” став центром споживання й осередком розкоші, цей спосіб життя переймає буржуазія, яка, на відміну від феодальної аристократії, має дохід саме у вигляді чистого прибутку. Аристократія, у

свою чергу, переймає стиль життя буржуазії, знижується цінність земельної праці й підвищується цінність торгівлі. Одним з головних віянь нового “духу часу” стає презирство до грошей. Гроші вже не є засобом накопичення, їх кількість не завжди символізує статус власника. Статусним символом стає можливість їх витратити на задоволення своїх потреб: борги, ігри, купівля білизни й одягу (що само по собі означає недовговічність характеру придбань). Модний одяг підкреслював надмірне та непродуктивне споживання як демонстративний стиль життя багатих [7].

Також диференціація суспільства через споживання зустрічається в праці Т. Веблена “Теорія дозвільного класу: економічне дослідження інституцій” [5]. Дослідник виділяє в своїй праці категорію, що притаманна вищому класу – демонстративне неробство, що означає не просто утримання від праці, але підкреслене дистанціювання від усього, що пов’язано з працею як діяльністю неprestижною й неблагородною. Із часом, як вказує Т. Веблен, стратегія демонстративного неробства все більше поступається місцем іншій категорії – демонстративного споживання. Воно виражається в купівлі найбільш дорогих предметів або придбанні благ, кількість яких явно перевищує особисті потреби. На перший погляд, усе це виглядає як абсолютно нераціональне використання обмежених ресурсів, “зайве” споживання, більше того, як бездумне марнотратство. Але в дійсності подібні практики формують публічні докази платоспроможності й виконують роль маркерів вищого соціального статусу індивіда. Практики демонстративного споживання не обмежуються вищими класами, вони поширюються й на нижні шари суспільства. Практика серед нижчих шарів суспільства, яка спрямована на ідентифікацію себе як представника вищого шару, на справі виявляється примусовим засобом збереження соціального статусу. Ця примусова “підтримка марки” може бути досить обтяжливою з економічного погляду й змушує перерозподіляти кошти на користь статусного споживання. Так, “бути голодним, але пристойно одягненим” – значить економити на тому, що приховано від людських очей, і напружувати бюджет, купуючи те, що стає об’єктом пильної уваги й соціального контролю. Споживання, за теорією Т. Веблена, спрямовано на диференціацію суспільства та має демонстративний характер для підкреслення панівного становища еліт.

Одним із сучасних теоретиків споживання є Ж. Бодрійяр, який розробив концепцію “суспільства споживання” [2]. Він розглядає споживання як ланцюгову психологічну реакцію. Споживання предметів більше не пов’язане з їх сутністю – йдеться про відчуження знаків предметів, які існують лише в зв’язку один з одним. Надлишок предметів споживання вказує на “уявний” достаток, яке Ж. Бодрійяр протиставляє “справжньому” достатку, що існував, на його думку, при збірному способі господарювання. Він вважає, що суспільство споживання – це суспільство самообману, де неможливі ні справжні почуття, ні культура, де навіть достаток є наслідком дефіциту, який ретельно маскується та захищається, але є основою структурного закону виживання сучасного світу. Ж. Бодрійяр розглядає

споживання у відриві від природи, вважаючи його наслідком зведення в культ соціальної диференціації, спрямованої на виправдання в будь-яких умовах необхідності економічного зростання. У маніпулюванні споживанням міститься пояснення парадоксів сучасної цивілізації, для якої необхідні бідність, війни й естетична медицина, які мають одну й ту саму мету – створення умов, за яких суспільство постійно буде нарощувати виробництва. Ключове поняття соціального устрою – щастя – розглядається як абсолютизований принцип суспільства споживання. Наділяючи щастя кількісними характеристиками, вимірюваними за допомогою атрибутів соціальної диференціації, автор бачить його основою сучасної демократії, зміст якої, у свою чергу, зводиться до рівності всіх людей перед символами успіху, добробуту тощо. Іншими словами, споживча цінність товарів абсолютна й не залежить від конкретної людини. Нав'язана ідеологія споживання, яка стверджує, що володіння потрібними предметами призводить до ліквідації відриву від класів, що переважають, підтримує віру людини в демократію за допомогою міфу про рівність людей. Ж. Бодрійяр вбачає в цьому, навпаки, ілюзію демократії, яка оперує символами й застосовує “соціальну гру” на заміну реальній участі людей у суспільному житті. Демократія символів і супутнє їй щастя охоронно маскують реальну дискримінацію, яка лежить у їх основі.

Наступним великим сучасним теоретиком споживання є П. Бурдьє. Він наполягає на тому, що існує “економіка культурних благ”, але вона володіє специфічною логікою, яку необхідно виявити, щоб не впасти у вульгарний економізм. Для цього потрібно, насамперед, визначити умови, у яких сформувалися норми споживчої поведінки культурних благ та виявилися смаки індивідів, розглянути різні способи споживання легітимних благ (тих, які в цей момент часу вважають творами мистецтва), а також соціальні умови становлення прийнятих у суспільстві способів освоєння й присвоєння культури. Серед факторів, що визначають культурні уподобання, П. Бурдьє виділяє сімейне виховання та освіту, ефективність і тривалість яких, у свою чергу, залежить від соціального походження індивіда. Особливо сильно ці фактори виявляються в разі сприйняття й оцінювання авангардних культурних течій. Соціально визнаній ієрархії течій, стилів, шкіл у мистецтві відповідає соціальна ієрархія споживачів, тому смак слугує “маркером” класу. Характерологічні структури певного класу умов існування, що розуміють як економічну й соціальну необхідність і сімейні зв'язки, що лежать в основі того, П. Бурдьє називає габітусом, породженням практики й представленням індивіда в структурі суспільства. Габітус як структура (яка організовує практики та сприйняття) є також і структурованою структурою: принцип поділу на логічні класи організовує сприйняття соціального світу, сам є продуктом інкорпорації поділу на соціальні класи. Стилї життя є систематичними продуктами габітусу, які стають системами соціально кваліфікованих знаків. Стилї життя розподіляють за вертикальною шкалою від нижчих класів до вищих, причому трансляція стилів життя не обов'язково йде зверху вниз. У П. Бурдьє структура соціального простору підпорядкована грі роз-

поділу “капіталу” та “прибутку”. Соціальний простір з відмінностями, які спонтанно з’являються, функціонує символічно як простір життєвих стилів, або як ансамбль груп, що характеризуються різним стилем життя. Вимірювання соціальної стратифікації, за П. Бурдьє, потрібно вести у двовимірному режимі, з урахуванням того, що вибір життєвих стилів визначений в одних випадках прагненням посилити соціальну позицію шляхом демонстративного споживання в дусі концепції Т. Веблена, в інших – прагненням закріпити свій статус орієнтацією на “високу культуру”. Отже, споживання стає формою знакової відмінності соціальних класів, а стилізація життя посилює ці відмінності й легітимізує їх. Це форма впливу на групи з іншими життєвими стилями, нав’язування їм свого бачення людини та світу.

Дуже цікавий погляд на споживання має С. Майлз, який зазначає, що сфера споживання привертає останнім часом усе більше уваги соціологів, які починають усвідомлювати, що суспільство визначається не тільки процесами у сфері виробництва. Дослідники починають все більшою мірою пов’язувати форми влади чи свободи саме зі сферою споживання. При цьому С. Майлз обговорює не стільки споживання, скільки споживацтво, розуміючи останнє як спосіб життя, заснований на споживанні. У разі якщо споживання є ставлення людини до речі, споживацтво є системою суспільних відносин з приводу речі. Досвід споживання утворює психосоціальну ланку між індивідом і суспільством. Більше того, дизайн відіграє принципову роль. На більш ранніх стадіях розвитку виробництво орієнтувалося переважно на корисність, а не на дизайн. При цьому в ХХ ст. саме дизайн став набувати вирішального значення серед інших характеристик товару. Цей процес розпочався в 1920-х рр. у США. Тоді поступове поліпшення технічних характеристик автомобіля “Форд” стало поступатися все більш відкритій і цинічній політиці безперервних стилістичних змін з метою стимулювання продажу й отримання прибутку. Автомобільне виробництво було зорієнтоване на трирічний цикл, і кожні три роки створювався новий стиль. Придбання нової, “стильної” машини за наявності цілком справної, але “старомодної” ставало знаком соціального статусу. Таким чином, упровадження дизайну у виробництво свідомо перетворювало його на виробництво товарів короткочасного споживання, щоб стимулювати все нові продажі. Реклама привчає споживача цінувати новий стиль, яким би він не був. Це означає, що сучасне капіталістичне виробництво не пристосовує товар до потреб споживача, але змушує його пристосовуватися до нового товару. Дизайн є при цьому інструментом породження нових потреб. Причому справа не в самому дизайні, а в його сприйнятті. Таке сприйняття формує реклама, яка “розкручує” модель з оновленим дизайном, створюючи привабливий образ. При цьому особливі зусилля спрямовували на те, щоб спонукати споживача до самоототожнення з продукцією цієї фірми, тобто до того, щоб бачити в їх дизайні вираз власного життєвого стилю або власної сутності. Таким чином, завдання дизайну полягає не в тому, щоб іти назустріч людським потребам, а в тому, щоб усе більш різ-

номанітними способами створювати та стимулювати потреби, порушувати в споживача бажання якогось товару, який усе більшою мірою набуває символічного, а не реального практичного значення. Так, дизайн спонукає споживача до придбання непотрібних товарів, на виготовлення яких витрачено багато людської праці та матеріальних ресурсів. А люди починають сприймати споживацтво як єдиний спосіб самовираження й узагалі як єдино можливий і виправданий спосіб життя.

Висновки. Формування в соціологічному полі категорії “споживання” привело до виникнення нової дисципліни “соціології споживання”. На сьогодні цей напрям у соціології набуває популярності серед дослідників як у самій соціології, так і в суміжних науках та галузях. Інтерес до споживання зумовлений тим, що сьогоднішнє суспільство не тільки глобалізоване, а й побудоване на принципах споживання. Саме споживання стає невід’ємною частиною глобалізованого суспільства, саме споживання впливає на сьогоднішню економічну модель у державі та медійне середовище в глобалізованому світі, саме споживання, не стільки як задоволення фізіологічних потреб, а як демонстрація в суспільстві свого статусу входить у буденне життя суспільства.

На класичному етапі споживання як окрему категорію не виділяли в теоріях та теоретичних концептах цього періоду, але дослідники виділяли окремі якості, характерні для споживання, у своїх теоріях. А вже в сучасний період споживання як категорію виділяють, акцентують на ньому увагу.

Надалі для більш детального аналізу споживання, теоретичного обґрунтування та систематизації необхідно проводити різнопланові соціальні дослідження як для розуміння сутності споживання, так і для визначення впливу на суспільство.

Список використаної літератури

1. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. – Москва : Культурная революция, Республика, 2006. – 269 с. – (Мыслители 20 века).
2. Бодрийяр Ж. Система вещей / Жан Бодрийяр. – Москва : Рудомино, 2001 – С. 62–90.
3. Бурдьє П. Рынок символической продукции / П. Бурдьє // Вопросы социологии. – 1993. – № 1, 2. – С. 49–62.
4. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма [Электронный ресурс] / Макс Вебер – Режим доступа: http://tower-libertas.ru/wp-content/uploads/2013/10/Max_Veber_-_Protestantskaya_etika_i_dukh_kapital.pdf.
5. Веблен Т. Теория праздного класса / Торстейн Веблен. – Москва : Прогресс, 1984. – С.83 – 133.
6. Гурова О. Ю. Социология моды: обзор классических концепций [Электронный ресурс] / О. Ю. Гурова. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/12/19/1270386284/Gurova.pdf>.
7. Ефимов Е. Г. Теория роскоши Вернера Зомбарта / Е. Г. Ефимов // Научный потенциал регионов на службу модернизации. – Астрахань, 2011. – С. 236–239.
8. Зиммель Г. Мода / Г. Зиммель // Зиммель Г. Избранное. Созерцание жизни. Том 2 – Москва : Юристъ, 1996. – С. 266–291.
9. Miles S. Consumerism: As a Way of Life / Steven Miles. – London 1998. – 174 p.

Стаття надійшла до редакції 20.06.2016.

Горбачев А. В. Эволюция категории потребления в классических и пост-классических социологических теориях

В статье исследуются особенности концепций и эволюция взглядов на потребление в теориях классиков социологии, таких как М. Вебер, Г. Зиммель, В. Зомбарт и Т. Веблен. Рассматриваются теории потребления современных ученых: Ж. Бодриера, П. Бурдьё и С. Майлза. В них наиболее ярко проявляется понимание потребления и построение системы потребления в обществе в характерную для этих теорий историческую эпоху. На основе этих данных мы можем построить систему эволюции потребления и его понимание от прошлого к настоящему.

Ключевые слова: потребление, общество, мода, блага.

Gorbachev A. The Evolution of the Consumption Categories in the Classical and Postclassical Sociological Theories

Since XX century, the study of consumption as a special social phenomenon becomes very relevant for all social Sciences. The transition of Western society in the postmodern era (mid-1970s), the related sociocultural and economic characteristics, and as a result, the changing nature of consumption, its functions and place in society – all this became the impetus for some of the brightest manifestation of the phenomenon of consumption in society. Interest in this category is manifested in the study of such aspects of consumption, like fashion, patterns of consumption, culture of consumption within a certain lifestyle; the nature of social relations that are reproduced and developed in the process of consumption of material, spiritual and social benefits that form the welfare. Sociology seen consumption as a social and socio-psychological phenomenon, as a sphere of socialization, formation of social norms, values and culture. Here focus the relationships between people, which is why it attracts the attention of sociologists. The first attempts to develop the theory of consumption we link to several key figures in the social science of XIX–XX centuries.

Because the economic situation of the society is constantly changing, understanding and forms of consumption pass into other forms and manifestations. Change the positions of the various population groups in the economic hierarchy influences the formation of consumer behavior at all levels of life in society. Accordingly, in the society there is a need for detailed study and conceptual understanding of the entities, conditions and factors of the formation of this phenomenon, the differentiation of society based on the consumption of material goods in society, the impact on the fabric of society.

Studies of consumption, for today, of a practical nature than a theoretical one. That is, sociologists study the consumption for marketing or for analysis of consumption in a particular region or locality. While the study of consumption and consumer behavior at the theoretical level are, missing or they are not well known.

Discusses the features of the concepts and the evolution of consumption in the theories of the classical sociologists such as Max Weber, Georg Zimmel, Werner Zombart and Torstein Veblen. As well as in the theories of modern scientists: Jean Baudrillard, Pierre Bourdieu and Stephen Miles. In these theories, the most pronounced understanding of consumption and the construction of a system of consumption in society as a characteristic of these theories of history. Because of these data we can build a system the evolution of consumption and understanding from past to present.

We roughly divided periods of study the category of “consumption” on the classical and the modern period. The first period we characterized as social science itself, and the definition of the research field. After analyzing the majority of theories of this period, you can see that they are based on other scientific disciplines (philosophy, biology, physics, Economics and others), but not deepen them. Therefore, the category “consumption” in some sociological theories we can found, but in the beginning, scientists was not call it. The second phase of the study of consumption – the modern period we characterized by the interest of sociologists to the consumption and the emergence of new directions in sociology – the sociology of consumption. To this direction belong not only modern scholars-sociologists, but also by the classics of sociology who came to the position of the theory of consumption.

Key words: consumption, society, fashion, good.

УДК 316.2

С. Л. КАТАЕВ

ИДЕЙНЫЕ И ПРАГМАТИЧЕСКИЕ МОТИВЫ ПОЛИТКОРРЕКТНОСТИ В ПОЛИТИКЕ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

В статье обсуждаются проблемы межнациональных отношений в полиэтничных странах, в частности отношение к эмигрантам и национальным меньшинствам. Рассматривается эффективность двух моделей отношения к эмигрантам: плавильного котла и мультикультурализма. Приводятся данные социологического исследования относительно отношения населения г. Запорожье к представителям трех национальностей: немцам, полякам, евреям.

Ключевые слова: межнациональные отношения, мультикультурализм, политкорректность, эмигранты, политика плавильного котла, социальная дистанция, социологические исследования.

Политкорректность – это разновидность политического этикета. В соответствии с нормами политкорректности недопустимо создавать ситуации, которые могут причинить моральный ущерб тем или иным субъектам политического взаимодействия. В политике мультикультурализма такими политическими субъектами являются эмигранты, национальные меньшинства, представители разнообразных этнических сообществ. Украинское общество является полиэтническим. Есть регионы, где проблемы отношения между национальными меньшинствами стоят особенно остро. Поэтому изучение международного опыта осуществления политики межнациональных отношений является актуальным для Украины.

Целью статьи является обсуждение проблем политкорректности и мультикультурализма за рубежом и в Украине.

Первоначально идеи мультикультурализма обосновывали политику двуязычия в Канаде. Поэтому эти идеи провозглашались руководством государства, например, в 70-х гг. прошлого века в речах премьер-министра Канады Пьера Трюдо. Социологическая и политологическая рефлексия данной политики осуществлялась в работах Н. Глейзера, Р. Тодда, Э. Паина, А. Куропятник [1], А. Липкина [2], В. Малахова [3] и др. Украинский социолог Л. Ляпина рассматривает эволюцию теории мультикультурализма в истории современной социологии [4].

Политика мультикультурализма возникла в высокоразвитых западных странах, и она направлена на обеспечение взаимодействия доминирующего социума коренных европейцев с выходцами из мусульманских стран, проживающих в Европе. Мультикультурализм заключается в “требовании параллельного существования культур в целях их взаимного проникновения, обогащения и развития” [5].

На наш взгляд, теория и практика мультикультурализма возникла как вынужденная мера в условиях, когда люди чуждой для Европы культуры категорически не желают интегрироваться в лоно европейской культуры.

Первоначально Германия открыла границы для выходцев из мусульманских стран из прагматических соображений. Эмигранты стали заполнять вакансии непрестижных профессий, тех видов работ, которые представители титульной нации считают унижительными, недостойными, грязными, и они не будут это делать даже под угрозой безработицы. Позже рост эмиграции был вызван другими причинами, а в последнее время войной на Ближнем Востоке.

В Европе не сработала практика “плавильного котла”, которая предполагала слияние всех культур в одну и обеспечивала в США полную интеграцию эмигрантов со всего мира в американское общество. Европейские политики оправдывают невозможность интегрировать мусульман в европейское сообщество требованием демократии обеспечивать права голоса у разного рода меньшинств, в том числе и этнонациональных.

Этические аспекты полиэтнических обществ отражаются в принципах полтикорректности. Элементы политкорректности широко распространены в Америке и Европе. Но если в Америке они лишь придают лоск межнациональному и межрасовому взаимодействию, устраняя в нем некоторые шероховатости, то в Европе зачастую политкорректность выходит за рамки здравого смысла и меры.

В соответствии с требованиями политкорректности крайне желательно в кино и телевидении обеспечивать присутствие представителей этнонациональных и расовых сообществ, притом в качестве положительных персонажей. Недопустимо также использовать наименования наций, этносов, рас, которые могут восприниматься представителями этих этнонациональных сообществ отрицательно.

Однако в одних странах некое наименование нации звучит нормально, в других это же наименование считается оскорбительным. Например, в нашей стране слово *негр* не является оскорблением, в отличие от английского, где *ниггер* – оскорбление. Или у нас слово *жид* по отношению к евреям звучит оскорбительно, а в польском языке – нет. В какой-то мере это касается цыган, которых предпочтительно называть *ромы*.

Суммарным эффектом отношения к определенному этносу, который складывается по разным причинам, является социокультурная дистанция. Смысл дистанции заключается в степени согласия общаться, ассоциироваться, быть в одном сообществе. Чем меньше такое желание, тем больше дистанция. Такая дистанция может быть количественно измерена по методике Богардуса, американского социолога чикагской школы. Американцы изучали вопрос: какие дистанции существуют между представителями разных наций, этносов в американском обществе.

Понятие дистанции характеризует степень социально-психологической приемлемости, то есть готовности к ассоциации с представителями определенной нации, этноса.

Сам Богардус использовал термин *association* в определении дистанции. Величина дистанции характеризует, в какой степени люди готовы общаться, сотрудничать с представителями той или иной нации, этноса.

Политкорректность может маскировать наличие дистанции, поэтому необходимо использовать косвенные методы изучения дистанции.

Богардус предложил шкалу для измерения дистанции, получившую его имя. Шкала включала вопросы, ответы на которые в совокупности и формировали индекс дистанции, а именно: “готовы ли вы видеть представителей данной нации как близких родственников посредством брака; как личных друзей; как соседей, проживающих на моей улице; как коллег по работе, имеющих ту же профессию, что и я; как граждан моей страны; как туристов в моей стране; предпочел бы не видеть их в моей стране” [6].

Предполагалось, что наиболее чувствительным является вопрос о формировании родственных отношений путем брака. Дополнительные исследования показали, что более чувствительным для характеристики дистанции является вопрос о личных друзьях. То есть самая длинная дистанция с представителями данного этноса отражает не отказ видеть этого представителя в качестве мужа или жены своих детей, а нежелание подружиться с представителем данного этноса.

Прямо свое неприятие той или иной нации люди высказывают далеко не всегда. Особенно если речь идет о людях интеллигентных, тактичных, представителях религии и политики. Это, можно сказать, проявление бытовой политкорректности. Однако выявить наличие дистанции возможно путем социологических исследований. В Украине регулярно публикуются данные о величине дистанции, то есть готовности украинцев к ассоциации с представителями разных наций. Источник этих данных – периодические мониторинги общественного мнения о различных проблемах страны – социологические мониторинги. Последний такой мониторинг был проведен в 2014 г.

Согласно его результатам, к некоторым нациям у украинцев вполне доброжелательное отношение, то есть по отношению к ним дистанция умеренная. К таким нациям, например, относятся немцы, поляки, евреи.

В одном из исследований в числе прочих нами был задан вопрос респондентам г. Запорожья об отношении к трем национальным меньшинствам: немцам, полякам, евреям. Все три нации играли в свое время определенную роль в истории Украины. В % к числу опрошенных респонденты дали такие ответы.

– суждение “Это такая нация как и другие” в отношении немцев отметили – 53% респондентов, евреев – 51%, поляков – 55%; остальные 23% ответили “не знаю”;

- суждение “Среди них много хороших людей” по отношению к немцам – 57%, евреям – 45%, полякам – 36%; остальные 28% не знают;
- суждение “Это нация особенная” по отношению к немцам – 15%, евреям – 27%, полякам – 4%; остальные (65%) не знают.

Как видно из приведённых данных, к немцам наиболее доброжелательное отношение. Если учесть комплекс ответов, то в целом следующими за немцами положительно оцениваются поляки. В отношении к евреям характерна контрастность, с небольшим перевесом к негативному полюсу.

Однако к некоторым нациям сложилась отношение, которое можно характеризовать большой дистанцией. Это чеченцы и цыгане [7]. Эти нации явно маргинализированы населением.

Под маргинализацией мы понимаем процесс искусственного принижения социального статуса представителя определённой нации со стороны доминирующего социума. Причинами маргинализации могут служить исторические корни, особенности менталитета, отсутствие практики общения, предрассудки, ложные представления о нации.

В цивилизованных странах принято не маргинализировать этнические меньшинства, то есть не ставить их в такое положение, когда они чувствуют себя ущемленными, морально или в правах, когда они могут почувствовать, что их не воспринимают равными другим, такими же, как другие, что их отодвигают на обочину социума, лишают права быть их членами общины.

Вообще понятие *маргинал* имеет несколько смыслов. Наиболее распространённым является социальная маргинальность, то есть такое социальное положение индивида или группы, которое характеризуется как находящиеся на границе или за границей социума. В этом смысле к маргиналам относят бродяг, попрошайек, бомжей и т.п. Согласно Р. Мертону, маргиналы не разделяют общепринятых норм-целей и норм-средств, иными словами, они равнодушны к принятым в обществе нормальными жизненным целям и средствам к их достижению. Другое понимание маргинальности ранее постулировалось американским социологом начала XX в. Робертом Парком. Это так называемая культурная маргинальность. В этом виде в маргинальности нет принижения, а лишь констатируется принадлежность человека одновременно к двум этнонациональным группам, при том, что ни к одной из этих этнонациональных групп человек не принадлежит полностью. Например, первое поколение украинцев в Америке. Они еще и не полноценные американцы, но уже и не полноценные украинцы. Такое расположение между двумя этнонациональными группами придает маргиналов своеобразный характер. Так, они могут быть креативными в новой стране проживания за счет привнесения в свою деятельность культурных элементов своей прошлой нации. Но все равно в их положении есть определённая доля ущербности, неполноценности, что придает им неуверенность и некоторую социальную изолированность.

Казалось бы, в последующих поколениях выходцы из других стран становятся полноценными представителями страны, в которую переселились их предки. Но так происходит не всегда. Вполне возможен процесс новой национальной (этнической) консолидации. В этом случае выходцы из других стран начинают подчеркивать свое иное происхождение, настаивать на признании их культурных кодов полноценными в среде иной титульной нации. Демонстративно акцентировать свое национальное отличие и при этом отрицать свою неполноценность, ущербность и изолированность. Такой процесс характерен для мусульман Европы. Они фактически формируют религиозно-этническую контрсистему внутри доминирующего социума, требуя полноценного признания своих этно-религиозных ценностей как полноправных по отношению к доминирующим ценностям страны проживания. Более того, навязывают принимающей стране свои ценности.

В этом смысле можно говорить о недостатках политики мультикультурализма, которая предполагала уважение к культуре других наций, при том, что культура доминирующей нации остается образцом для подражания. О провале модели мультикультурализма заявляли ведущие европейские политики.

Этнические маргиналы при достаточном уровне развития начинают протестовать против своего маргинального статуса в доминирующем социуме.

Мультикультурализм придает политкорректности директивный характер для профилактики национальной неприязни и для предотвращения протестов со стороны представителей этнонациональных меньшинств.

Могут быть идейные и прагматические мотивы политкорректности.

Прагматическим мотивом обязательного присутствия афроамериканца в американском кино является то, что много зрителей-негров. Экономическая выгода учитывается при политкорректности в рекламе, если речь идет о товарах, потребителями которых являются представители этнонациональных меньшинств. Есть и политическая выгода, если среди избирателей много представителей потенциально маргинализованного этноса. Политик будет относиться к ним подчеркнуто политкорректно и акцентировать их права на равенство. Политически также важно сохранять стабильность в данном социуме, соблюдать профилактику проявления бытового неуважения к национальным меньшинствам.

Корректное отношение к представителю этноса, для которого определен высокий индекс дистанции, фактически скрывает и истинное отношение. Вежливость – дань политкорректности. И формализм в отношениях, неискренность своей любезности все-таки лучше честного выявления своей неприязни, исходя из принципа “ложь во спасение”. Искренность в данном случае неуместна и чревата социальной рознью, открытыми проявлениями вражды и социальной дезинтеграции.

Идейные или романтические мотивы политкорректности предполагают следование демократическому принципу равенства людей. Это и религиозная позиция, что все для Бога равны. Здесь религиозный мотив тесно переплетается с прагматическим, если иметь в виду, что религия тоже может быть товаром, который предлагается пастве. Но может быть мотив и романтический, чисто религиозный без примеси прагматизма.

В нашем регионе модели “плавильного котла” и мультикультурализма не реализовались. Например, крымский татарин в Америке благодаря “плавильному котлу” назовёт себя американцем, но в нашем регионе крымский татарин не назовет себя украинцем.

В Германии из-за политики мультикультурализма парадоксально ислам противопоставляет себя западной культуре, что приводит к негативному отношению эмигрантов к доминирующей культуре и доминирующему этносу.

Но у нас мусульмане не противопоставляют свою культуру украинской.

На наш взгляд, в исследуемом регионе реализована политика культурно-социальной интеграции различных этнических и культурных групп в соответствии с существующими законами и ценностями страны при сохранении своего языка, культурных традиций и национальной памяти.

Выводы. Таким образом, важным показателем национального менталитета является отношение к национальным меньшинствам. Здесь накладывается историческая память, предрассудки, ксенофобия, культурные образцы и т.п.

Материалы данной статьи позволяют сделать вывод, что трансформация национальных отношений имеет две противоречивые тенденции. С одной стороны, усиливается значимость национальной идентификации, ее политическое значение для процессов укрепления государственности. Однако есть риск нарушения меры в актуализации национальной идеи, что может привести к агрессивным политическим позициям. С другой стороны, сужается сфера национально специфических черт образа жизни, эстетических вкусов и в целом культуры людей, которая приобретает вестернизированные черты.

Интеграция этих тенденций воплощается в формуле: вестернизация с национальной спецификой.

Таким образом, процессы трансформации затрагивают и сферу национальных отношений, обостряя явления идентификации и дифференциации по этническому и национальному признакам. Интеграционные процессы в большей мере затрагивают область макроцивилизационных отношений. Проблемы языка, национальной идентичности имеют зачастую политический оттенок. Важно, не рискуя обострить социальные конфликты, взвешенно проводить национальную политику и укреплять основы украинской государственности.

Список использованной литературы

1. Куропятник А. И. Проблема идентичности в мультикультуральных и полиэтнических обществах [Электронный ресурс] / А. И. Куропятник. – Режим доступа: www.twirpx.com/file/180539/.
2. Липкин А. И. Проблемы мультикультуральных обществ [Электронный ресурс] / А. И. Липкин. – Режим доступа: <http://do.gendocs.ru/docs/index-242073.html>.
3. Малахов В. Зачем России мультикультурализм? / Владимир Малахов // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / под ред. В. С. Малахова, В. А. Тишкова. – Москва : Ин-т этнографии и антропологии РАН, 2002. – С. 48–60.
4. Ляпина Л. Эволюция теории мультикультурализма в истории современной социологии / Людмила Ляпина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2016. – № 1. – С. 97–106.
5. Мультикультурализм [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Мультикультурализм>.
6. Шкала социальной дистанции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vsetesti.ru/395/>.
7. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / гол. ред. д. екон. н. В. М. Ворона, д. соціол. н. М. О. Шульга. – Київ : Ін-т соціології НАН України, 2014. – Вип. 1 (15). – Т. 1. – 650 с.

Стаття надійшла до редакції 23.07.2016.

Катаев С. Л. Идейні та прагматичні мотиви політкоректності в політиці мультикультуралізму

У статті висвітлено проблеми міжнаціональних відносин у поліетнічних країнах, зокрема ставлення до емігрантів і національних меншин. Розглянуто ефективність двох моделей ставлення до емігрантам: плавильного котла й мультикультуралізму. Наведено дані соціологічного дослідження про ставлення населення м. Запоріжжя до представників трьох національностей: німців, поляків, євреїв.

Ключові слова: міжнаціональні відносини, мультикультуралізм, політкоректність, емігранти, політика плавильного котла, соціальна дистанція, соціологічне дослідження.

Kataev S. The Ideological and Pragmatic Reasons of Political Correctness in the Policy of Multiculturalism

The article discusses the problem of interethnic relations in multi-ethnic countries in particular to do with immigrants and ethnic minorities. The efficiency of two models related to immigrants: a melting pot and multiculturalism.

Multiculturalism policy originated in the advanced Western countries, and it aims to ensure interaction between the dominant society of indigenous Europeans to immigrants from Muslim countries living in Europe. Multiculturalism is “the demand of the parallel existence of cultures for their interpenetration, enrichment and development. It is emphasized that in countries where immigrants are the representatives of a culture that is very different from the host culture, multiculturalism policy is ineffective. In Europe, the practice has not worked “melting pot”, which involves the merging of all cultures into one, and provided in America full integration of immigrants from around the world in the American society. European politicians justify the inability of Muslims to integrate into the European community of democratic requirement to ensure the right to vote in all sorts of minorities, including ethnic and national.

The issues of political correctness in terms of multiculturalism. Ethical considerations in multi-ethnic societies are reflected in the principles of political correctness. Elements of political correctness are widespread in America and Europe. But while in America they only

give luster interethnic and interracial interaction, eliminating him some rough edges, the political correctness in Europe is often beyond the scope of common sense and action.

Political correctness – a kind of political etiquette. In accordance with the norms of political correctness is unacceptable to create a situation that can cause moral damage to those or other subjects of political engagement. The policy of multiculturalism such political actors are immigrants, ethnic minorities, representatives of various ethnic communities.

The methods of the study and measurement of social distance between people of different nationalities. The net effect of the relationship to a specific ethnic group, which is composed by a variety of reasons, is a socio-cultural distance. The point distance is the degree of agreement communicate, associate, be in the same community. The less is the desire, the greater the distance. This distance can be measured quantitatively by Bogardus procedure. The concept distance represents the degree of social and psychological acceptability, that is ready for the association with the representatives of a nation, ethnic group. In Ukraine, data on the value of the distance are published regularly, ie willingness of Ukrainians to the association with the representatives of different nations. The source of these data – periodic monitoring of public opinion. According to the monitoring in some nations, the Ukrainians quite friendly attitude, that is, towards them reasonable distance. These nations, for instance, are the Germans, Poles, Jews. However, in some nations there was an attitude that can be characterized by a large distance. It Chechens and Gypsies. These nations clearly marginalized population. In civilized countries it decided not to marginalize ethnic minorities, that is, not to put them in a position where they feel wronged, moral or rights when they may feel that they do not perceive equal to others, the same as the others, that they push on the margins of society, deprived of their right to be members of the community.

The data of sociological research is, the attitude of the population of Zaporozhye to representatives of three nationalities: Germans, Pole, Jews.

Key words: interethnic relations, multiculturalism, political correctness, emigrants, policy melting pot, the social distance, sociological studies.

УДК 316.77

О. О. СУССЬКА

ТРАНСФОРМАЦІЇ СУБ'ЄКТА МЕДІАКОМУНІКАТИВНИХ ВІДНОСИН У ПРОЦЕСІ ПЕРСОНІФІКАЦІЇ ТА КОНТАМІНАЦІЇ В ПРОСТОРІ МАС-МЕДІА

Інформаційне суспільство потребує нових підходів до комунікативних процесів у медіапросторі. Входження європейських цінностей у глобальний контекст, сучасні соціальні умови існування суспільства зумовлюють більший ефективний розвиток персональних можливостей здійснення комунікативних контактів, поряд з традиційними засобами масової комунікації використання комп'ютерних мереж, нових медіа тощо. Усе це спонукає дослідника-соціолога до більшої зосередженості на проблемах суб'єктності та персоніфікації в описі комунікативних відносин у медіапросторі. Особливостями сучасних взаємодій у процесах інформаційного обміну є прояви феномена контамінації суб'єктності та суттєвих змін у площині довіри до традиційних медіа.

Ключові слова: інформаційне суспільство, масова комунікація, підсистеми суспільства, персоніфікація, суб'єкт, нові медіа.

Для традиційних медійних систем (апогей розвитку яких припадає на останню чверть ХХ ст.) центральним об'єктом зосередження уваги соціологів (усупереч усталеним поглядам дослідників того часу) та “мішенню” впливу була не окрема людина та її свідомість, а “людська раціональність” загалом, ті потреби, цілі й засоби їх досягнення, моральні та інші гуманітарні цінності, декларовані як цінності та ідеали всього суспільства, як непорушні складові так званої “свідомості мас”.

Вивчення природи масової комунікації пов'язано з наявністю інтерактивності (але не в утилітарному розумінні використання журналістами “прямого ефіру”); воно повинне розкладатись як двобічна (симетрична) діалогова комунікативна активність – у межах специфіки того виду комунікації, який обирає її суб'єкт. Щодо каналу, засобу, тематики, існуючої соціально орієнтованої комунікативної ситуації спрацьовує стандартизація дій і прийомів, які, незалежно від того, що в процесі інформаційного обміну в просторі мас-медій процеси комунікативної взаємодії комунікатора й аудиторії відбуваються паралельно в просторі та часі, вони реально існують, і їх імовірний зміст стає одночасно доступним величезним за обсягами масивам реципієнтів.

Мета статті – проаналізувати перехід від медіацентрованих теорій, які домінували протягом другої половини ХХ ст., відображаючи епоху “всюдисущих” і “всемогутніх” мас-медіа та визнаючи як необхідну одновекторність впливу ЗМК на аудиторію, до освоєння, осмислення й сприйняття певних реалій і змісту інформаційного простору загалом. Цей потенціал напрямів руху індивіда на раціональному, афективному та поведінковому рівнях, відповідно, став підґрунтям для вибору векторів подальшого

вивчення досвіду комунікативних контактів у просторі сучасних медіакомунікацій соціологією мас-медіа в ХХІ ст.

З погляду сучасної соціокомунікативістики, соціології комунікацій та соціології мас-медіа набуває особливої актуальності та нових акцентуацій проблема персоніфікованості інформаційного обміну [7], яка зумовлена наявністю та повнотою власного інтерпретаційно-смыслового й соціального досвіду суб'єкта сучасних медіакомунікацій, особливостями життєвих преференцій і цінностей. Реципієнтоцентровані теорії мас-медіа кінця ХХ ст. з необхідністю виходили з того, що головним чинником активності людини у виборі змісту окремих видів і каналів масової комунікації є інформаційні потреби особистості.

Конструювання інформаційного поля ставить перед персоніфікованим суб'єктом медіакомунікацій одночасно декілька актуальних завдань:

а) відібрати для себе канал, який викликає найбільшу довіру щодо інтерпретацій дійсності, достовірності фактів і новин;

б) напрацювати вміння відрізняти інтенсивне нав'язування образів з боку технологічно переформатованих медіа (коли людина залишається сам на сам зі своїм правом вибору або вибором, до якого її підштовхують), “гіперреальність” від реальності;

в) бути поінформованим, володіти інформацією не тільки щодо поточних подій, а й про дії еліт, життя “публічних людей” (найбільш популярних “селебритіс”), що можна вважати наслідком своєрідного “рефлексу афіліації”.

Позиція персоніфікованого суб'єкта медіакомунікацій суттєво відрізняється від пасивної позиції глядача (слухача, читача). Якщо остання чверть ХХ ст. – це “золотий вік” телебачення, коли воно прагнуло максимально зберегти особливості усного мовлення (дискурсу), втягуючи в свою орбіту можливості естетики інших видів мистецтва: музики, драми кіномистецтва, живопису та графічних видів мистецтва, то в теперішній час усі ці способи намагаються активно освоювати комп'ютерне відео, анімація тощо.

У медіакомунікативній діяльності персоніфікованого суб'єкта присутні суттєво інші не статусні, а скоріше “контамінаційні” мотиви формування власного інформаційного поля, ніж у членів “деперсоніфікованих” масових аудиторій, де суб'єктність не виявляється та не спричиняє активності й усвідомленості інформаційного вибору. Така аудиторія “лине” поверхнею, лише скануючи образи реальності, щоб неаналізуючи їх “піти далі” [4]. Навпаки, персоніфікований суб'єкт медіакомунікацій – потенційний “шукач глибини”, він намагається знайти та використати інші можливості й механізми інформаційного вибору, ніж “актор” стандартних медіакомунікативних відносин. Для персоніфікованого суб'єкта менш значущі “приписи” та “стандарти”, що використовують мас-медіа. Якщо “актор” стандартного типу використовує лише надані йому можливості інформаційного пошуку (наприклад, перемикання каналів та користування стандартним набором телепрограм і радіопередач), перетворюючи його на “сканування очевидностей”, то інформаційний вибір, який здійснює новий тип

“актора” медіапростору – персоніфікований суб’єкт медіакомунікацій, починається із застосування механізмів вибору й фільтрування, пошуку можливостей вийти за межі змісту запропонованого “стандартом”, скануючи “поверхню”, пропускати вже інтегровані до його свідомості повідомлення, зосереджуючи свою увагу на новій інформації або на такій, що суттєво доповнює вже відому. Таким чином, замість заміщення або підміни “образу реальності” (що в стандартному варіанті перетинається з маніпулятивними технологіями моделей “ефектів дворівневого впливу” або “культивування думок”), тут відбувається дифузія змістовної “політики” персоніфікованого суб’єкта, що надає йому змогу, почергово отримуючи статус “комунікатора” або “реципієнта”, комбінувати своє ставлення до того чи іншого контенту, де певні ланцюги інформацій становлять родовід “образу події”, при тому, що жоден з них не має пріоритету щодо інших.

Вивчаючи процеси, що відбуваються в медіакомунікативному просторі сучасного світу, уже не можна обійтися без визнання *суб’єктності* навіть серед членів масових аудиторій; до того ж процес “відрефлексування” аудиторією запропонованого їй продукту ЗМК поступово набуває ознак такого нового феномена, як *контамінація суб’єктності*, що визначається нами як *суміщення ролей комунікатора й адресата в процесах вибору, отримання та оцінювання (інтерпретації) інформації*.

Треба підкреслити, що в цьому разі саме адресат бере на себе повну відповідальність за результати інформаційного пошуку, а також свідомо ставиться до свого вибору, маючи для цього певні підстави й варіативність можливостей (“я вже дещо про це знаю”, або “я знаю, де знайти про це додаткову інформацію”). За таких умов кожен індивід (а масова аудиторія складається саме з індивідів) здійснює певну діяльність, спрямовану на отримання інформації. Зацікавленість в отриманні інформації втілюється в *інформаційному інтересі*, що виступає як усвідомлена мета комунікативного контакту з продукцією ЗМК, як цілепокладання, що продиктоване певною потребою та є підґрунтям *комунікативної дії*, становить її рушійну силу й може бути реалізований за допомогою засобів, що наявні (доступні) для її суб’єктів. Останнє повністю відповідає габермасівському розумінню життєвого світу як комунікативно природженого досвіду, що становить поле взаємності. “Життєвий світ є немов би трансцендентальним місцем (Ort), у якому зустрічаються мовець і слухач” [12, с. 192].

Таким чином, раціонально-комунікативна дія стає підґрунтям досягнення порозуміння, яке допомагає пізнавати світ, тлумачити його та орієнтувати в ньому особу, яка спілкується, у якій поєднується “мовець і слухач”. Джерельна природність проявів контамінації суб’єктності передумовила саму її появу як певну трансляцію поведінкових акцій (притаманних “комунікативній дії” в умовах інтерперсональної комунікації), до умовно-інтерпретативного, а іноді й відверто маніпулятивного світу медіакомунікацій.

Контамінація суб’єктності включає одночасне передбачення суб’єктом (“актором”) перспективи мовленнєвої дії, інтерпретативну активність

учасників інтеракції, що повинні поєднуватися. Результатом цього стає те, що роль “адресата” інформації розширюється до ролі “інтерпретатора”, який власне вже потенційно готовий стати суб’єктом та ініціювати наступний “крок” комунікативної дії. Підкреслимо, що це стає можливим лише за умови комунікативної повноти виконання (суміщення) ролей у процесі комунікації суб’єктності, тобто поєднання відповідальності за здійснення комунікативної дії, як з боку ініціатора комунікації (комунікатора), так і з боку інтерпретатора (того, хто формально є об’єктом інформаційного впливу, але повністю зберігає свою суб’єктність).

Таким чином, мультирівнева (щодо механізмів і засобів конструювання інформаційного поля) комунікація сприяє відтворенню в дискурсі мас-медій раніше характерної лише для інтерперсонального рівня формули (“суб’єкт-суб’єктної” за своєю природою) комунікативної взаємодії з наданням переваги інтерпретативним можливостям “акторів”, що суттєво відрізняє однобічний “деперсоніфікований” (суто функціональний за призначенням і психологічно “обмежений” відсутністю безпосереднього контакту) акт комунікації в мас-медійному просторі. Нарешті, персональна суб’єктність починає домінувати в структурі комунікативних відносин і відкриває шлях до розуміння можливостей існування нового концепту комунікативної взаємодії, а саме формування інформаційного поля персоніфікованого суб’єкта медіакомунікацій в умовах сучасних технологій інформаційного суспільства.

Реалізація комунікативного типу “актора” – кожного з учасників комунікативного акту є важливим процесом на різних стадіях спілкування, у тому числі під час формування інформаційного поля особистості. У ХХ ст., домінували такі канали масової комунікації, як електронні мас-медіа, специфіка персоніфікації комунікативного контакту, комунікативні навички, особливості мовленнєвих практик стосувались переважно людини в кадрі, або ж комунікатора. У наш час ситуація поступово змінюється: з’явилися інтернет-технології, що вимагають більш вираженої персоніфікованості, наближеної максимально до параметрів інтерперсональної комунікації, зокрема листування, або ж прямого інтерв’ю (діалогу).

Відповідно до кожного з рівнів спілкування людина (*homo communicativus*) обирає ті або інші форми й формули спілкування, які допомагають їй досягнути мети – ефективної комунікації, що включає відповідну й адекватну передачу інформації, її розуміння співрозмовником, запам’ятовування, засвоєння, і на основі всього артикульованого – вироблення певних мотиваційних зрушень, прийняття рішень тощо. З двох типів, що домінують: *homo informaticus* та *homo communicativus* – найбільш розвинута суб’єктність приналежить лише другому. Унаслідок того, що індивід в інформаційному суспільстві опинився в ситуації, коли він нерідко стає джерелом, транслятором та адресатом “все зростаючого потоку інформації, стикаючись у такому разі з незмірно більшою, ніж будь-коли раніше, кількістю суб’єктів, людина все більше втрачає здібність до саморозвитку суб’єктивності” [1, с. 6], – це внутрішньо парадоксальне міркування Е. В. Баркової підштовхує до думки, що

сучасний світ мас-медій “перебирає” на себе значну частину раніше внутрішньо сформованих й реально відтворених “алгоритмів спілкування”, підштовхуючи “медійну особистість” до тих зовнішніх поведінкових “кліше”, які в просторі соціальних відносин “обертаються їх формалізацією, зняттям суб’єктивного відбиття реальності, багатства різноманітних моделей поведінки, емоційно-особистісних настанов” [Ibid, с. 7].

Однією з таким “емоційно-особистісних” настанов є рівень задоволеності життям; також у соціологічних дослідженнях використовують показник, умовно названий “відчуттям щастя”. Учасники міжнародного порівняльного проекту “Європейське соціальне дослідження”, одночасно проведеного в 24 країнах Європи, відповідаючи на запитання щодо задоволення життям та щодо відчуття щастя, фактично рефлексували й підбивали підсумок своїх особистих сподівань на краще майбутнє (табл. 1).

Таблиця 1

**Ступінь задоволеності життям у громадян європейських держав:
0 – зовсім не задоволений, 10 – повністю задоволений**

Країни Європи	Наскільки Ви загалом задоволені своїм сьогодишнім життям? (середній бал)					Наскільки Ви є щасливим? (середній бал)				
	2005	2007	2009	2011	2013	2005	2007	2009	2011	2013
Бельгія	7,43	7,41	7,27	7,51	7,44	7,75	7,67	7,65	7,83	7,69
Велика Британія	7,12	7,23	7,08	7,17	7,35	7,47	7,54	7,52	7,50	7,56
Ізраїль	-	-	7,44	7,49	7,52	-	-	7,60	7,65	7,84
Іспанія	7,13	7,44	7,31	7,44	6,91	7,33	7,64	7,69	7,57	7,59
Нідерланди	7,57	7,55	7,69	7,77	7,90	7,78	7,72	7,81	7,88	7,95
Німеччина	6,79	6,83	6,95	7,25	7,60	7,07	7,07	7,26	7,45	7,71
Норвегія	7,66	7,76	7,89	7,93	8,14	7,90	7,93	7,98	8,01	8,16
Польща	6,24	6,69	6,87	7,00	7,12	6,72	6,96	7,15	7,31	7,33
Україна	4,44	4,39	4,19	4,82	5,15	5,56	5,75	5,61	5,86	6,21
Фінляндія	8,00	7,99	7,94	7,94	8,11	8,06	8,00	8,02	7,96	8,09
Швейцарія	8,06	8,10	7,96	8,14	8,19	8,10	8,11	7,98	8,06	8,08
Швеція	7,84	7,82	7,88	7,91	7,87	7,84	7,89	7,83	7,91	7,82

Джерело: результати “Європейського соціального дослідження” 2005–2007–2009–2011–2013 / Є. І. Головаха, А. П. Горбачик. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2014. – 96 с.

Виходячи з наведених даних, можна переконатись, що рівень життя у вищезазначених країнах повністю корелює з рівнем задоволення сьогодишнім днем і показниками умовного “щастя”. Найменші показники (серед наведених 12 країн) – в Україні, яка не увійшла за цими результатами навіть до першої десятки. (Індекс аномійної деморалізованості Л. Сроула, шкала якого була апробована вперше в 1990 р. Н. В. Паніною, також застосовують для масових опитувань в Україні).

Суспільно важливою функцією мас-медійного дискурсу (враховуючи соціальну роль довіри в перехідних суспільствах) є формування злагоди та

стану довіри в суспільстві на засадах ідентичності, солідарності, прагнення співпраці й взаємодопомоги між громадянами та інституціями як суб'єктами суспільних відносин. Свого часу П. Штомпка в праці “Соціологія соціальних змін” назвав функціями довіри “об’єктивні наслідки для партнерів і ширшого колективу” в розумінні “виявлення партнерам довіри незалежно від того, якими є наслідки: усвідомленими чи такими, що припускаються” [11, с. 360–361].

Якщо тенденції до раціоналізації суспільства, дійсно, з невідворотністю “обертаються” їхньою формалізацією (що були помічено ще М. Вебером, Г. Зіммелем, Ф. Тьоннісом та ін.), то індивід стає лише формально діючим елементом механізму інформаційних маніпуляцій та програмованої поведінки. Одним з поширених у сучасному світі дегуманізуючих напрямів використання комп’ютерних та психотехнологічних засобів є процес “гібридизації”, що йде безперервно, “створює мінливий соціотехнічний ландшафт і спонукає дослідників ставитися до систем та їхніх користувачів як до мішеней, що рухаються” [13, с. 8].

Відчуття “мішені, що рухається” від перебування перед екраном телевізора, слухання радіопрограм або читання преси стає останнім часом усе більш притаманним сучасному “консьюмеру” медіапродукції. Відмінність між споживачем і спостерігачем – величезна. Перший повністю перебуває в підпорядкуванні обраного ним самим “медіапродукту” (іноді обраним суто автоматично або під впливом маніпуляцій); другий – діє в площині соціальних орієнтацій більш виважено й комунікативно грамотно.

Для будь-якої епохи, зокрема, тієї, яку в науковому та навколонуковому дискурсі називають *модерністю*, що в тлумаченнях Й. Тернборна “надає змогу встановити природний зв’язок із культурними студіями в гуманітарних науках, які дають багате джерело знання для зацікавлених культурою соціологів і зацікавлену кваліфіковану аудиторію для соціологічних напрацювань” та набуває означення (попри свою відносну беззмістовність) нової епохи, для якої “відкриття майбутнього більш характерне, ніж поцінювання теперішнього: тобто відкриття майбутнього як відкритого, незабудованого, досі не відвіданого місця, але досяжного й доступного для конструювання” [8, с. 182].

Як ми вже артикулювали вище, “контамінацію суб’єктності” ми тлумачимо як втілення особистісних намірів та інтенцій у процесі конструювання інформаційного поля індивіда. Необхідно підкреслити, що концепція активності аудиторії мас-медіа, про яку йшлося на початку статті, пройшла декілька етапів кристалізації (як у теренах соціологічних, так і психологічних), наприклад, через утилітарний підхід, головним чинником якого була формула: “використання-задоволення”, де на перше місце виходив фактор корисності інформації, що зумовило суттєві ознаки спрямованості процесу формування інтересів аудиторії. Сутність когнітивної спрямованості “апарату культури” того часу виявив Й. Хейзінга, який вважав, що завдяки “докучливості діючого апарату культури” сучасному соціальному індивіду загрожує “реальна небезпека набути своїх понять і суджень із-зовні, в аб-

солотно готовому вигляді”, і це поверхове знання “повинне неминуче призвести до підупаду здатності суждення... Сучасний середній індивідуум надто сильно підвладний натиску дешевого масового продукту” [9, с. 388].

Член Центру Беркмана та Міжнародної академії цифрових мистецтв і науки США Джон Перрі Барлоу в інтерв'ю “кіберкультурологу” Марку Дері стверджує: “Ми, люди, залучені до величезної роботи із створення колективної свідомості, яка триває з того моменту, коли ми почали абстрагувати реальність в інформацію...” [3, с. 67]. Однак спроби перетворити власне життєве середовище на медіареальність не здатні досягти певного успіху хоч би тому, що вищезгадана віртуальність уже не передбачає ані інтеракцій, ані створення “колективної свідомості”, характерної для аудиторій традиційних мас-медіа, хоч їхня діяльність постійно зазнає критики з боку сучасних блогерів. Найвідомішою позицією в цьому плані є оприлюднена Г. Рейнгольдом думка, що технології та методології співробітництва перебувають зараз ще в зародковому стані, тому й поява “демократичних, дружніх, розумних нових форм співіснування залежить від того, як люди визначають, засвоюють, перетворюють і перебудовують нові інформаційні середовища... Змикання технологій розумних натовпів непереборне” [6, с. 300]. Виникає потреба у визначенні нового феномена – “контамінації суб'єктності”, який спостерігається в системах масової комунікації й характерний для доби проникнення інтерперсональних прийомів комунікативної дії у сферу, що раніше передумовлювала лише звернення до масової свідомості “споживачів”.

Для розуміння феномена *контамінації суб'єктності*, пов'язаного з конструюванням індивідом свого інформаційного поля, необхідно в комплексі цієї проблематики розглядати процес інформаційного обміну, чільне місце в якому посідають проблеми комунікативної взаємодії. Багато дослідників кінця XX – початку XXI ст., зокрема Н. Луман і Ю. Габермас, П. Бергер і Т. Лукман, Г. Райл і Р. Робертсон артикулюють проблеми відмінностей “суспільства та інтеракції”, що становлять одночасно результат соціокультурної еволюції та її передумову. У сучасному суспільстві вперше (на відміну від цивілізацій минулого, і це є найсуттєвішим) стає можливою поява суспільних підсистем, повністю або частково не пов'язаних з інтеракцією. Інтерперсональна комунікація повинна була б, розгортаючи думку за цією логікою, втратити в сучасному суспільстві свою функціональність і колишню актуальність; потенційно вона втрачає свої одвічні функції, орієнтовані на виконання інтеракцій; ані політика, ані наука, ані економіка не залежать більше від безпосереднього міжособистісного спілкування; так, на думку Н. Лумана втрачаються інтеракції, орієнтовані раніше на виконання специфічних суспільних функцій, “усе виразніша функціонально-структурна системна диференціація, що охоплює всі царини суспільства, належить до нього так само, як і переструктурування численних інших соціальних процесів... доводиться набувати рефлексивності мові, обмінові, вченню і навчанню, дослідженням, цінностям, довірі, а отже, доводиться уможливлувати зміну самих себе” [5, с. 110]. Якщо виходити з

припущення Н. Лумана, що спеціальні системи інтеракцій “відають взаємопроникненням” та їхній дійсний внесок полягає у випробовуванні меж взаємопроникнення, то ймовірно уявити, що тепер можуть виникати різноманітні новації комунікативної взаємодії. Причому те, що закладалось у змісті однієї інтеракції, не зможе саме по собі бути перенесеним в інші. Для цього необхідні суспільні (більш масштабні) засоби комунікації, частково або ж повністю вільні від інтеракцій.

Висновки. Соціальні впливи завжди здійснюються за допомогою певного механізму, і цим механізмом, від якого в майбутньому залежатиме й сам характер дій, є комунікація.

Список використаної літератури

1. Баркова Э. В. Номо communicativus как субъект Возрождения XXI века / Э. В. Баркова // Коммуникативные стратегии информационного общества : труды Междунар. нач.-теор. конф. – Санкт-Петербург : Изд-во Политехн. ун-та, 2012. – С. 6–10.
2. Головаха Є. І. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007–2009–2011–2013 / Є. І. Головаха, А. П. Горбачик. – Київ : Ін-т соціології НАН України, 2014. – 96 с.
3. Дери М. Скорость убегания: киберкультура на рубеже веков / Марк Дери ; пер. с англ. Т. Парфеновой. – Екатеринбург : Ультра. Культура ; Москва : АСТ МОСКВА, 2008. – 478 с.
4. Костенко Н. В. Знание о смыслах: методологии глубины и поверхности / Н. В. Костенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2011. – № 4. – С. 3–31.
5. Луман Н. Час і системна раціональність / Н. Луман ; пер. з нім. Михайла Бойченка. – Київ : Центр учбової літератури, 2011. – 224 с.
6. Рейнгольд Г. Умная толпа: новая социальная революция / Говард Рейнгольд ; пер. с англ. А. Гарькавого. – Москва : ФАИР-ПРЕСС, 2006. – 416 с.
7. Сусська О. О. Персоніфікація інформаційного обміну : монографія / О. О. Сусська. – Київ : Логос, 2013. – 256 с.
8. Тернборн Й. Шляхи в/через модерність / Й. Тернборн // Глобальні модерності / за ред. М. Фазерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона ; пер. з англ. Т. Цимбала. – Київ : Ніка-Центр, 2008. – С. 179–201.
9. Хейзинга Й. Номо ludens. В тени завтрашнего дня / Й. Хейзинга ; пер. с нидерланд. В. Ошиса. – Москва : ООО “Издательство АСТ”, 2004. – 539 с.
10. Штомпка П. Доверие – основа общества / П. Штомпка ; пер. с польск. Н. В. Морозовой. – Москва : Логос, 2012. – 440 с.
11. Штомпка П. Социология социальных изменений / Петр Штомпка ; пер. с англ. под ред. В. А. Ядова. – Москва : Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
12. Habermas J. Theorie des Kommunikativen Handelns. B.2. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. – Frankfurt a. M., 1981. – S. 192.
13. Lievrouw L., Livingstone S. Introduction. The Social Shaping and Consequences of ICT's // The Handbook of New Media / ed. by L. Lievrouw and S. Livingstone. – Sage Publications, Lnd; Thousand Oaks; New Delhi, 2002.

Стаття надійшла до редакції 12.07.2016.

Сусская О. А. Трансформации субъекта медиакоммуникативных отношений в процессе персонификации и контаминации в пространстве масс-медиа

Информационное общество требует новых подходов к коммуникативным процессам в медиaprостранстве. Вхождение европейских ценностей в глобальный контекст, современные социальные условия существования общества обуславливают более эффективное развитие персональных возможностей совершения коммуникатив-

ных контактов, наряду с традиционными средствами массовой коммуникации использование компьютерных сетей, новых медиа, и т.д. Всё это заставляет исследователя-социолога еще более сосредоточиваться на проблемах субъектности и персонификации в описании коммуникативных взаимоотношений в медианпространстве. Особенно-стями современных взаимодействий в процессах информационного обмена являются проявления феномена контаминации субъектности и существенных изменений в плане доверия традиционным медиа.

Ключевые слова: информационное общество, массовая коммуникация подсистемы общества, персонификация, субъект, новые медиа.

Susska A. Transformation of the subject media-communicative relations in the process of personification and contamination in space media

Informative society requires the new going for communicative processes in the field of mass-communication. Included of the European values in a global context, the modern social terms of existence of society stipulate more effective development of the personal possibilities of realization of communicative contacts, next to traditional facilities of mass communication, use of computer networks, new medias and others like that. All of it induces a researcher-sociologist to the greater concentration on the problems of subject and personification in description of communicative mutual relations in mass-media sphere. The features of modern co-operations in the processes of informative exchange are displays of the phenomenon of contamination of subject and substantial changes inplane trust to the traditional medias.

Personal subject – becomes dominant in the structure of communicative mutual relations and opens a way to understanding of possibilities of existence of new concept of communicative co-operation, namely – to forming of the informative field of the personalized subject of mass communication in the conditions of modern technologies of informative society.

Realization of communicative type of “actor” – each of participants of communicative act is an important process on the different stages of communication, including during forming of the informative field of personality. In XXth century, when the dominant positions among channels of mass communication hold the electronic mass-media, specific of personification of communicative contact, communicative skills, the features of speech practices touched mainly a man in a shot, or communicator. In our time a situation gradually changes: Internet-technologies that require more expressed personification appeared, close maximally to the parameters of interpersonal communication, in particular correspondence, or direct interview (to the dialogue).

There is a requirement in determination of the new phenomenon: “contamination of subject”, that is observed in the systems of mass communication and characteristic for time of penetration of interpersonal receptions of communicative action in a sphere, that before foresighted only address to mass consciousness of “consumers”. For understanding of the phenomenon of contamination of subject, related to constructing of the informative field an individual, it is necessary in the complex of this range of problems to examine the process of informative exchange, a main place in that is occupied by the problems of communicative co-operation.

In modern society first (unlike civilizations of the past and it is most substantial) appearance of public subsystems fully or partly unconnected from interactions becomes possible. Interpersonal communication had – opening out an idea after this logic – to lose the functionality and former actuality in modern society; potentially she loses the intrinsic in functions oriented to implementation of interactions; neither a policy, nor science, nor economy, depend anymore on a direct interpersonality commonunication. On a change personification of communicative relations and contamination of subject that includes a simultaneous foresight the subject (by an “actor”) of prospect of speech action come him, so interpretative activity of participants of interaction, that must combine.

Key words: Informative society, mass communication, public subsystems personification, subject, new medias.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 369.013.3:61(043.5)

А. А. БОБОШКО

ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я ТА МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

В статті розглядається проблема соціологічної рефлексії охорони здоров'я та медичного обслуговування з позиції ефективності соціальної політики держави. Підкреслюється, що пересічні громадяни, з одного боку, та медичні працівники, з іншого, не завжди керуються соціальними критеріями ставлення до здоров'я. Особливість підходу до проблеми здоров'я та медичного обслуговування полягає у знаходженні консенсусу між розумінням здоров'я, як показника стану суспільства та його соціальної політики, самооцінкою стану здоров'я індивідами на рівні повсякденних соціальних практик та соціально-професійними функціями медиків.

Ключові слова: соціальна політика, здоров'я, як багаторівнева категорія, система медичного обслуговування.

Здоров'я – багатопланова й багаторівнева категорія, яка в багатьох своїх трактуваннях містить елемент самоцінності. Адже здоров'я людини завжди було природною умовою її повноцінного існування, здоров'я кожної родини – необхідною соціальною умовою розвитку певної соціальної спільності. При цьому поняття “здоров'я” історично поділяли на дві площини наукового осмислення: індивідуальне здоров'я і здоров'я спільне.

Історія першого розуміння здоров'я виходить з концепції медицини Стародавніх Греції й Риму. Зокрема, в античній грецькій філософії здоров'я людини розуміли як рівновагу життєвих сил. У середні віки, виходячи з теологічної парадигми, певні вади здоров'я людини трактували як кару, яку ця людина мала все життя спокутувати за свої гріхи або гріхи своїх батьків.

Натомість, концепція суспільного здоров'я виникла “завдяки” капіталізму, що набирив обертів з кінця XVIII ст. Йому конче була потрібна здорова робоча сила й постійний приріст населення, що забезпечувало як виробництво, так і попит. Уперше на державному рівні в Англії (XIX ст.) був створений законодавчий статут “Охорона народного здоров'я” [1].

Не ставлячи своєю метою аналіз історії розвитку наукового опрацювання, проблем здоров'я, його охорони й, зокрема, медичного обслуговування, зауважмо, що ці поняття приваблювали не тільки медиків, а й філософів, економістів, навіть політиків. Не обійшли вони й соціологів. Так, характеризуючи тільки праці українських спеціалістів, виконані за роки незалежності, ми можемо назвати імена Н. Паніної та Є. Головахи [2],

Н. Ходорівської [3], Л. Швидкої [4], Т. Петрушиної [5] та ін. Інтерес викликають також захищені в соціологічній площині дисертації, зокрема, роботи Н. Денисової [6] та О. Опратної [7].

На думку більшості дослідників, яку поділяє й автор статті, одною з причин погіршення стану здоров'я населення пострадянських країн, створення несприятливої демографічної ситуації є невизначеність суспільства та держави щодо змісту, характеру й структури охорони здоров'я та медичного обслуговування різних верств населення. Але ми вважаємо за доцільне зауважити, що вироблення цього сегмента державної соціальної політики вимагає подальшої поглибленої розробки наукової проблеми охорони здоров'я та медичного обслуговування саме в площині спеціальних та галузевих соціологій.

Виходячи із цього, *метою* статті є аналіз та узагальнення результатів досліджень, які допомагають виявити причини вад, що мають місце в системі охорони здоров'я та медичному обслуговуванні, а також окреслити деякі напрями вироблення стратегії державної політики в цьому аспекті. Насамперед, зауважимо, що ще з 80-х рр. минулого століття саме соціологи почали розглядати медицину та медичне обслуговування як беззаперечний чинник поліпшення здоров'я населення. Англійські [8] дослідники дійшли висновку щодо небезпеки, яку створює для людей медична допомога, а саме некомпетентність медиків, їх незацікавленість у здорових людях тощо, а також нехтування суспільства здоров'ям індивідуальним, без якого не можна говорити про соціальне здоров'я.

Зауважимо, що респонденти наших досліджень (а це понад 3000 осіб, опитаних у 2014 році у Дніпропетровській, Запорізькій областях та АР Крим) в інтерв'ю натякали саме на ці свої побоювання щодо звернень до медиків, які "враховують свої інтереси, а не інтереси хворих".

Отже, поступово суто медична парадигма розгляду здоров'я й медичного обслуговування пацієнтів як інструмента підтримання його на належному рівні потребувала суттєвої корекції. Цю корекцію ми вбачаємо в її заміні на соціальну парадигму охорони здоров'я, за якої головними акторами соціально значущого процесу набуття, підтримання й відновлення здоров'я рівною мірою стають суспільство, медицина й, насамперед, сама людина. Адже головними детермінантами здоров'я або хвороби є соціальні чинники (житлові умови, якість харчування, рівень життя) і, безсумнівно, індивідуальна поведінка людини.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що поява соціальної парадигми в оцінюванні здоров'я, з одного боку, була викликана суто об'єктивними причинами, які доцільно звести до такого.

По-перше, варто констатувати зростання потреби суспільства в здоровому й працездатному населенні, здатному плідно працювати більш тривалий час, ніж це обумовлюють сьогоденні норми, які мають тенденцію до перегляду в бік посилення (подовження робочого часу, зменшення відпусток тощо). До речі, нам видається доволі перспективним аспектом до-

сліджень у цій галузі аналіз саме цього сегмента проблеми, оскільки за умов забезпечення оптимальних параметрів співвідношення “здоров’я – працездатність” вирішується багато інших проблем: прискореної підготовки фахівців різного рівня для заміщення робочих місць, плинності кадрів (зі зростанням стажу роботи на одному місці люди менше прагнуть переходити на інші підприємства), працюючих пенсіонерів тощо.

По-друге, як наші дослідження, так і дослідження інших авторів доводять існування суперечності в цьому плані. Фактично на державному рівні об’єктом соціальної політики в охороні здоров’я стали масові захворювання й люди, схильні до них. Здорова людина опинилася поза зоною уваги охорони здоров’я. І хоча користь здорового способу життя продовжували пропагувати, матеріальна забезпеченість і життєві обставини більшості населення не відповідають нормативним вимогам здорового способу життя. Це, відповідно, змінює й ставлення людей до свого здоров’я.

Зниження рівня санітарно-гігієнічної культури й зростання обсягів девіантної поведінки населення зумовило низьку цінність здоров’я, яке фактично людина розглядала як життєвий ресурс, арсенал засобів досягнення іншої значущої для індивіда мети. За даними досліджень І. Журавльової, на запитання про те, за яких умов респонденти пішли б працювати на виробництві зі шкідливими умовами праці, тільки 27% відповіли “ні за яких умов”. А 70% опитаних погодилися б працювати заради великого заробітку, отримання квартири, збільшення пенсії [9].

По-третє, перехід проблеми здоров’я в соціальну площину спричинений вадами в інструменті обслуговування здоров’я, тобто в медичному обслуговуванні. Ідеться й про його подорожчання (як для держави, так і для людини), і про якість фахівців, і про неспроможність пояснити й вилікувати хвороби пандемічного типу – нові та “модифіковані” старі. Паралельно наскрізне відзначається зростання байдужості медиків до хворих (а де ж та клятва Гіппократа?!), а самої медицини – до здоров’я здорових людей.

Здавалося б, здоров’я – найважливіший чинник суспільного розвитку в усіх економічних системах. Але ринкові відносини в реаліях істотно погіршили матеріально-побутові умови життя більшої частини населення держави, а збільшення частки платних послуг у системі охорони здоров’я призвело до зростання нерівності в цій сфері. Погіршенню суспільного здоров’я сприяла також практика, за якої керівництво не схвалює хворобу працівників приватних фірм і організацій, що зазвичай, за винятком важких випадків, переноситься “на ногах” без оформлення лікарняного листа.

Не сприяє поліпшенню здоров’я й скорочена фактична тривалість річної відпустки в приватних фірмах. Працівники бюджетних організацій часто вимушені працювати в декількох місцях одночасно, що негативно позначається на їх фізичному й психічному самопочутті.

Аналіз статистичних даних і матеріалів дослідницької літератури доводить, що найбільшій значущості проблема охорони здоров'я набуває в країнах із соціально орієнтованою ринковою економікою.

Основна мета соціальної ринкової економіки – досягнення максимально високого рівня якості життя населення, складовою якого є збереження й зміцнення здоров'я. В умовах соціально орієнтованої ринкової економіки потреба в здоров'ї стає системотвірним чинником, а сама економічна система примушує людину до зміцнення свого індивідуального здоров'я.

В українському законодавстві певною мірою відображені принципи, що прямо чи побічно свідчать про соціальну спрямованість економіки й політики держави.

Зокрема, ст. 13 Конституції України, свідчить: “Держава забезпечує захист прав усіх суб’єктів власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки” [10].

У ст. 43 визначено “Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом” [10].

Особливо визначимо ст. 46 і 49. Перша з них стосується соціального захисту, право на який громадяни мають, зокрема, в разі “повної, часткової або тимчасової втрати працездатності”. “Це право гарантується загальнообов’язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення...” [10].

У статті 49 Конституції, зокрема, задекларовано: “Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування” [10].

Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм.

Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності.

Проте на практиці органам державної влади не завжди вдається досягти декларованих цілей. Проблема поліпшення здоров'я населення – це перш за все, проблема зміни цінності здоров'я як у системі цінностей усього суспільства, так і в системі цінностей особи. Сьогодні в Україні забезпечення здоров'я є більшою мірою категорією абстрактного гуманізму, ніж категорією економічною й, тим більше, соціальною.

Натомість, соціологічна рефлексія проблеми констатує, що потреба в здоров'ї мають загальний, соціально значущий характер.

З позицій мети нашої статті виділимо такі види потреб в здоров'ї: індивідуальну, сімейну, колективну (групову) і суспільну. Вказані види по-

треб у здоров'ї взаємозв'язані й взаємозалежні. Їм властиві як загальні риси, так і певна специфіка, яку необхідно враховувати при формуванні політики охорони здоров'я й медичного обслуговування населення.

Індивідуальна потреба в здоров'ї утворює основу всієї системи потреб у здоров'ї. Стан здоров'я окремої людини є тим елементарним осередком, з якого складається рівень здоров'я сімей, окремих соціальних груп, населення регіону, суспільства загалом. Потенціал здоров'я відбивається на всіх сферах життєдіяльності людини. У зв'язку із цим ставлення до власного здоров'я, здатність забезпечити індивідуальну профілактику його порушень, орієнтація на гігієнічно-виправданий спосіб життєдіяльності відображають рівень культури кожного окремого індивіда.

Сімейні потреби в здоров'ї можуть перевершувати й, як правило, перевершують на практиці суму особистих потреб кожного члена сім'ї. Нерідко виникають проблеми здоров'я і його охорони, що стосуються сім'ї загалом (спадкова патологія, інфекційні захворювання).

Колективна (групова) потреба в здоров'ї формується на рівні окремих господарюючих суб'єктів економіки, окремих підприємств й трудових колективів. У сучасній економіці роль людини стає пріоритетною, тому керівники організацій повинні бути зацікавлені в персоналі, який характеризується належним станом здоров'я, який дає йому можливість брати активну участь у трудовій діяльності, самому, бодай частково, забезпечувати свій соціальний захист.

Суспільна потреба в здоров'ї, яку останнім часом часто визначають як "здоров'я нації", відображає інтереси в охороні здоров'я суспільства загалом. Будучи найважливішою властивістю трудових ресурсів, здоров'я, разом з іншими якісними характеристиками робочої сили (освітою, кваліфікацією) впливає на темпи соціально-економічного розвитку суспільства.

Недооцінювання місця й ролі здоров'я на різних рівнях господарювання призводить до негативних соціально-економічних наслідків, таких як: зменшення загальної тривалості життя, народжуваності, зростання захворюваності, травматизму тощо. Усе це спричиняє падіння рівня і якості життя населення, уповільнення темпів соціально-економічного розвитку суспільства загалом.

Стан здоров'я нації впливає на кількісну і якісну характеристику трудових ресурсів, соціальну, економічну та трудову активність населення. Останні, у свою чергу, справляють безпосередню дію на рівень найважливіших макроекономічних показників (ВВП, національний дохід тощо). Здоров'я нації – один з найважливіших чинників, який визначає і національну безпеку країни, і її національне багатство. Здоров'я народу є не тільки метою, а й однією з основних умов для сучасного економічного та соціального зростання.

Отже, на підставі аналізу документів світового співтовариства, законодавчих актів, прийнятих за часів незалежності України, наукових джерел, можна дійти попередніх **висновків** про таке:

По-перше, однією з найважливіших передумов поступального руху суспільства є стан здоров'я нації, який складається зі стану здоров'я окремих груп людей – статевовікових, професійних, поселенських спільнот, а також зі стану здоров'я індивідів, які входять до цих груп.

По-друге, цей стан визначається такими компонентами, як створення умов для збереження здоров'я, соціальний контроль та профілактика здоров'я на різних рівнях (держава, підприємства та установи, сім'ї, самі люди), система захисту здоров'я як частина соціального захисту громадян.

По-третє, рівноправними акторами у втіленні в життя цих процесів є держава, яка повинна включати окреслені напрями формування здоров'я нації до соціальної політики й системи соціального захисту; роботодавці, до якої б форми власності вони не належали; малі (первинні) соціальні групи та окремі громадяни.

По-четверте, у суспільстві повинно бути сформоване солідарне розуміння здоров'я як соціальної цінності й потреби в здоров'ї, як потреби найвищого рівня, яка має велику соціальну значущість.

У цьому контексті неабиякого значення набуває соціологічний аналіз проблеми загалом та її окремих сегментів, до яких, безумовно, належить проблема реформування системи охорони здоров'я, а також медичного обслуговування населення, як такої форми соціального захисту, яка здатна повноцінно працювати лише тоді, коли мобілізує всіх, без винятку, соціальних акторів.

Список використаної літератури

1. Венедиктов Д. Д. Общественное здоровье: пути оценки и прогнозирования / Д. Д. Венедиктов // Общественные науки и здравоохранение. – Москва : Наука, 1987. – С. 77.
2. Паніна Н. В. Соціальне самопочуття населення України / Н. В. Паніна, Є. І. Головаха // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (1994–1999 рр.) : інформаційно-аналітичні матеріали / під ред. В. М. Ворони, А. О. Ручки. – Київ : Ін-т соціології НАНУ, 1999. – С. 91–98.
3. Ходорівська Н. Стан здоров'я населення та практики лікування / Н. Ходорівська // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – Київ, 2007. – С. 355–364.
4. Швидка Л. І. Соціологія медицини як галузь соціологічного знання: до питання інституалізації / Л. І. Швидка // Вісник Дніпропетровського університету. Соціологія. Філософія. Політологія. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2007. – Вип. 1. – С. 288–290.
5. Петрушина Т. Здоров'я населення України за оцінками громадян / Т. Петрушина // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. д. е. н. Н. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – Київ : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 76–85.
6. Денісова Н. С. Лікувальний процес як об'єкт соціологічного дослідження : дис. ... канд. соціол. наук / Н. С. Денісова. – Запоріжжя : КПУ, 2009. – 212 с.
7. Опрятна О. С. Медичне страхування працівників підприємств в дискурсі інституціонального підходу : дис. канд. ... соціол. наук / О. С. Опрятна. – Запоріжжя : КПУ, 2009. – 219 с.

8. Kircher T. The Autopsy as a Measure of Accuracy of the Death Certificate / T. Kircher, J. Nelson, H. Bardo // New England Journal of Medicine. – 1985. – Vol. 313.

9. Журавлева И. В. Отношение к здоровью индивида и общества / И. В. Журавлева. – Москва : Наука, 2006. – 238 с.

10. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

Стаття надійшла до редакції 04.07.2016.

Бобошко А. А. Здравоохранение и медицинское обслуживание как предмет социологической рефлексии

В статье рассматривается проблема социологической рефлексии здравоохранения и медицинского обслуживания с позиции эффективности социальной политики украинского государства. Подчеркивается, что рядовые граждане, с одной стороны, и медицинские работники – с другой, не всегда руководствуются социальными критериями отношения к здоровью, которое следует рассматривать не только в медицинском аспекте. Сделан вывод, что особенность подхода к проблеме здоровья и медицинского обслуживания заключается в нахождении консенсуса между пониманием здоровья как показателя состояния общества и его социальной политики, самооценкой состояния здоровья индивидами на уровне повседневных социальных практик и социально-профессиональными функциями медиков.

Ключевые слова: социальная политика, здоровье как многоуровневая категория, система медицинского обслуживания.

Boboshko A. A. Health and medical care as a subject of sociological reflection

In the article the problem of sociological reflection of health protection and medical service is examined from position of efficiency of social policy of the Ukrainian state. It is underlined on results sociological researches, that ordinary citizens, from one side, and medical workers, from other, do not always follow the social criteria of attitude towards health that it is necessary to examine not only in a medical aspect. Summing up, that the feature of approach to the problem of health and medical service consists in being of consensus between understanding of health, as a pointer of the state of society and his social policy, by the self-appraisal of the state of health individuals at the level of everyday social practices and socially - professional functions of physicians.

Medical paradigm, which examines health and health system of patients, as a maintenance instrument, needs correction. We think, this correction consists of changing of social health system paradigm, where society, in the first place, person, becomes the main actor of social progress of health attainment and maintenance. Social factor (such as living conditions, quality of food, life standard), and surely, person's individual behavior are the main health and illness determinates.

We determine the following types of health needs: family, group and social. These needs are interrelated and interdependent. They have common features and some specific, which need to consider in order to pursue health and medical service policy.

Individual health need forms base of the whole health system needs. Person's medical condition in basic point, which consists of families' medical conditions, some social groups, some region population and some society, as a whole. Health potential is reflected in all sphere of human activity.

In this regard the attitude towards health hygienic way of life, the ability to provide individual prevention of violations reflect culture level of every individual.

Family needs of health can surpass, as a rule, in practice surpasses, the sum of every family member personal needs. It sometimes occurs the health problems and its protection (hereditary pathology, infection diseases).

Group needs of health are formed on some level of subject of economic, some companies and labour groups. In the modern economy the subject role becomes important, that's why the leaders of organizations must be interested in staff, which characterized by proper health. It gives the opportunity to participate in the labour activity.

Social need in the health, which determined as «health of nation» lately, reflects society's interests in health system as a whole. Health, as the most important property of labour resources, together with other quality characteristics of labour force (education, qualification), influences the pace of social and economic development of society.

Underestimating of the role and place of health on the different levels leads to negative social and economic effects. These are the decrease in total life expectancy, birthrate, incidence rate, injuries and so on. Everything stimulates the fall in the living standart and the slowdown in social and economic development of society.

Nation health condition effects quantitative and quality characteristics of labour resource, social and economic activity of population. Last one, in turn, it has an effect on the level of the main macroeconomic indicators (GDP, nation income).

Making the conclusion, people's health is not only the object, but one of the necessary condition of modern social and economic growth.

Keywords: *social policy, health, as a multilevel category, system of medical service, hereditary pathology, proper health, individual prevention of violation, medical condition, paradigm, health system, health maintenance, patient, actor, determinant, to persue policy, living conditions, quality of food, life standard, infection diseases, quality characteristics of labour force, total life expectancy, birthrate, incidence rate, injuries.*

УДК 316.48

В. А. БОЛОТВА, Н. А. ЛЯШЕНКО

ИДЕНТИЧНОСТЬ С НАЦИЕЙ И ЭТНОСОМ КАК ИСТОЧНИК СОЦИАЛЬНОГО КОНФЛИКТА

В статье выделяются типы идентичности личности с этносом и нацией, потенциально способствующие возникновению социальных конфликтов. Основными типами идентичности с этнической группой, по мнению авторов, являются: размытая идентичность, пассивная и активная идентичности. С нацией – отказ от идентичности, критичная, пассивная, активная и дистанционная идентичности.

Утверждается, что социальные конфликты могут возникать тогда, когда нарушается баланс между этнической идентичностью и идентичностью с нацией. А наиболее негативные последствия влекут за собой ослабление идентичности с нацией и усиление идентичности с этносом. Называются факторы, усиливающие идентичность с нацией. Делается вывод, что поскольку идентичность постоянно трансформируется, необходим регулярный мониторинг распространенных типов идентичностей для своевременной корректировки угрожающей ситуации и избегания социальных конфликтов.

Ключевые слова: *идентичность, этнос, нация, социальный конфликт.*

Межгрупповое противостояние, базирующееся на противопоставлении “мы” и “они”, является источником всех социальных конфликтов. В его основе лежит чувство идентичности с группой. Слово “идентичность” – “identity” буквально переводится как “полное сходство”, “совпадение”, “тождественность”. Идентичность с группой – представления человека о том, к каким национальным, профессиональным, языковым, политическим, религиозным, расовым и другим объединениям людей он принадлежит на основе общих, присущих и ему, и этим группам свойств.

Одним из основных видов идентичности человека является его национальная идентичность. Она никогда не теряет своей актуальности. Скорее происходит волнообразное изменение ее места в иерархии других видов идентичностей.

Примеры Франции, Югославии, Великобритании, Израиля, России, Украины показывают, что в современном многонациональном обществе любой межгрупповой конфликт может быть легко привязан к этническому противостоянию, подменяя реальные экономические, политические, религиозные, территориальные проблемы. Осознавая опасность для реализации своих интересов, человек примыкает к конфликтующей группе, объясняя это защитой интересов нации или этноса.

Несмотря на рост уровня жизни, образованности, правовой грамотности людей, прогресс в защите прав человека, число социальных конфликтов, источником которых является противостояние разных этнических и национальных групп, не уменьшается.

Фундамент для анализа проблем идентичности заложили такие классики психологии, социальной психологии и этнологии, как З. Фрейд, К. Юнг, Э. Фромм, А. Маслоу, Э. Эриксон, Дж. Маккей, Ф. Льюис, Г. Тэдд-фел и Дж. Тернер.

Уточнение понятий этноса и нации осуществляется в работах зарубежных ученых Б. Андерсона, Э. Гелнера, Г. Нильссона, Э. Смита, которые посвящены описанию природных, историко-культурных или политико-экономических, государственно-гражданских компонент этнической идентичности. В современных работах зарубежных социологов, таких как П. Бурдьё, Э. Гидденс и Ю. Хабермас, обосновывается сочетание активности человека, его ощущения своей принадлежности к группе и деятельности социальной системы, социальных институтов при формировании у человека чувства этнической идентичности.

В рядах советских исследователей были широко распространены концепции Ю. Бромлея, В. Козлова, Н. Чебоксарова и Л. Гумилева, описывающие основы формирования этнической общности, этапы ее развития и признаки. Среди украинских ученых особое место занимают работы Я. Дашкевич, Е. Головахи, Л. Нагорной, М. Козловец [5; 6]. Однако идентичность с нацией и этносом в контексте возникновения социального конфликта и влияния на стабильность общества отдельно не рассматривались.

Целью статьи является выделение типов идентичности личности с этносом и нацией, потенциально способствующих возникновению социальных конфликтов, а также факторов, приводящих к усилению или ослаблению такой идентичности.

В литературе до сих пор не сложилось однозначной трактовки понятий этноса и нации. Соответственно, когда говорят о национальной идентичности, в это понятие могут вкладывать разный смысл.

При определении понятия “этнос” обычно отмечают доминирующую роль культурно-исторических связей в жизни общности. Это позволяет трактовать этнос как тип культурной общности, которая уделяет значительное внимание общему происхождению и исторической судьбе и отличается от других подобных сообществ одним или несколькими культурными особенностями: религией, обычаями, языком.

Нация же, являясь большой совокупностью людей, имеет не только собственное название, историческую территорию, общие мифы и историческую память, но и общую экономику и единые юридические права и обязанности для всех членов, то есть категория нации шире и включает в себя два компонента – культурно-этнический и экономико-политический. Она как бы накладывается на категорию этноса, будучи, вместе с тем, совершенно иной системой измерения исторических процессов.

В настоящее время существует два основных теоретических подхода к определению этноса и нации – примордиалистический и конструктивистский.

Примордиализм – термин, происходящий от английского слова – “извечный”. Сторонники примордиализма отстаивают идею о том, что этнос и нация существовали издревле, в основе их формирования лежат объективные законы, обуславливающие внутреннее единство (единая “кровь”, “дух народа”, гены, уникальные культурные свойства, коллективная психология) и отличие от иных общностей. Суть этой теории изложена в работах английского этнолога Э. Смита, американца Г. Нильссона, советских ученых Ю. Бромлей и Л. Гумилева [1; 4; 7]. Ее сторонниками является большинство украинских ученых, например, историк Я. Дашкевич. Они рассматривают этнос как своеобразный историко-биологический феномен, основанный на неосознанной, “естественной”, аффективной привязанности людей к своему народу, его культурному наследию, а возникновение нации связывают с определенным этапом в развитии этноса. Этническая идентификация представителей этноса строится на основе осознания ими объективных отличий от других подобных объединений и появления противопоставления “мы” “они”.

По поводу этапа возникновения нации существует два главных подхода: одни ученые (Ю. Бромлей, Г. Нильссон) считают нацию типом этноса, который присущ развитому классовому обществу, а другие – что нация возникает тогда, когда этнос обнаруживает претензии на собственное политическое существование.

По словам хорватского ученого и политика Ф. Туджмана, нации вырастают естественным путем в ходе объективного и сложного исторического процесса как следствие развития всех материальных и духовных сил, которые на этом пространстве формируют национальное бытие отдельных народов на основе кровного, языкового и культурного родства, а также совместных жизненных интересов [6].

Ю. Бромлей был автором официального, принятого в советской науке определения этноса. Согласно его теории, этнос – это постоянная совокупность людей, сложившаяся на определенной территории и характеризующаяся относительно стабильными особенностями языка, культуры и психики, на основании чего люди осознают свое единство и отличие от других подобных образований, что закрепляется в ее названии.

Этнос рассматривался Ю. Бромлеем как родовая, базовая категория по отношению к другим конкретно-историческим типам объединения людей: рода, племени, народности, нации [1].

Приверженцы конструктивистского направления считают, что этносы и нации являются историческими сообществами, которые возникли на определенном этапе развития человечества, на основе не столько общего происхождения, сколько общей культуры, созданной и распространенной для поддержки функционирования государства, и которые также исчезнут на каком-то следующем этапе.

Нации не пробуждаются, а формируются и создаются, при этом связь с историческими корнями является не основной, главная роль принадле-

жит воспитанию человека в соответствующем “духе”. Идентичность с этнической общностью, наоборот, строится на основе веры в принадлежность к некоторой общности людей, чувства единства с ней.

Одним из самых известных представителей конструктивистского подхода к пониманию этноса и нации является английский ученый Э. Геллнер. Он считал, что этнические общности возникали в результате “деятельности интеллектуальной элиты, этничность мало того, что оказывается “выдуманной” интеллектуальной конструкцией, она является еще и “навязанной” общностью.

Что касается понятия нации, то Э. Геллнер соглашается с распространенной в западной этнологии концепцией, что нация, по сравнению с этносом, более политическая категория, она является продуктом политики национализма и феноменом, который присущ индустриально развитым государствам [3].

Нации могут формироваться из представителей как одного, так и нескольких этносов. Недаром еще в XIX в. Э. Ренан писал, что этнографические соображения не имели никакого значения в организации современных наций. Французская нация, напоминал он, сложилась с кельтов, германцев. Но в любом случае нужно некое “ядро” – то есть этнос, вокруг которого объединятся другие этносы. Этот подход является, с нашей точки зрения, наиболее оптимальным.

Нация является многофункциональной, солидарной, организованной, полужакрытой социально-культурной группой, состоящей из индивидов, которые являются гражданами одного государства, имеют общий или похожий язык(и) и общую совокупность культурных ценностей, занимают общую территорию, на которой живут они или жили их предки.

Нация – социальная общность, которая складывается не только благодаря формальным признакам (государству, языку, территории), но и “осознанию” большинством своих потребностей и интересов, которые могут быть реализованы только в рамках нации. Государство – это орудие отстаивания национальных интересов, а нация – первооснова, фундамент для построения современных демократических государств.

Нация объединяет различные социально-классовые, демографические, профессиональные, территориальные, этнические группы в единую общность. По теории “символического конструктивизма” П. Бурдьё личность воспроизводит свою веру в чувство принадлежности, которое поддерживается благодаря деятельности социальных институтов, групп и структур, формирующих эту веру [2].

Осознанию своей принадлежности к нации, солидарности с ней способствует единая система школьного образования. Именно она изначально закладывает представление о территориальной целостности, общности экономических и политических основ функционирования, дает единую базовую систему знаний, воспитывает уважение к основным культурным ценностям общества. Кроме этого, безусловно, в формировании нации ак-

тивное участие принимают средства массовой информации, единые органы власти, универсальная система государственных учреждений, удовлетворяющих потребности членов общества и финансируемая из бюджета. Конечно, деятельность всех этих компонентов невозможна без прямого или косвенного участия интеллектуальной элиты.

Идентификация личности может происходить как с этносом, так и с нацией, причем в разной степени. И это может стать причиной социальных конфликтов.

Идентичность с определенным этносом (национальная идентичность), в первую очередь, заключается в отождествлении себя с людьми, имеющими те же культурные корни, предков и особенности менталитета.

В начале XX в. среди обществоведов было распространено убеждение, что принадлежность к национальностям со временем будет “стираться”, заменяться идентичностью с нацией. Этому должна была содействовать глобализация, которая способствует сближению и интеграции различных социальных и этнических общностей, взаимопроникновению культур, увеличению культурных заимствований и выработке универсальных норм, росту толерантности. Однако в XXI в. мы видим, что ослабления национальной идентичности не произошло. Та же глобализация усиливает потребность в определении своей культурной и национальной идентичности, стремление ощущать принадлежность к своей группе, чувствовать ее поддержку и понимание.

Среди множества групп, к которым мы принадлежим, этническая принадлежность занимает особое место. В современном обществе мы можем легко поменять профессию, создать или разрушить семью, переехать в другое место, приобрести новое хобби, поменять религию, но то, что мы привыкли с детства ощущать “своим”, понимать и принимать как близкое и родное остается. Мы не хотим забывать свои корни. Культурная специфика становится значимой и даже модной “визитной карточкой”, позволяющей выделяться, подчеркивать свою уникальность, помогает найти единомышленников, осознать свои групповые интересы.

Можно выделить следующие типы идентичности с этнической группой:

1. Размытая идентичность – человек не может четко сказать, к какому этносу он принадлежит, что может быть вызвано межнациональным браком родителей и смешением в семье культуры двух народов; длительным проживанием в инокультурной среде, отрывом от своих традиций и значительным заимствованием культурных норм, ценностей, языка другого народа. Рост этого типа этнической идентичности происходит из-за усиления индивидуализма и автономии, распространения массовой культуры, отхода от традиционного образа жизни.

2. Пассивная идентичность – человек четко определяет свою принадлежность к какому-либо этносу, в большей или меньшей мере разделяет и реализует в повседневной жизни культурные особенности своего этноса,

но какие-либо активные действия для защиты интересов своей этнической группы, не будет предпринимать трансляции ее специфической культуры.

3. Активная идентичность – человек четко определяет свою принадлежность к какому-либо этносу, придерживается норм, ценностей, традиций и обычаев его культуры, проявляет или готов проявить активность для защиты интересов своей этнической группы и ее представителей.

Увеличение среди представителей этноса удельного веса людей первого и второго типа ведет к стиранию этнического многообразия, к утрате уникальности культур. Если на фоне этого происходит рост идентичности с нацией, то сохраняется целостность, единство общества и именно ее культура становится ориентиром в поведении.

Что касается возможной идентичности личности с нацией, то, базирясь на работах Э. Эриксона, Дж. Маккей и Ф. Льюиса, можно выделить следующие ее типы [8]:

1. “Диффузная” – несформированная, минимальная идентичность с нацией (эмигранты, недавно приехавшие в страну, но не осознающие своего единства с новым “чужим народом”, либо лица, подолгу проживающие в разных странах и однозначно не определяющие свою принадлежность к конкретной нации).

2. Негативная, критичная идентичность, приписывающая своей нации отрицательные качества (для них характерно стеснение за национальную принадлежность за границей, самобичевание, чувство вины и стыда). Негативная идентичность может возникать не из реальных качеств, поступков группы, а из нищеты, бесправия, чувства несправедливости и неудовлетворенности жизнью. Её распространение приводит к снижению социальной активности, агрессии, эскапизму, нигилизму.

3. Отказ от идентичности – нежелание принадлежать данной группе и отстаивать её интересы, что часто сопровождается мечтой эмигрировать. Как и негативная идентичность, отказ от идентичности возникает из-за отрицательной оценки группы, но сопровождается острым желанием уйти из нее. Такие люди могут проявлять высокую активность (трудовую, научную, образовательную, семейную) в реализации планов по эмиграции и в дальнейшем в ассимиляции с другой нацией.

4. Пассивная идентичность – осознание своей принадлежности к нации, общности культуры, истории, принятие интересов нации как своих при низкой активности в отстаивании интересов, перспектив развития (диванный патриотизм).

5. Активная идентичность – активное участие в жизни своей нации, в реализации её политических, культурных, экономических интересов.

6. Дистанционная идентичность – осознание интересов нации, но в силу территориальной изоляции (жизнь за пределами страны в иной культурной среде), неучастие в её жизни.

Распространение первого, второго и третьего типов идентичности приводит к распаду нации, разрыву социальных отношений между людьми. В результате возможны два варианта развития событий.

Если уровень идентичности с этносом высок, то происходит активизация идей сепаратизма (если этот этнос не является доминирующим). Именно в самостоятельности путь к развитию видится в отрыве от нации, обвинение представителей других этносов в своих бедах, рост ксенофобии; в этой ситуации социальные конфликты на почве этнических отношений становятся нормой.

Если уровень идентичности с этносом низкий, то происходит подмена групповых социальных ценностей личными (в первую очередь, личная выгода, деньги, известность), ослабление норм (моральных, религиозных, семейных, профессиональных) и снятие с себя обязательств перед группой, превращение людей в духовных и социальных люмпенов (нечего терять, кроме индивидуальных, личных интересов).

Как уже было сказано, нация, чаще всего, формируется на базе одного многочисленного коренного этноса на его территории (например, Польша, Украина) и тогда его культура становится основой формирования культуры нации. Значительно реже ее основу составляют несколько коренных этносов (Швейцария) или несколько этнических групп на чужой, захваченной территории (например, Соединенные Штаты Америки).

Социальные конфликты могут возникать тогда, когда нарушается баланс между этнической идентичностью и идентичностью с нацией, причем наиболее негативные последствия влечет за собой ослабление идентичности с нацией и усиление идентичности с этносом. Именно в этом случае сомнению подвергаются правовые основы функционирования общества, целостность его границ, власть перестает восприниматься как легитимная.

Ослабление идентичности с этносом ведет к разрушению, утрате его культуры, подмене ее элементов другими. Если на этом фоне идет усиление его единства с нацией, то человек выбирает ориентиром именно ее.

Факторами, усиливающими идентичность с нацией, являются: патристическое воспитание, реализуемое на всех уровнях системы образования, работа СМИ по формированию единой нации, пропаганда успехов и героических моментов прошлого, объединяющих представителей разных этносов в ее составе; подчеркивание уникальности культуры и традиций каждого этноса; жесткое пресечение фактов этнической дискриминации и разжигания межэтнических конфликтов, повышенное внимание к реализации наказания за подобные действия; соблюдение равенства при реализации социально-культурного и экономического развития народов; распространение и поддержка государственного языка (языков в ситуации нескольких государственных языков), повышение грамотности и образованности населения; появление внешних угроз для страны. В результате про-

исходит формирование гражданина, что в современном обществе является более важным.

Ослабление идентичности с нацией свидетельствует о неудовлетворенности людей сложившимися социальными отношениями, о нарастании институциональных дисфункций в важнейших сферах жизни. Основными факторами, ослабляющими идентичность с нацией, являются: относительное и абсолютное обнищание населения, оцениваемое как несправедливое; рост социального неравенства; снижение социальной защищенности; недоверие к власти, правовой нигилизм; неоднозначная трактовка исторического прошлого и перспектив будущего разными регионами; рост индивидуализма и потребительских ориентаций; ослабление и формализация патриотического и трудового воспитания.

Если ослабление идентичности с нацией идет у титульного этноса, то это может привести к увеличению уровня эмиграции, а если уехать трудно, то к росту правонарушений, коррупции, антиправительственным выступлениям. Ослабление идентификации с нацией у этнических меньшинств также способствует нарастанию миграции, антиправительственным выступлениям с уклоном в сепаратизм (в случае одновременного возрастания идентификации с этнической группой).

Усиление идентификации с этнической общностью у доминирующего этноса, особенно на фоне экономических и политических проблем, может привести к росту ксенофобии, крайнего национализма, негативного отношения к мигрантам вплоть до разных форм их дискриминации, распространению этих идей в СМИ, в высказываниях политиков, появлению и поддержке ультраправых партий.

В Украине практически на протяжении всей истории ее независимого существования имело место регионализация в уровне идентичности, как с нацией, так и с этносом. Низкий уровень идентичности с нацией на Донбассе, который беспокоил только ученых, поспособствовал, в том числе, и развертыванию военного конфликта. В настоящее время в планах развития государства относительно перспектив его экономики и политики вопросы идентификации граждан с нацией и этносом, к сожалению, также отошли на второй план.

Выводы. Идентичность не является раз и навсегда чем-то заданным. Она формируется, разрушается, трансформируется в результате социальных взаимодействий людей, влияя на их дальнейшее поведение. Регулярный мониторинг “этнического самочувствия” необходим для выявления наиболее острых проблем в реализации прав людей, их социальной защите, оценке деятельности государственных органов всех видов. Изучение распространенных типов идентичностей с нацией и этносом, определение удельного веса их представителей, измерение уровня этой идентичности позволит выявить группы (территориальные, профессиональные, возрастные), готовые активно поддерживать идеи ксенофобии, сепаратизма,

эмиграционные настроения, вовремя скорректировать угрожающую ситуацию и избежать социальных конфликтов.

Список использованной литературы

1. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей ; послесл. Н. Я. Бромлей. – 2-е изд., доп. – Москва : Издательство ЛКИ, 2008. – 440 с.
2. Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё ; пер. с фр. сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – Москва : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
3. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Е. Гелнер ; пер. з англ. – Київ : Таксон, 2003. – 300 с.
4. Гумилев Л. Н. Этнические процессы: два подхода к изучению / Л. Н. Гумилев, К. П. Иванов // Социологические исследования. – 1992. – № 1. – С. 50–57.
5. Нагорна Л. Війни ідентичностей – сценарії і ризики / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2 (23). – С. 47.
6. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації / М. А. Козловець. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
7. Smith Anthony D. Nations and Nationalism in a Global Era / Anthony D. Smith. – Wiley, 1995. – 216 p.
8. Smith Anthony D. National identity / Anthony D. Smith. – 1st ed. London : Penguin Books, 1991. – 226 p.

Стаття надійшла до редакції 07.07.2016.

Болотова В. О., Ляшенко Н. О. Ідентичність з нацією та етносом як джерело соціального конфлікту

У статті виділено типи ідентичності особистості з етносом і нацією, які потенційно сприяють виникненню соціальних конфліктів. Основними типами ідентичності з етнічною групою, на думку авторів, є: розмита ідентичність, пасивна та активна ідентичності. З нацією – відмова від ідентичності, критична, пасивна, активна й дистанційна ідентичності.

Обґрунтовано, що соціальні конфлікти можуть виникати тоді, коли порушується баланс між етнічною ідентичністю та ідентичністю з нацією. А найбільш негативні наслідки тягне за собою ослаблення ідентичності з нацією й посилення ідентичності з етносом. Названо фактори, що підсилюють ідентичність з нацією. Зроблено висновок, що, оскільки ідентичність постійно трансформується, необхідним є регулярний моніторинг поширених типів ідентичностей для своєчасного коригування загрозливої ситуації й уникнення соціальних конфліктів.

Ключові слова: ідентичність, нація, етнос, соціальний конфлікт.

Bolotova V. O., Liashenko N. O. The identity With Nation and Ethnos as a Source of Social Conflict

The article analyzes the impact of different types of personal identity with the nation and ethnic group on the emergence of social conflicts. It is emphasized that, despite the social progress, the number of conflicts, the source of which is the opposition of different ethnic and national groups has not diminished.

The main objective of this work is to identify types of personal identity with ethnic group and nation, potentially contributing to the emergence of social conflicts, as well as the factors leading to the increase or decrease of such identity.

The authors follow the constructivist approach and believe that nations do not wake up, but formed and created. They may be formed of representatives of both one or several ethnic groups. It is noted that the identification of a person can be with an ethnic group, and with the nation, and to varying degrees. And they can cause social conflicts.

In this paper the following types of identity with the ethnic group are allocated: blurred identity; passive identity; active identity. As to the possible identity of the person with

the nation, it is stand out the following types of it: a negative, critical identity; rejection of identity; passive identity; active identity; remote identity. The authors believe that the spread of the first three types of identity with the nation leads to the disintegration of the nation. If the level of identity with an ethnic group is high, separatism ideas and social conflicts on the basis of ethnic relations are becoming the norm.

In the article it is concluded that social conflicts may arise when the imbalance exist between ethnic identity and identity with the nation. Weakening of identity with the nation and the strengthening of identity with an ethnic group entails the most negative consequences.

Factors reinforcing the identity of a nation called: patriotic education at all levels of the education system; media work on the formation of a single nation; promoting success and heroic moments of the past, bringing together representatives of different ethnic groups in its structure; underscore the uniqueness of the culture and traditions of each ethnic group; harsh suppression of the facts of ethnic discrimination and incitement to inter-ethnic conflicts; increased attention to the implementation of penalties for such actions; respect for equality in the implementation of socio-cultural and economic development of nations; distribution and support of the state language; literacy and education of the population; the appearance of external threats to the country. The result is the formation of a citizen what is increasingly important in modern society.

The authors conclude that due to the constant transformation of identity it is need do regularly monitoring of common types of identity with the nation and ethnic group. This will reveal the groups who are willing to actively support the idea of xenophobia, separatism and emigration mood and allow adjusting the threatening situation to avoid social conflicts.

Key words: *identity, ethnic group, nation, social conflict.*

УДК 316.34

Я. В. ЗОСЬКА, О. М. ІВАЦЬ

ЛЮДИНА-СПОЖИВАЧ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті розглянуто специфіку соціальних практик споживання в українському суспільстві, яке перебуває в умовах трансформації під впливом ідеології суспільства споживання й одночасно тотального впровадження інформаційних і комунікаційних технологій.

З використанням вторинного аналізу статистичних даних та результатів соціологічних досліджень охарактеризовано потреби, на задоволення яких спрямоване інтернет-споживання; відзначено особливості практик споживання інформації, знань та інформаційних технологій в умовах формування інформаційного суспільства в Україні.

Ключові слова: інформація, інформаційні технології, інформаційно-споживче суспільство, знання, інтернет-споживання, освіта.

Багато вчених описує й аналізує сучасне українське суспільство як постіндустріальне, постмодерне, масове, мережеве. Під впливом культурної глобалізації в Україні відбувається також поширення як ідеології споживчого, так і інформаційного суспільства. Тому практики споживання все частіше привертають увагу науковців.

Проблематиці споживання присвячені праці багатьох вчених (А. Бард, З. Бауман, Ж. Бодрійяр, Т. Веблен, Дж. Де Грааф, Дж. Гелбрейт, Г. Маркузе, Дж. Рітцер, Д. Слейтер, А. Тоффлер, М. Фезерстоун, Е. Фромм). Проблема інформатизації суспільства теж не є новою (М. Кастельс, Е. Тоффлер, Д. Белл).

Українська соціологічна думка охоплює численні аспекти. Особливості впливу й споживання медіа та соціальної комунікації також перебувають у фокусі уваги українських учених (С. Барматова, Е. Горошко, Г. Почепцов, А. Холод, І. Чудовская, В. Щербина та ін). Однак на тлі численних праць, присвячених різним аспектам споживання, очевидно стає потреба окреслення специфіки соціальних практик споживання в умовах тотального впровадження інформаційних і комунікаційних технологій.

Мета статті – визначити особливості соціальних практик людини-споживача в умовах взаємного впливу суспільства споживання та інформаційного суспільства.

“Суспільство споживання” доповнює поняттєві характеристики сучасного українського суспільства в аспекті цілеспрямованого й концентрованого зосередження на споживчому фетишизмі, соціальному консьюмеризмі.

У сучасних умовах для консьюмеризму (активне індивідуальне споживання) характерне таке:

- зростання значущості речей (*вони не менш значущі, ніж люди*);
- піднесення важливості процесу постійної зміни речей (*бажання постійно купувати новий одяг і часто змінювати його*);
- масове споживання матеріальних благ (*особисті витрати на товари та послуги в усьому світі за останні 40 років зросли більше ніж у 4 рази*);
- закріплення символічних різновидів споживання (*фактично споживають знаки у вигляді речей*);
- формування системи цінностей та установок, що полягає в споживацькому ставленні до речей, людей, соціуму (*щастя залежить від рівня споживання; цінністю виступає все, що приносить задоволення*);
- розширення спектра об'єктів споживання (*тіло людини, час, природа, інформація, дозвілля, політичні, культурні відносини, все оточення людського життя*) [7; 8].

За підсумками соціологічних досліджень 2009–2016 рр. можна зазначити, що майже 60% населення країни, на жаль, мають прояви синдрому консьюмеризму, який визначається такими ознаками споживчої свідомості, як: *бажання* постійно купувати новий одяг і часто змінювати його; *прагнення* мати речі, які вражають інших людей; *намагання* отримувати задоволення й поліпшувати настрій за рахунок придбання речей і *розуміння* наявності зайвих речей, яких шкода позбавитися. До категорії консьюмерату – активних споживачів, для яких характерні активні споживчі інтенції, можна зарахувати третину українців, які формують елітний консьюмерат, середній підклас консьюмерату та люмпен-консьюмерат [8].

Сьогодні споживання в Україні є однією його з ключових сфер сучасного суспільства, оскільки стало виступати засобом конструювання соціальної ідентичності, соціального статусу, способу життя. У повсякденній практиці українців відбулося закріплення символічного споживання для презентації статусу людини та ідентифікації соціальної позиції особи за рахунок зовнішніх ефектів спожитих речей. Під впливом інституціоналізації символічного споживання перебуває формування споживчих стандартів (житло, дозвілля, побутова, комп'ютерна та мультимедійна техніка, аксесуари та одяг).

Втім, в умовах економічної кризи природно зменшується обсяг матеріального споживання, відбувається обмеження споживання звичних об'єктів для забезпечення матеріальних умов комфорту. Українці для збереження активності споживання дедалі частіше стали використовувати кредитування для задоволення намірів споживання або компенсаторний характер споживацької поведінки (навіть у викривленій формі).

В умовах економічної кризи певна частина населення для компенсації або маскуванню неконсистентності статусу вдається до симуляційного символічного споживання й використовує подвійну символізацію (симуля-

ризацію) споживання (символічна реалізація символічного споживання (символічна річ підмінюється символом цієї речі у вигляді несправжньої (речі)), внутрішнім механізмом якої є ефект мімікрії. За допомогою симуляційного символічного споживання людина у формі гри імітує реальне споживання, програє різні ситуації, форми й конфігурації відносин майбутнього життя [7; 8]. Також в умовах нестабільної економічної ситуації в споживачі відбулися певні зміни у свідомості та поведінці на користь розвитку більш “розумного” споживання, яке передбачає самостійне ретельне дослідження ринків товарів і послуг. Близько 60% споживачів перед здійсненням покупки сумлінно порівнюють ціни в ЗМІ та в мережі Інтернет (використовують: сайти виробників, торгових марок, інтернет-магазинів, магазинів он-лайн продажів, вторинного ринку мережі Інтернет; соціальні мережі; аукціони eBay, Aukro). До речі, для європейців саме Інтернет посідає друге місце (за значущістю) серед джерел інформації при прийнятті рішення про купівлю на всіх етапах (збір інформації, остаточне прийняття рішення, придбання) [6].

Крім цього, варто наголосити, що в останні декілька років спостерігається тенденція віртуалізації практик споживання, перенесення інтенцій споживачів та їх активності на інформаційну сферу, яка під впливом глобального інформаційного суспільства формується в Україні дуже швидкими темпами. Суб’єкти суспільства споживання водночас виступають суб’єктами інформаційного суспільства.

На жаль, сьогодні ще зарано говорити, що в Україні вже остаточно сформоване інформаційне суспільство, в якому більшість працюючих людей зайнято виробництвом, збереженням, переробкою та реалізацією інформації та знань, втім можна з упевненістю говорити, що Україна має величезний потенціал для формування інформаційного суспільства.

Вже очевидною стала тенденція до збільшення ролі інформації в житті українського суспільства. У структурі загального обсягу реалізованих послуг населенню країни у 2014–2015 рр. п’яту частину обсягів становлять послуги інформації та телекомунікації [20].

Інформатизація в нашій країні відбувалася послідовно, наростаючими темпами. З метою розвитку засад інформаційного суспільства в 1997 р. було створено Українську науково-освітню телекомунікаційну мережу УРАН. Мережа УРАН сприяла не лише повноправному входженню України в глобальний інформаційний простір, а й підвищенню рівня освіти та науки в країні завдяки її планомірному та поступовому розвитку, який здійснювався згідно з Державною програмою “Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці” [21].

Для ефективного вирішення завдань інформатизації й створення сучасної інформаційної інфраструктури України ще в 1998 р. Верховною Радою України було затверджено Національну програму інформатизації України [5].

Наростаюча інформатизація суспільства призвела до активного розвитку та споживання інформаційних технологій як індивідуальними споживачами, так і колективними (підприємствами, організаціями, установами). Так, за інформацією Державної служби статистики, з'ясовано, що більшість підприємств (95,2% – у 2015 р.; 93,4% – у 2014 р.) використовували комп'ютери у своїй роботі та мали доступ до мережі Інтернет (93,3% – у 2015 р.; 91,0% – у 2014 р.) [3]. Узагальнення результатів різних досліджень свідчить про високу роль інформаційних технологій у різних сферах життєдіяльності українського суспільства та про симбіоз соціальної організації з інформаційними технологіями. Відбувається віртуалізація професійної діяльності й повсякденних соціальних практик.

Посиленню інформатизації в країні сприяла реалізація Комплексної програми створення єдиної національної системи зв'язку, активне використання телефонії, радіо, телебачення, мережі Інтернет, а також традиційних і електронних ЗМІ.

Так, доходи в Україні від надання телекомунікаційних послуг (без урахування території АР Крим, м. Севастополя та частини зони проведення АТО) зростають щороку: 51 млрд 865,9 млн грн – у 2015 р.; 48 млрд 911,6 млн грн – у 2014 р. (вилучено суму поштових та кур'єрських доходів) [16].

Активна інформатизація, входження Україною в глобальний інформаційний простір дали можливість українцям реалізувати доступ до світових інформаційних ресурсів, задовольнити їх потреби в інформаційних продуктах і послугах.

Інтернет як інформаційний канал та як середовище реалізації споживання істотно посилив свої позиції – за останні десятиліття кількість користувачів Інтернету в Україні зросла в 100 разів. За даними дослідницької компанії Gеміус Україна, українська інтернет-аудиторія наприкінці 2015 р. мала становити понад 20 млн осіб за всіма пристроями доступу (з урахуванням їх перетину) [9]. На тлі формування масової інтернет-аудиторії в останнє десятиріччя в Україні формуються нові моделі інформаційного споживання.

Дані емпіричних досліджень 2009–2011 рр., які були проведені дослідницьким колективом Класичного приватного університету (2009 р., $n = 800$: міське населення (м. Львів, Запоріжжя) віком 18–55 років; вибірка багатоступенева, на останньому шаблі – квотна; контрольовані ознаки: “стать”, “вік”; похибка $\pm 3,5\%$; 2010 р., $n = 1525$: міське населення (м. Ужгород, Полтава, Житомир, Донецьк, Кривий Ріг); вибірка – районована, на останньому шаблі – випадкова; контрольовані ознаки: “стать”, “вік”; похибка $\pm 2,5\text{--}3\%$, надійна ймовірність – 95,45%; 2011 р., $n = 947$: Запорізька, Львівська, Одеська, Харківська області; населення віком старше 18 років; вибірка – районована, на останньому шаблі – випадкова; контрольовані ознаки: “стать”, “вік”; похибка $\pm 3,5\%$, ймовірність – 95,45%. При формуванні вибірок використано типові принципи відбору за регіонами, типами

поселень, кількістю населення, статтю, віком відповідно до регіональної специфіки тих областей, де було проведене дослідження), дали змогу виявити зв'язки речового та інформаційного споживання в Україні з акцентом на інформаційному споживанні як субституті речового. Найважчим прикладом інформаційного споживання є користування мережею Інтернет та послугами, які пропонує інформаційна мережа. За даними проведених опитувань у 2009–2011 рр., майже 70% дорослого населення лише великих промислових міст були користувачами глобальної мережі з різним рівнем активності [6]. А вже у 2015 р. (за оцінками Factum Group, TNS) 60% дорослого населення країни (без поділу на мешканців різних типів поселення) мають доступ до Інтернету та користуються ним регулярно [25].

За результатами різних досліджень можна констатувати, що Інтернет сприяє гіперспоживанню для задоволення найширшого спектра потреб українців. Аналіз 20 найбільш відвідуваних українцями сайтів надав змогу здійснити класифікацію аудиторії користувачів Інтернету на 5 груп споживачів за спрямованістю використання мережі. Так, за даними дослідницької компанії Gemius-Україна 2014 р., 89% українських інтернет-користувачів сфокусували свою увагу на отриманні різних сервісів (послуг), 87% – відвідували різні портали, 57% – використовували Інтернет для здійснення електронної комерції, 50% – задовольняли потреби у сфері розваги й дозвілля та 41% – використовували всесвітню мережу з метою отримання новин [12]. Ця класифікація користувачів свідчить про те, що поведінку інтернет-споживачів можна розглядати і як форму економічної, соціальної поведінки, і як знакову, символічну інтеракцію та форму самовираження.

Стрімке проникнення Інтернет в повсякденне життя українців за останнє десятиліття призвело до формування специфічного мережевого соціокультурного середовища, яке сприяє задоволенню потреб у комунікаційній взаємодії. Незворотним уже став розвиток електронних соціальних і господарюючих мереж. Українці продовжують активно долучатися до соціальних мереж – за даними різних дослідницьких колективів (Gemius Ukraine, IRG, Класичний приватний університет) у середині 2015 р. до 65% інтернет-користувачів використовували мережу як засіб для залучення до он-лайн спільнот [12; 6].

Різномісцеве використання мережі Інтернет засвідчує прояви інформаційного суспільства та підтверджує і стабілізацію традиційних форм використання мережі (комунікативна, пізнавально-рекреаційна), і розвиток практик інтернет-споживання.

Завдяки стрімкому розвитку Інтернет в Україні розвивається ринок електронної комерції. Згідно з результатами наших досліджень (2009–2011 рр.), в Україні значна частина міського населення середнього класу вдається до е-комерції, з них: 40% – оплачували інформацію; 19% – здійснювали купівлю речей; 15% – оплачували розваги; 8% – проводили

фінансові операції; по 7% – оплачували подорожі, туризм та культурні потреби.

Згідно з підрахунками експертів у кінці 2014 р., український ринок електронної комерції зріс на 400% за останні 5 років [19]. За оцінками компанії “GfK”, до кінця 2014 р. українців, які купують в Інтернеті, уже налічувалось як мінімум 2,8 млн осіб [19]. До десятки лідерів найбільш відвідуваних українською аудиторією ресурсів, починаючи з 2013 р., входять інтернет-магазини Rozetka.com.ua і ресурс безкоштовних оголошень Olx.ua (Slando.ua) [1; 9].

За оцінками дослідників Класичного приватного університету, у 2015 р. 28,7% регіональної інтернет-аудиторії стали активними споживачами товарів і послуг через Інтернет (вересень 2015 р., $n = 600$), а серед студентської молоді – 36% (квітень 2015 р., $n = 400$).

Водночас споживачі щодня все більш активно інтегруються в ринок інтернет-послуг і стають активними учасниками інтернет-економіки, а купівля через Інтернет в Україні, як і в більшості європейських країн, може стати сучасною альтернативою звичайним магазинам [18]. Отже, інтернет-комерція (“е-комерція”) як вид споживчої діяльності купівлі-продажу речей через Інтернет є одним з проявів інформаційно-споживчого суспільства.

За результатами соціологічних досліджень зафіксовано високу активність споживання не лише послуг, а й товарів в інформаційно-комунікаційній сфері.

З початку поширення в Україні стільникового (1994 р.) зв’язку до 2006 р. вроздріб було продано близько 25 млн одиниць (при цьому кількість абонентів мобільного зв’язку становила майже 36 млн) [15]. У грудні 2013 р. кількість абонентів мобільного зв’язку в Україні була 57,495 млн споживачів [10], у другому півріччі 2015 р. кількість активних користувачів у мережах стільникових операторів України досягла показника 59,45 млн споживачів [11].

Наприкінці 2013 р. 57% українців у віці старше 16 років володіли смартфоном, комп’ютером, ноутбуком або планшетом [2].

У 2015 р. 89% мешканців України є споживачами мобільного зв’язку, і лише 38% – стаціонарного зв’язку (за результатами дослідження, яке провів Київський міжнародний інститут соціології серед дорослого населення України, крім Автономної Республіки Крим. У Луганській області опитування проведено тільки на територіях, контрольованих Україною, у Донецькій області дослідження проведено на територіях, контрольованих і неконтрольованих Україною; $n = 2022$). Більшість (83%) користувачів мобільного зв’язку має лише один активний мобільний номер, два номери мають 16%, три номери – 1% опитаних [17].

З 2005 р. до 2013 р. роздрібний товарооборот підприємств в Україні за групою товарів “Комп’ютери, периферійне устаткування, програмне забезпечення” зріс майже у 5,4 разу (2005 р. – 805 млн грн; 2013 р. –

4426 млн грн), а за групою товарів “Аудіо- та відеообладнання, включаючи телекомунікаційне устаткування” – у 4,1 разу (2005 р. – 805 млн грн; 2013 р. – 4426 млн грн) [22].

Сьогодні значна частина населення оснащена необхідними сучасними технічними засобами. За результатами досліджень зафіксовано високу активність споживання в інформаційній сфері, що фіксує низку проявів органічної єдності суспільства споживання й інформаційного суспільства для сучасної України, що дає підстави називати його інформаційно-споживчим.

Незважаючи на позитивні зрушення у формуванні інформаційного суспільства в Україні, варто говорити про існування таких важливих для суспільного розвитку аспектів:

1. Прірва між високими технологіями та духовним і соціальним розвитком людини може ставати дедалі глибшою.

2. Перенасичення інформацією населення країни відбувається на тлі дефіцитарності знань [4] щодо можливостей її використання, відтворення, збереження. На ринку існує потреба в спеціалістах, котрі знайомі з новими інформаційними технологіями та здатні ефективно їх використовувати для вирішення професійних завдань [13].

3. Рівень професійної компетенції робітників повинен відповідати новим завданням та вимогам ситуації щодо інтеграції країни в загальносвітовий простір, залучення до процесів глобалізації, інформатизації та конкуренції, змін в організаційній діяльності підприємств, упровадження сучасних технологій.

4. Прискорення інформаційного обміну та розвитку технологій вимагає постійного підвищення кваліфікації населення нашої країни протягом життя.

5. Освіта в Україні (як і в сучасному світі) перебуває в кризовому стані, для неї характерні три ознаки (Ф. Кумбс): зміна (соціальних умов, пов'язаних з розвитком науки і техніки); пристосування (система освіти не встигає пристосуватися до цих змін); розрив (між освітою та умовами життя суспільства) [14].

6. Сучасна система освіти повинна здійснювати інтелектуальний супровід розвитку суспільства й відповідати за формування та відтворення суспільного інтелекту (менталітету, визначених галузей і соціальних технологій інтелектуальної діяльності).

Швидкі темпи інформатизації, розвитку інформаційних технологій в українському суспільстві, безумовно, вимагають піднесення інтересу в суспільстві до оновлення знань щодо інформаційної сфери.

Науково-технічний прогрес, зростання продуктивності праці, збільшення вимог до робочої сили, зміна структури зайнятості населення, зміна соціальних функцій самої праці – усе це призвело до необхідності посилення ролі освіти, постійного розвитку людських ресурсів та підготовки висококваліфікованих робітників. Як наслідок, у країні вже зроблено певні кроки – нову парадигму освіти “навчання протягом життя” було визначено

одним з пріоритетних напрямів державної політики щодо розвитку освіти на початку ХХІ ст. (у 2002 р. в Указі Президента України “Про національну доктрину розвитку освіти” № 347/2002) [23; 24].

Формування інформаційного суспільства підвищило не лише значущість освіти протягом життя, а й необхідність її інформатизації. Тому у 2010 р. запроваджено реалізацію проекту “Відкритий світ”, який передбачає створення інформаційно-комунікаційної освітньої мережі національного рівня шляхом безкоштовного постачання в школи країни сучасного обладнання та запуску єдиного освітнього інтернет-порталу для вчителів, школярів і батьків школярів.

Крім цього, для інтелектуального супроводу розвитку інформаційного суспільства, для відповідної підготовки населення до постійних змін у сфері інформаційних технологій та на ринку праці в системі освіти необхідне вирішення завдань щодо зміцнення комп’ютерної освіченості всіх верств населення.

Якщо молоді спеціалісти не володіють необхідними практичними вміннями в інформаційній сфері (як зазначають роботодавці) і змушені додатково підвищувати свій професійний рівень [13], то для фахівців, які здобували освіту декілька років тому та мають певний стаж трудової діяльності, для безробітного населення й навіть для працівників освіти завдання зміцнення комп’ютерної освіченості є вкрай актуальним.

Укорінення в Україні ідеології інформаційного суспільства сформуло нагальну потребу в постійному підвищенні рівня знань і необхідності безперервної освіти всього населення країни, особливо викладачів та педагогів.

Так, за результатами опитування вчителів, які були слухачами курсів підвищення кваліфікації Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти (ІППО) ($n = 643$; вибірка квотна; репрезентує генеральну сукупність за ознаками “стаж педагогічної роботи” та “кваліфікаційна категорія”, довірча ймовірність отриманих результатів – 95%, теоретична припустима похибка $\pm 3,61\%$) уже половина опитаних педагогів та вчителів гостро усвідомлює необхідність постійно оновлювати знання на вимогу реформуванню освітньої галузі в умовах посилення залежності від інформаційно-технологічних засобів. Ще 30% респондентів хоча й не акцентує уваги на соціальному тренді щодо постійного оновлення знань, втім наголошує на необхідності підвищення кваліфікації для педагогічної самореалізації.

Глибинне розуміння педагогами необхідності постійного самовдосконалення та безперервного навчання підтверджує інформація щодо факторів, які мотивують їх навчатись на курсах підвищення кваліфікації (рис. 1).

За результатами двовимірного розподілу відповідей респондентів щодо мотивів підвищення кваліфікації можна виділити три групи споживачів послуг з підвищення кваліфікації, які мають схожі інтенції:

Перша група (75%) – споживачі-інноватори, які мають прагнення до педагогічної самореалізації й прагнуть відповідати сучасним вимогам соціуму. Серед групи, що прагне відповідати вимогам часу децю більше осіб, що мають стаж педагогічної роботи від 16 років і старше, а в групі, що прагне педагогічної самореалізації, децю більше осіб зі стажем педагогічної роботи від 5 до 15 років.

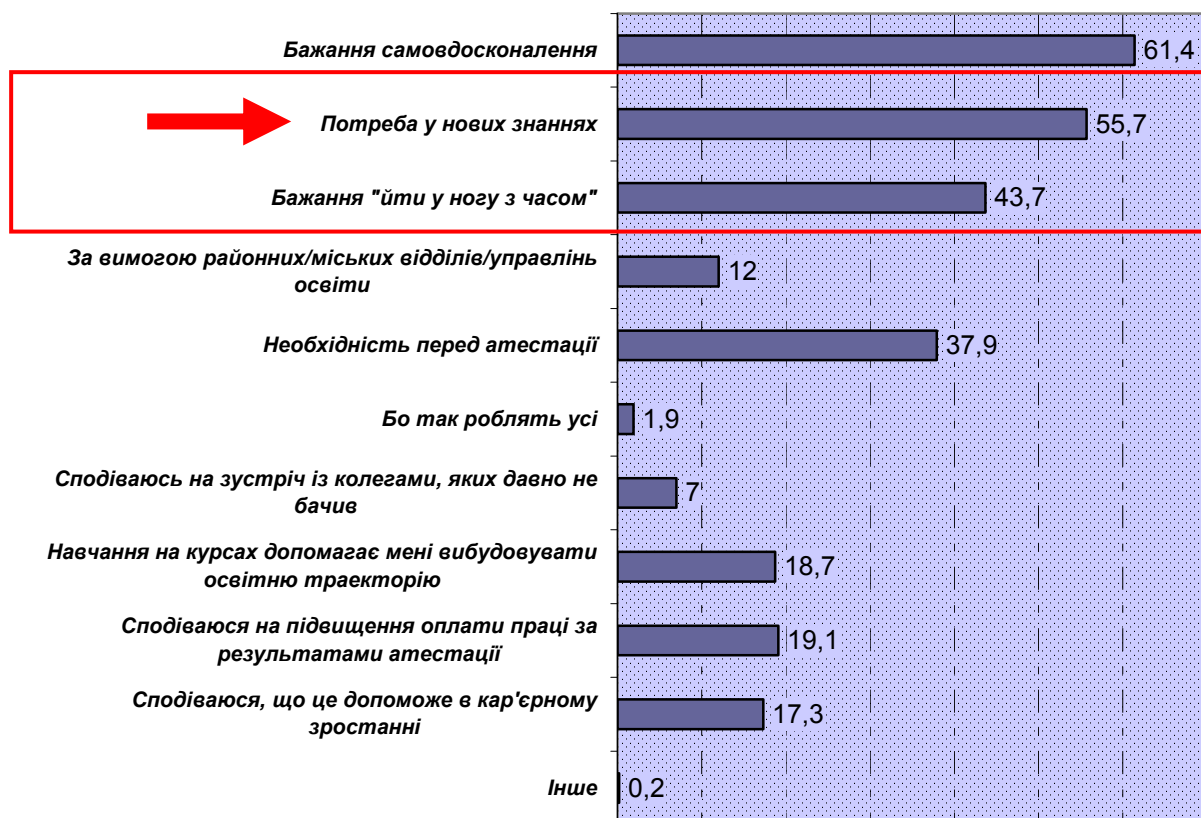

Рис. 1. Розподіл відповідей респондентів щодо факторів, що стимулюють навчатися на курсах підвищення кваліфікації

Друга група (13%) – споживачі-кар'єристи, які вдаються до підвищення кваліфікації для кар'єрного зростання. Серед цієї групи децю більше осіб, що мають стаж від 5 до 15 років за вказаною ними посадою, а також стаж педагогічної роботи. Цю групу становлять особи, що мають кваліфікаційну категорію "спеціаліст" або "друга".

Третя група (6%) – вимушені споживачі, які потрапили на навчання в результаті соціонормативного впливу (за результатом діагностичних педагогічних вимірювань або під тиском можливого запровадження сертифікації педагогів). Серед цієї групи децю більше осіб, що мають стаж від 16 до 25 років за вказаною ними посадою й кваліфікаційну категорію "спеціаліст".

Сьогодні процес накопичення знань визначає суспільний прогрес, тому знання перетворилися на найважливіший фактор суспільного розвит-

ку в світі. На жаль, науково-технічний прогрес та ера електронно-мережових комунікацій в Україні призвели до відставання знаннєвого чинника від розвитку інформаційних технологій. Тому обов'язковою умовою для українського суспільства є подолання цього розриву й орієнтація в навчанні на отримання знань згідно з потребами споживачів інформаційного суспільства та суспільства знань.

Майже 80% опитаних вважають, що навчання в закладі післядипломної педагогічної освіти, перш за все, відповідає власним освітнім потребам, серед яких опитані зазначають пріоритет таких потреб:

- менеджмент сучасного навчального закладу (37%). *Серед цієї групи децю більше слухачів, що мають стаж педагогічної роботи від 16 років і старше та кваліфікаційну категорію “перша” або “вища”;*

- володіння інформаційними технологіями (31%). *Серед представників цієї групи значно більше слухачів, що працюють у ДНЗ, мають стаж педагогічної роботи від 16 років і старше;*

- освітні технології (26%). *Серед цієї групи децю більше слухачів, що працюють у ДНЗ, мають стаж педагогічної роботи від 26 років і старше та кваліфікаційну категорію “спеціаліст”;*

- соціально-психологічні аспекти взаємодії з учнями та батьками: проблеми виховання; практична психологія; робота з батьками – по 23% відповідно. *Серед цієї групи децю більше слухачів, що мають стаж педагогічної роботи від 6 до 16 років, працюють в основній школі (5–9 класи та 10–11 класи) і кваліфікаційну категорію “спеціаліст”.*

Можна констатувати, що педагоги усвідомлюють, що інновації у сфері інформаційних і телекомунікаційних технологій ставлять перед сучасними викладачами нові непрості завдання, які торкаються педагогіки, методики, адміністративного управління та фінансування, потреб забезпечення якості навчання і які вони мають терміново навчитись вирішувати.

Суттєвість глобальної кризи освіти достатньо боляче відображається у критиці традиційної парадигми освіти, що орієнтована на технократичні й конформістські цінності.

На жаль лише половина опитаних педагогічних працівників розуміє, що стимулювання самоосвіти, самопідготовки, постійної жаги знань є однією з важливих функцій сучасної освіти. Ця когорта (50%) переконана, що провідна роль у власній освіті належить самій особі, що навчається. Ще 28% опитаних дотримуються цієї думки. Загалом можна визначити, що більшість опитаних – майже 80% – певною мірою є прибічниками самоосвіти.

З метою вирішення нових, нестандартних проблем у сучасному суспільстві істотно зростає роль методологічних, системних, міждисциплінарних знань людини. Інформаційний прогрес створює виклик традиційним системам освіти й актуалізує питання перегляду методології, методики та організаційних засад сучасної освіти.

Безперечно, це потребує впровадження нових педагогічних підходів, що ґрунтуються на альтернативних механізмах передачі знань.

Саме це пояснює позицію слухачів в очікуванні трансформації функціонально-рольового навантаження педагогічного складу закладів підвищення кваліфікації.

Так, слухачі очікують нових підходів у викладанні (рис. 2), які передбачають більшу самостійність від слухачів на тлі постійного діалогу з викладачами-тьюторами, які організовують процес отримання знань, спрямовують та підтримують у оволодінні способами неперервного отримання нових знань і самоосвіти, або викладачами-коучами, які на власному прикладі демонструють можливості самостійного типу мислення, розвивають у слухачів вміння працювати з різною інформацією та різними даними.

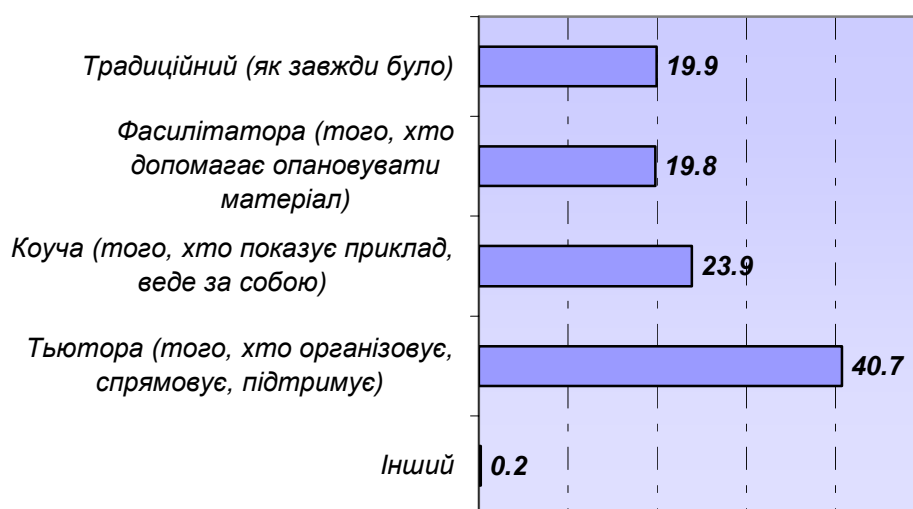

Рис. 2. Розподіл відповідей респондентів на запитання “У якій ролі Ви бачите викладача системи ІППО?”

Втім, говорити однозначно, що слухачі готові відмовитись від традиційної системи викладання з отриманням систематизованих та узагальнених знань, не можна (це підтверджує двовимірний розподіл відповідей, наведений у табл. 1).

Таблиця 1

Результати двовимірного розподілу відповідей респондентів на запитання “Провідна роль у власній освіті належить мені” та “У якій ролі Ви бачите викладача системи ІППО?”

Провідна роль у власній освіті належить мені	У якій ролі Ви бачите викладача системи ІППО:			
	Традиційний	Фасилітатор	Коуч	Тьютор
Цілком згоден	22,6	15,7	23,6	41,5
Скоріше згоден, ніж не згоден	14,1	20,3	27,7	42,4
Скоріше не згоден, ніж згоден	39,3	32,1	21,4	10,7
Зовсім не згоден	37,5	0	0	62,5
Важко відповісти	15,5	34,5	17,2	39,7
Всього:	19,9	19,8	23,9	40,7

З таблиці наочно видно, що навіть та група респондентів, яка вбачає власну провідну роль у власній освіті, не може повністю відмовитись від традиційної системи викладання.

Суспільство знань та інформації вносить суттєві якісні зміни як у методологію сучасної освіти, так і в організацію цього процесу.

Вочевидь, частка слухачів уже готова перейти до новітніх форм навчання, які передбачають рефлексію, критичний самоаналіз, проблемно-орієнтоване та взаємне навчання (див. рис. 3). Такі слухачі орієнтовані на проблемно-орієнтоване навчання й очікують навчання за конкретними курсами (дисциплінами):

- навчання за обраним спецкурсом стаціонарно – 30%;
- індивідуальну програму підвищення кваліфікації – 18%.

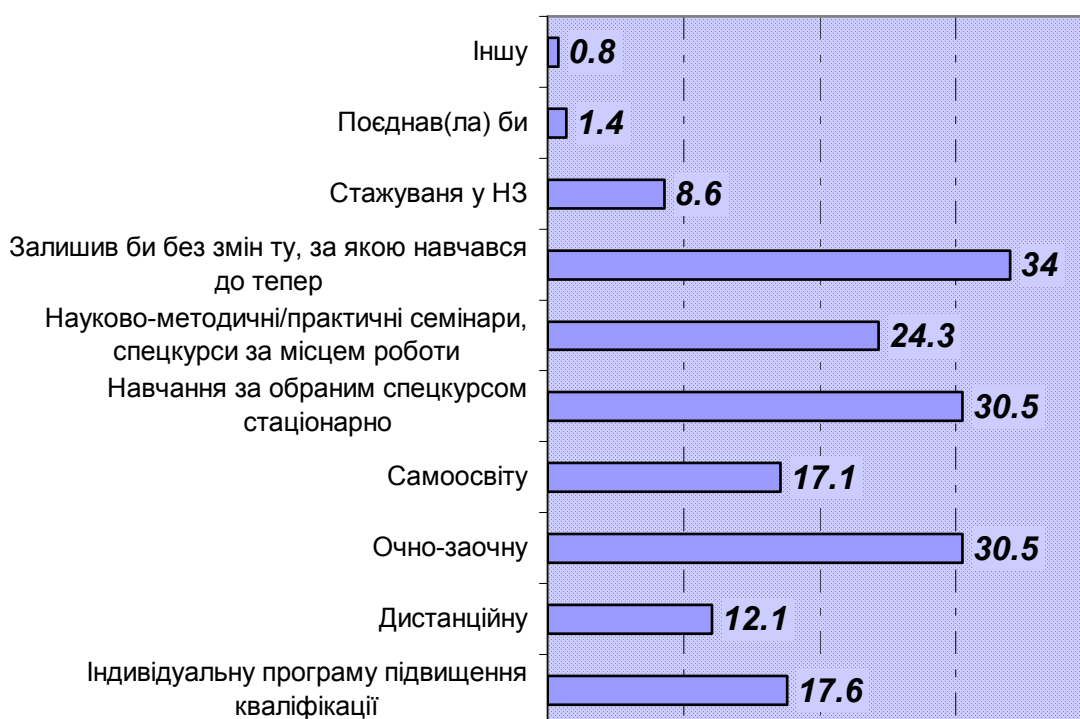

Рис. 3. Розподіл відповідей респондентів на запитання “Яку з наведених нижче форм організації навчання Ви обрали би в майбутньому?”

Ці категорії слухачів віддають перевагу доповненню цих форм самоосвітою та емпіричним навчанням (науково-методичні/практичні семінари, спецкурси за місцем роботи) з домінуванням очного навчання (*не надто захоплюються дистанційним навчанням*).

Третина опитаних не готова змінювати будь-що в організації процесу навчання й залишила б без змін ту систему, за якою навчалася дотепер (34%). Для цієї категорії слухачів меншою мірою притаманна варіативність у доповненні існуючої системи навчання іншими новими формами.

Нажаль, серед слухачів достатньо незначною є частка людей, дійсно готових до впровадження новітніх форм навчання, зокрема таких:

– самоорганізація (самоосвіта – 17%; дистанційна освіта – 12%) – дещо більше слухачів, що мають стаж педагогічної роботи від 6 до 16 років, працюють у старшій школі;

– емпіричне навчання (науково-методичні/практичні семінари, спецкурси за місцем роботи – 9%);

– навчання в умовах, наближених до реальних (стажування у навчальних закладах – 24%);

– навчання з використанням ресурсів (очно-заочне – 30%).

Втім, більшість опитаних слухачів готова до поєднання цих методів у будь-яких варіантах (табл. 2).

Таблиця 2

**Перехресний аналіз розподілу відповідей респондентів на запитання
“Яку з наведених нижче форм організації навчання Ви обрали би
в майбутньому?”**

Яку з наведених нижче форм організації навчання Ви обрали би в майбутньому?									
	Індивідуальну програму підвищення кваліфікації	Дистанційну	Очно-заочну	Самоосвіту	Навчання за обраним спецкурсом стаціонарно	Науково-методичні/практичні семінари, спецкурси	Залишив би без змін ту, за якою навчався до	Стажування у НЗ	Поєднав(ла) би
Індивідуальну програму підвищення кваліфікації	100,0	11,5	19,5	27,4	28,3	27,4	15,0	8,0	0,9
Дистанційну	16,7	100,0	33,3	24,4	11,5	14,1	17,9	5,1	0,0
Очно-заочну	11,2	13,3	100,0	18,9	10,7	16,8	16,8	6,6	1,5
Самоосвіту	28,2	17,3	33,6	100,0	20,0	30,9	17,3	11,8	1,8
Навчання за обраним спецкурсом стаціонарно	16,3	4,6	10,7	11,2	100,0	21,4	26,0	11,7	1,5
Науково-методичні/-практичні семінари, спецкурси за місцем роботи	19,9	7,1	21,2	21,8	26,9	100,0	13,5	12,2	1,9
Залишив би без змін ту, за якою навчався до тепер	7,8	6,4	15,1	8,7	23,4	9,6	100,0	2,8	0,5
Стажування у НЗ	16,4	7,3	23,6	23,6	41,8	34,5	10,9	100,0	5,5
Поєднав(ла) би	11,1	0,0	33,3	22,2	33,3	33,3	11,1	33,3	100,0
Всього	17,6	12,1	30,5	17,1	30,5	24,3	34,0	8,6	1,4

Хоча в суспільстві вже набуло поширення нове явище “освіта без кордонів”, яке пов’язане з ліквідацією бар’єрів і впровадженням дистанційного навчання, втім слухачі підвищення кваліфікації ще недостатньо готові до сприйняття такої форми організації навчання (лише 12%) та неохоче доповнюють нею інші форми, яким віддають більший пріоритет.

Отже, у системі освіти з підвищення кваліфікації вчителів виникає необхідність відходу від класичних підходів і наближення до проблемно орієнтованих методів формування знань, а також зменшення дистанції між фундаментальними й прикладними дослідженнями. Найкращий результат у навчанні буде досягнуто поєднанням різних методів навчання. Особливу увагу варто приділити спеціалізації й проблемно орієнтованому навчанню (орієнтир на потреби слухачів) у стаціонарних умовах із доповненням методами емпіричного навчання та навчання в умовах, наближених до реальних.

Більшість опитаних вбачає найвищий практико-перетворювальний освітній потенціал у композиції форм та методів роботи зі слухачами, основними з яких є практичні заняття (75%), майстер-класи (57%), лекції (47%) та тренінги фахівців (40%).

Отже, підвищення комп’ютерної грамотності населення, освіта українців протягом життя стали тими питаннями, які потребують негайного вирішення в умовах формування інформаційно-споживчого суспільства з боку всіх зацікавлених сторін – державного сектору, бізнесу та суспільства загалом.

Висновки. Українське суспільство перебуває під впливом ідеологій суспільства споживання та інформаційного суспільства. Глобальні перетворення призвели до формування серед українців консьюмеристських настроїв.

Інформація та знання стали виступати найбільш затребуваним товаром. За результатами соціологічних досліджень зафіксовано високу активність споживання в інформаційній сфері, низку проявів органічної єдності суспільства споживання й інформаційного суспільства для сучасної України, що дає підстави називати його *інформаційно-споживчим*.

Серед українців набуває поширення *постмодерна модель споживання*, яка має складний характер – акцент споживчих інтенцій переноситься на інформаційну сферу, а в речовому споживанні утверджується неотрадиційна модель – характерним є намагання забезпечувати відтворення людини, проте до потреб відтворення включено елементи символічного споживання та інформаційно-комунікативні потреби.

Інформаційна сфера надає змогу українцям реалізовувати наміри символічного та симуляційного споживання. Використання симуляційного та символічного споживання в українському суспільстві можна розглядати, з одного боку, як контрмаргіналізуючі засоби “утримання на плаву” в умовах економічної кризи, а з іншого – як загрозливе явище, що здійснює негативний вплив на спосіб життя українців і підкреслює ірраціональний, підроблений, симулятивний, віртуальний характер їх споживання, спрямований на підкріплення споживацтва як соціальної девіації в умовах дефіцитарної економіки.

Укорінення в Україні ідеології інформаційного суспільства сформувало нагальну потребу в постійному підвищенні рівня знань і необхідності безперервної освіти всього населення країни, особливо викладачів та педагогів. За результатами опитування вчителів, які були слухачами курсів підвищення кваліфікації Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти, більшість певною мірою усвідомлює необхідність постійного оновлення знань як на вимогу реформування освітньої галузі в умовах посилення залежності від інформаційно-технологічних засобів, так і для педагогічної самореалізації. Майже 80% опитаних вважають, що навчання в закладі післядипломної педагогічної освіти має задовольняти освітні потреби з дисциплін: “Менеджмент сучасного навчального закладу” (37%); “Володіння інформаційними технологіями” (31%); “Освітні технології” (26%).

Суттєвість глобальної кризи освіти достатньо боляче відображається в критиці традиційної парадигми освіти. Уже половина опитаних педагогічних працівників розуміє, що стимулювання самоосвіти, самопідготовки, постійної жаги знань є однією з важливих функцій сучасної освіти.

Інформаційний прогрес створює виклик традиційним системам освіти й актуалізує питання перегляду методології, методики та організаційних засад сучасної освіти.

Слухачі очікують трансформації функціонально-рольового навантаження педагогічного складу закладів підвищення кваліфікації – віддають перевагу викладачам-тьюторам або викладачам-коучам.

У системі освіти з підвищення кваліфікації вчителів виникає необхідність відходу від класичних підходів і наближення до проблемно орієнтованих методів формування знань, а також зменшення дистанції між фундаментальними й прикладними дослідженнями. Найкращий результат у навчанні буде досягнуто поєднанням різних методів навчання. Хоча в суспільстві явище “освіта без кордонів” вже набуло поширення, втім слухачі підвищення кваліфікації ще не готові до сприйняття такої форми організації навчання та неохоче доповнюють нею інші форми, яким віддають більший пріоритет.

Особливу увагу варто приділити спеціалізації й проблемно-орієнтованому навчанню (орієнтир на потреби слухачів) у стаціонарних умовах із доповненням методами емпіричного навчання та навчання в умовах, наближених до реальних. Більшість опитаних вбачає найвищий практико-перетворювальний освітній потенціал у композиції форм та методів роботи зі слухачами, основними з яких є практичні заняття (75%), майстер-класи (57%), лекції (47%) та тренінги фахівців (40%).

Список використаної літератури

1. В Украине интернетом пользуется 17,5 млн человек – Gemius [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://delo.ua/tech/v-ukraine-internetom-polzuetsja-175-mln-chelovek-gemius-228205/>.

2. В Украине растёт количество пользователей интернета, свидетельствует исследование GfK Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/rolling_news_russian/2014/04/140409_ru_n_internet_usage.

3. Використання інформаційно-комунікаційних технологій на підприємствах у 2015 році [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publinform_u.htm.
4. Виттенбург Б. Шах Планете Земля [Електронний ресурс] / Б.Виттенбург. – Режим доступа: <http://www.walkinspace.ru/blog/2011-01-20-1576>.
5. Закон України “Про Національну програму інформатизації” від 4 лютого 1998 р. № 74/98-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=74>.
6. Зоська Я. В. Виртуализация социальных практик потребления украинцев / Я. В. Зоська // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. / [редкол.: Я. В. Зоська (голов. ред.) та ін.]. – Запоріжжя : КПУ, 2015. – Вип. 65–66. – С. 90–99.
7. Зоська Я. В. Суспільство споживання в Україні: соціологічна рефлексія : автореф. дис. ... д-ра соц. наук / Я. В. Зоська. – Запоріжжя : КПУ, 2012. – 40 с.
8. Зоська Я. В. Суспільство споживання та соціальні практики споживачів в Україні : монографія / Я. В. Зоська. – Запоріжжя : КПУ, 2011. – 352 с.
9. Интернет-аудитория Украины, июль 2015 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gemius.com.ua/izdateli-novosti/internet-auditorija-ukrainy-ijul-2015-goda.html>.
10. Кількість абонентів мобільного зв'язку в Україні досягла 59,45 млн [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://tapker.com/uk/news/cislo-abonentov-mobilnoj-svyazi-v-ukraine-sostavilo-5945-mln_p133.html.
11. Кількість абонентів мобільного зв'язку в Україні на чверть перевищила кількість жителів [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://news.bigmir.net/technology/669867-Kilkist-abonentiv-mobilnogo-zvyazky-v-Ukraini-na-chvert-perevishila-kilkist-jiteliv>.
12. Коламбет Е. Интернет-аудитория Украины. Статистика 2012–2013 и прогноз на 2014 год [Электронный ресурс] / Е. Коламбет. – Режим доступа: <http://blog.netpeak.ua/internet-auditoriya-ukrainy-statistika-2012-2013-i-prognoz-na-2014-god/>.
13. Комп'ютерні знання – ключовий фактор економічного та соціального розвитку України [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.dcz.gov.ua/zap/control/uk/publish/printable_article;jsessionid=D77212CB7F1CE345F91E1CD586782FAF?art_id=11062.
14. Кумбс Ф. Г. Кризис образования в современном мире. Системный анализ / Ф. Г. Кумбс ; пер. с англ. – Москва : Прогресс, 1970. – 260 с.
15. Мобільний телефон [Електронний ресурс]. – Режим доступа: https://uk.wikipedia.org/wiki/мобільний_телефон.
16. Надання телекомунікаційних, поштових та кур'єрських послуг [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
17. Населення відмовляється від стаціонарного телефонного зв'язку ще до підняття тарифів [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=543>.
18. Обзор // Потреблять в 2010 не меньше, но лучше [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.observatoirecetelem.elem.com/>.
19. Объем электронной коммерции в Украине увеличился в 4 раза [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://e-commerce.com.ua/2014/11/объем-электронной-коммерции-в-украине>.
20. Основні показники економічної діяльності підприємств сфери нефінансових послуг [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.ukrstat.gov.ua/metaopus/2015/1-2_03_02_01_2015.htm.

21. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної Програми “Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці” на 2006–2010 роки” від 7 грудня 2005 р. № 1153 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1153-2005>.

22. Товарна структура роздрібного товарообороту підприємств в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

23. Указ Президента України № 344/2013 “Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.

24. Указ Президента України “Про національну доктрину розвитку освіти” № 347/2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>.

25. Украинская онлайн-аудитория и рынок интернет-рекламы: дайджест-исследование [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ain.ua/2015/07/23/593290>.

Стаття надійшла до редакції 17.07.2016.

Зоська Я. В., Иваць О. Н. Человек-потребитель в условиях формирования информационного общества в Украине

В статье рассмотрена специфика социальных практик потребления в украинском обществе, которое находится в условиях трансформации под воздействием идеологии общества потребления и одновременно тотального внедрения информационных и коммуникационных технологий.

С использованием вторичного анализа статистических данных и результатов социологических исследований дана характеристика потребностей, на удовлетворение которых направлено интернет-потребление, отмечены особенности практик потребления информации, знаний и информационных технологий в условиях формирования информационного общества в Украине.

Ключевые слова: информация, информационные технологии, информационно-потребительское общество, знание, интернет-потребление, образование.

Zoska Y., Ivats O. Consumer of Information Society in Ukraine

The article deals with the specifics of social consumption practices in the Ukrainian society which is in transformation under the influence of the ideology of the consumer society. It is noted that the current state of Ukrainian society is characterized by a concentrated focus on the consumer and social fetichize consumerism. Based on the results of sociological research indicated that 60% of the population have a manifestation of consumerism syndrome. By konsyumerata category may include consumers who actively harakterizuyutsya intentions potrebleniya. Ukazany trends increase the value of things in the life of Ukrainians, increasing the importance of continuing the process of things change, mass consumption of material objects, fixing the consumption of symbolic species, the formation of the system of values of the consumer attitude to things, people and the society, to expand the spectrum of objects of consumption.

For Ukrainians consumption has become a means to perform the construction of social identity and social status. For the presentation of the status and identification and social position in society, Ukrainians began to use symbolic consumption in daily practice. At the same time, the economic crisis reduces the amount of material consumption, and the Ukrainians are increasingly using compensatory consumption behavior, use of simulation symbolic consumption and transfer intentions consumption and activity in the information sphere. The article noted that Ukrainian society is affected by the total implementation of information and communication technologies that can help meet a variety of needs, implementation intentions consumption and virtualization consumption.

The data, which confirm the role uvelicheie Info Ukrainians in life, increase consumer information and information technology, the increase in revenues from the provision of telecommunications services. Indicated on the symbiosis of the social organization of information technology and virtualization professional activities, daily social practices Ukrainians.

The attention to strengthening the role of the Internet for implementation of the consumer, been an increase in the number of users in Ukraine over the past decade, up to 100 times. Ukrainians formed a new model of information consumption. In the article the characteristic needs to meet that target Internet consumption. It is indicated that the behavior of Internet users can be considered as a form of economic, social behavior, as well as the iconic, symbolic interaction and their form of expression.

It is noted that the era of electronic-communications network led to a lag of knowledge on the level of development of information technologies. The attention to the fact that the formation of the knowledge society and the rapid development of information technologies require the increasing interest in the production and consumption of knowledge regarding this sector, strengthening the role of education, continuous development of human resources, appropriate training of the population to constant changes in the information sphere and the labor market. Indicated on the urgent task of society in the formation of computer literacy of the population and the continuous upgrading of knowledge of educators and their continuing education.

According to the results of the study in the Transcarpathian Institute of Postgraduate Education, more than half of students and educators are keenly aware of the need to constantly update their knowledge in response to the demands of the reform of the educational sphere in the conditions of increased dependence on information technology tools.

Half of the teachers understand that the promotion of self-education, self-study, a constant thirst for knowledge is one of the important functions of modern education.

It was determined that a prerequisite to the training of educators should be a focus on learning slushetaley needs.

Info progress creates a challenge to traditional education systems and update the revision of the methodology, techniques and organizational foundations of modern education. Listeners expect the transformation of functional role of teaching staff training establishments load - prefer teachers tutors or coaches-teachers.

In the education system, teacher training is necessary to move away from the classical approaches and approaches the problem-oriented methods of knowledge creation, decrease the distance between fundamental and applied research. The best result will be achieved in education in the combination of different teaching methods, and the students training is not yet ready to accept the remote form of training and are reluctant to complement its other forms.

Key words: *information, information technology, information and consumer society, knowledge of Internet consumption, and education.*

УДК 316.4.066

А. В. КАРКАЧ

УНІВЕРСИТЕТ ТРЕТЬОГО ВІКУ: СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СПОЖИВАННЯ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ ЛІТНІМИ ЛЮДЬМИ

У статті розглянуто особливості ресоціалізації людей похилого віку в сучасному інформаційному суспільстві, обґрунтовано необхідність розробки нових соціально-педагогічних технологій ефективної ресоціалізації представників третього віку. Проаналізовано особливості споживання освітніх послуг літніми людьми в умовах університету третього віку як механізм соціального конструювання ресоціалізації в сучасному трансформаційному суспільстві в Україні.

Ключові слова: ресоціалізація, люди похилого віку, освіта літніх людей, університет третього віку, споживання, споживацька поведінка, споживацькі практики, соціальний статус.

Освіта літніх людей на сучасному етапі розвитку українського суспільства набула особливого значення, її важлива роль полягає в ресоціалізації літніх людей: зміні ціннісно-нормативної системи діяльності та радикально новому сприйнятті реальності. Зміст і стан освіти літніх людей залежать не лише від соціально-політичної, соціально-економічної, а й значною мірою від соціокультурної детермінації.

Згідно з дослідженням Всесвітньої організації охорони здоров'я, Україна посідає перше місце у світі з поширення депресії, особливо серед людей пенсійного віку [7]. Вихід на пенсію є одним з найбільш кризових моментів на життєвому шляху літньої людини, що тягне за собою суттєві зміни в умовах і способі її життя [26, с. 59–68]. На думку експертів Оксфордського центру когнітивної терапії, навчання – ефективний засіб профілактики депресій у літніх людей [4]. Участь у навчальному процесі допомагає людині крокувати в ногу із часом, тренувати пам'ять, розвивати інтелект.

У Мадридському міжнародному плані дій щодо проблем старіння визначено стратегію дій, покликаних перетворити старіння із загрози розвитку суспільства на його рушійну силу [16]. Згодом Лісабонський саміт Ради Європи в березні 2000 р. прийняв Меморандум освіти протягом життя (A Memorandum of Lifelong Learning) [37]. В Україні державні соціальні структури почали свою роботу щодо впровадження Мадридського міжнародного плану дій з проблем старіння населення та Меморандуму освіти протягом життя лише влітку 2008 р. Університети третього віку стали одним з інструментів активізації ролі літніх людей у соціумі, упроваджених понад три десятиліття тому в Європі (перший університет третього віку було відкрито у 1970 р. у Франції, до кінця 70-х рр. такі університети уже функціонували в Бельгії, Швейцарії, Італії, Іспанії, Польщі, Швеції, Фінляндії; з початку 80-х рр. практика існування університетів третього віку набула поширення у Великій Британії, Австралії, Новій Зеландії, на Мальті та Кі-

прі; до кінця 80-х рр. – у Німеччині, Шотландії, США, Канаді, Нідерландах, Китаї та Чилі. Україна долучилася до процесу створення університетів третього віку лише у 2008 р.: це були фундації в Кременчуці, Ковелі та Києві. На сьогодні IAUTA (International Association of Universities of the Third Age) – Міжнародна асоціація університетів третього віку нараховує більше ніж 25 тис. університетів у всьому світі) [29, с. 45–48]. Університет третього віку є досить успішним проектом освіти дорослих, забезпечуючи можливість літнім людям бути безпосередніми учасниками ряду заходів, пов'язаних з благополуччям у подальшому житті. Між багатьма країнами до цього часу не налагоджено обміну досвідом щодо вказаного питання. Таким чином, тема ролі університетів третього віку в процесі споживання освітніх послуг літніми людьми на сьогодні є нерозробленою як в Україні, так і в світі.

З огляду на кардинальні зміни в державно-політичному устрої та соціально-економічному житті нашої країни, на сучасні тенденції розвитку суспільства, інтерес до споживання як товарів, так і послуг стрімко зростає. Це зумовлено багатьма факторами, серед яких: збільшення потреб людей і суспільного виробництва, розширення комунікаційного простору, активізація спілкування між людьми, урбанізація тощо [11].

В Україні дедалі більше літніх людей, як й інших членів суспільства, для власної ідентифікації в суспільстві використовує демонстрацію своїх можливостей, проводить презентацію свого стилю життя завдяки споживанню освітніх послуг, статус яких розглядається як ознака визначеної соціальної позиції в суспільстві [20, с. 224–230]. У зв'язку із цим набуває актуальності розгляд освіти літніх людей з позиції соціології споживання щодо визначення детермінант споживання освітніх послуг.

Недостатній рівень соціологічних знань про процес функціонування інституту освіти літніх людей як окремої сфери споживання вимагає розв'язання наукового завдання, яке полягає в необхідності теоретичного визначення та емпіричного обґрунтування соціокультурних детермінант формування потреб, мотивів, ціннісно-цільових установок, поведінки цілісної соціальної групи літніх людей як споживачів освітніх послуг. Усе вищевказане визначає наукову, теоретичну та практичну актуальність теми дослідження в цій статті.

Освіта як соціальний інститут та її соціальні аспекти постійно привертати увагу професійної соціологічної спільноти (В. Астахова, І. Гавриленко, В. Городяненко, Я. Зоська, С. Катаєв, П. Куделя, В. Луговий, М. Лукашевич, Т. Огаренко, М. Руткевич, Б. Рубін, О. Скідін, Л. Сокур'янська, М. Туленков, Л. Хижняк, В. Чепак, Д. Шведь, В. Шубкін, С. Шудло).

Споживанню як різновиду соціальних практик різних категорій населення та соціальному інституту суспільства, дослідженню споживчої поведінки в Україні присвятили увагу у своїх працях В. Бакіров, С. Вакуленко, Л. Волочкова, Герус, В. Городяненко, О. Гофман, В. Ільїн, Я. Зоська, В. Козловський, Н. Лисиця, М. Лукашевич, В. Максименко, М. Мاستинець, В. Мініна, І. Набруско, Ю. Пачковський, Т. Петрушина, В. Пилипен-

ко, В. Полторак, В. Резнік, Є. Суїменко, **В. Тарасенко**, Н. Удріс, Ф. Хрустальов, Ю. Черевко та ін.

Незважаючи на численні праці з проблематики споживання, очевидним є дефіцит виявлення специфіки соціальних практик споживання освітніх послуг літніми людьми у кризових та перехідних суспільствах, у яких суспільство споживання перебуває у початковому стані, зокрема в Україні.

Мета статті полягає у визначенні соціокультурних детермінант процесу споживання освітніх послуг літніми людьми в сучасній Україні.

Суспільство – надзвичайно складний і суперечливий предмет пізнання. Воно постійно змінюється, набуваючи все нових і нових форм. Кожне таке суспільство є не просто сукупністю людей, а єдиною системою соціальних відносин, цілісним соціальним організмом. Саме в суспільстві людина набуває соціальних якостей, усвідомлює свою соціальну сутність.

Сучасне суспільство пережило суттєві трансформації й продовжує змінюватися. У контексті такої рефлексії варто звернутись до концепції “суспільства споживання”, розвинутої в працях Ж. Бодріяра [1]. Становлення ринкової економіки в Україні, побудова та розвиток ринкових інститутів, вплив зовнішніх тенденцій, у тому числі таких, що приходять із Заходу, породжують у культурі та суспільстві України унікальний соціокультурний універсум, утворений із взаємодії специфічно українських, традиційних елементів і нових феноменів суспільного життя. Одним із таких нових явищ в українському соціумі і є формування особливого типу соціальних відносин, що визначається поняттям “суспільство споживання” [32, с. 63–66]. Споживання існувало завжди, проте воно було чимось більшим, ніж просто споживання: бути споживачем означає бути включеним у специфічний набір соціокультурних символів та цінностей. Виникає особливий ідеологічний клімат, що заохочує індивідів до активної споживачької діяльності, і система соціального впливу на активність споживачів, яка представлена багатьма соціальними інститутами. Роль структурних, надіндивідуальних детермінант поведінки індивіда зростає. Ще Г. Маркузе писав про настання нової форми цивілізації, у якій нові й нові потреби продукуються суспільством та слугують засобом тотального контролю над індивідом [19]. У будь-якому разі людина визначає свою самооцінку та ідентичність у термінах споживчих цінностей [40]. Цю думку обстоював і М. Фезерстоун, зазначаючи, що за допомогою споживання людина отримує можливість самовираження й знаходження ідентичності [25]. Таким чином, відбувається зміцнення зв'язків між стилем життя, соціальним статусом та споживанням, значно посилюється увага до ціннісно-раціональної дії та демонстраційної поведінки.

Споживання є активною й колективною поведінкою, що включає всю систему цінностей разом з функцією інтеграції групи та соціального контролю, що належить їй. Ці положення є актуальними для сучасного етапу розвитку України. Хоча в цьому контексті варто наголосити й на тому, що в нашій країні поглиблюється політичне відчуження, що виникає внаслідок

різного розуміння природи та принципів здійснення влади, носієм якої є держава. Практичним виявленням цього відчуження стає обмеження свободи людей, поглиблення соціального й економічного розшарування, створення політично-економічних привілеїв для окремих олігархічних груп. В умовах економічної кризи, коли масово погіршується матеріальне становище людей без зниження їхнього соціального статусу, зростає потреба в зовнішніх ефектах, які слугують для статусної й рольової презентації. Україна як сучасне суспільство теж відчуває на собі наслідки споживацтва в намірах або діях населення. Суспільство споживання в Україні має деякі спільні ознаки з іншими країнами, але наявні характерні відмінності [10, с. 63–68]. Це відображає єдність процесів глобалізації та локалізації в сучасному світі. За визначенням В. Тарасенка, “моделі споживчої діяльності зумовлені характером суспільних відносин, у межах яких вони реалізуються” [33, с. 13].

Специфічною соціопатією в умовах посттоталітарного розвитку суспільства є амбівалентність свідомості: взаємовиключаючі ціннісно-нормативні підсистеми співіснують як узгоджені елементи єдиного типу свідомості й емоційного ставлення до соціальної дійсності; суперечливі системи цінностей, характерні не для різних соціальних груп, а фактично для кожної з великих соціальних груп; амбівалентність виявляється в суперечливих поєднаннях демократичних цінностей-цілей соціальних перетворень і тоталітарних цінностей-засобів реалізації демократичних ідей [21, с. 497–501]. Україна перебуває й досі в неозначеній зоні транзитивності. Криза цивілізаційної ідентичності не лише долається, а й посилюється з відходом від радянського минулого, і це стосується не лише економічної та ідеологічної систем, а й базових цінностей ідентичності. Зазвичай ідентифікації інституалізовані та виявляються через відповідність поведінки інституційним вимогам і відповідну реакцію інститутів. Тому руйнування або різка змістовна зміна інститутів, у яких були соціалізовані індивіди, викликає масову втрату ідентифікації, значущу в масштабах усього суспільства. Набуття ж ідентифікації в новій формі починається з предметної й поведінкової її презентації. Тому за таких умов споживання постає модель, що домінує й може виконувати функцію конструювання ідентичності в соціальних системах, позбавлених сталої ціннісно-нормативної бази [3, с. 392–393]. Таким чином, визначальний вплив на поведінку споживача справляють не його унікальні риси, а його позиція в соціальному просторі, яку він займає у певний момент часу, тобто те, у логіку яких соціальних відносин він вплетений, набором яких споживацьких ресурсів він володіє. У сьогоденні все стрімкіше набуває поширення методологія постмодернізму, відповідно до якої, за теорією П. Бурдьє, можемо констатувати, що діяльність людини спрямована на визначення позиції в соціальному просторі за допомогою обсягів і структури капіталів: економічного, культурного й соціального [2, с. 60–74]. Звідси ми можемо стверджувати, що конкретний вибір споживачів освітніх послуг може презентувати їх соціальне становище та характеризувати капітал,

що залежить від попередніх соціальних умов їх життя: смаків, звичок, прихильностей, уподобань.

Кардинальні зміни в державно-політичному устрої, соціально-економічному житті, а також стійке зростання частки літніх людей у структурі населення України вимагають формування нових уявлень про роль цієї категорії громадян у соціальному розвитку. В умовах демографічного старіння суспільства літні люди стають однією з найбільш значущих категорій населення [27; 1]. Відтак, характеристика цієї групи населення може стати характеристикою всього суспільства, саме тому освіті літніх людей сьогоденні приділяють особливу увагу. Дослідження людей літнього віку в соціологічному полі органічно виводить на проблематику, пов'язану з тим, що літня людина в умовах постмодерністського розпаду соціальних і культурних стратифікацій виявилася не тільки в ситуації тотального відчуження, а й повної втрати ідентичності, глибинних онтологічних підстав власної життєдіяльності (втрата тілесності, психічного здоров'я, сім'ї, віри, любові) [28].

У конструюванні нового соціального простору освіта набуває значення соціального ресурсу, важливого не стільки як показник освіченості людини, скільки як основний канал соціального відтворення та соціальної мобільності. Освітньо-професійні параметри дослідники розглядають, поперше, як втілення особистих якостей-здібностей індивідів, помножених на вкладені в освіту й професійну підготовку інвестиції й значні трудові зусилля, а по-друге, як досягнення індивідів, що, за влучним висловом Т. Парсонса, непомітно переходять в особисті якості та у володіння, тобто в належні індивіду предмети (необов'язково матеріальні), які характеризуються тим, що їх можна передавати [23, с. 116–135].

Безумовно, освітні орієнтації літніх людей можуть і повинні бути різними. До факторів, які визначають їх специфіку, можна віднести й освітній та професійний статус літньої людини в минулому та нині, гендерні відмінності.

Освіта для дорослої людини є одним зі способів вирішення ряду важливих життєвих проблем. На кожному віковому етапі людина стикається з новим колом проблем. Для літніх людей це не лише проблеми матеріальні, а й проблеми соціального, психологічного характеру (турбота про здоров'я та його збереження; самотність; втрата рідних і близьких людей; відсутність взаєморозуміння з боку оточення; організація вільного часу, тощо). Отже, належним чином організована освіта людей похилого віку має виступати як засобом соціального захисту і психологічної стабільності, так і способом інтеграції в комунікативний та культурний простір, її варто розглядати як активну діяльність, спрямовану на самореалізацію особистості.

Головними соціальними факторами й соціальними передумовами, що визначають сутність освіти цільової групи літніх людей, є: безперервне навчання, соціалізація, знаходження нових орієнтирів у житті, саморозвиток, організація власної біографії для підтримки автономного існування в

життя й самостійного вирішення повсякденних проблем [14]. Університет третього віку (U3A) є досить успішним рухом освіти дорослих, що забезпечує можливості для літніх людей брати участь в освітніх заходах заради задоволення своїх потреб, що пов'язані з благополуччям у подальшому житті. Два істотно різні підходи, оригінальні: французький і британський, який розвинувся через кілька років, – стали моделями університетів третього віку (U3A), що домінують і прийняті в різних країнах. Не випадково в Гамбурзькій декларації про навчання дорослих (1997 р.) у п. 21 відзначено виняткову важливість інтеграції літньої людини в сучасний освітній простір: “літнім людям належить зробити значний внесок у розвиток суспільства. У зв'язку із цим важливо, щоб вони мали можливість вчитися на рівних умовах і відповідним чином. Потрібно визнати, гідно оцінити й використовувати їх навички та здібності” [6].

Розвиток інтелектуального потенціалу можливий протягом усього життя. Сучасні психологи виділяють кристалізований (crystallised) інтелект і такий, що перетікає (fluid). Кристалізований включає словниковий запас, загальну інформованість, знання, здатність до логічних міркувань. Інтелект, що перетікає, пов'язаний із загальним інтелектуальним розвитком, здатністю до продуктивного синтезу й вирішення проблем. Якщо інтелект, що перетікає, може згасати з віком, кристалізований продовжує зростати. Крім того, прагматична сторона інтелекту – правильні судження щодо важливих, але невизначених життєвих ситуацій – вдосконалюється й розвивається саме з віком [38, с. 58]. Головним завданням людства, як вважає американський учений, один із провідних теоретиків і практиків у галузі освіти дорослих М. Ноулс, стала “підготовка компетентних людей – таких людей, які були б здатні застосовувати свої знання в умовах, що змінюються, і... чия компетентність полягала б у вмінні включатися у постійне самонавчання впродовж усього життя” [39, р. 18–19, 43].

Саме тому в другій половині 90-х рр. XX ст. у сфері освіти дорослих проголошено сполучення принципу безперервності освіти з принципом навчання протягом усього життя й формуванням суспільства знань.

Освіта людей третього віку є складовою освіти впродовж життя, розвиток якої зумовлений глобалізаційними та інтеграційними процесами, демографічними чинниками, комплексом внутрішніх і зовнішніх політичних, соціально-економічних та освітніх потреб дорослої людини й суспільства. До спільноти “студентів третього віку” належать особи віком від 55 років та старші, які виходять або вже вийшли в постпрофесійну фазу життя й виявляють бажання постійно підвищувати свій загальноосвітній, професійний та культурний рівні.

На початку XXI ст. освіта літніх перестає бути прерогативою педагогічної науки, натомість потребує інтеграції зусиль представників різних галузей фундаментального знання про людину. Вона стає перспективним міждисциплінарним напрямом, зокрема соціологічним, ключовою проблемою міжнародного дискурсу XXI ст., про що свідчать численні конферен-

ції, з'їзди асоціацій різного рівня з освіти дорослих та старших дорослих на регіональних і міжнародному рівнях. Провідними соціальними функціями освіти дорослих визнано адаптивну, інтегруючу, інформаційну, компенсаторну, розвивальну, тоді як аналіз андрагогічних і геррагогічних джерел дав змогу виокремити особливі функції, притаманні освіті людей третього віку, а саме: соціально-адаптивну, реабілітаційно-терапевтичну, нормалізаційно-відновлювальну, ресоціалізуючу.

Упродовж жовтня 2015 р. – квітня 2016 р. проведено опитування (анкетування) студентів Університету третього віку територіального центру соціального обслуговування (надання соціальних послуг) Подільської районної у м. Полтаві ради. Загалом в опитуванні взяло участь 200 студентів віком від 55 до 80 років (55–60-річні – 22%, 61–65-річні – 35%, 66–70-річні – 30%, 71–75-річні – 9%, 76–80-річні – 4% наших респондентів).

За результатами дослідження визначено, що понад 80% тих, хто вступає до Університету третього віку, ухвалюють своє рішення про навчання під впливом і за рекомендацією своїх однолітків або близьких родичів, тобто на процес споживання помітно діє аспект соціально зумовленого рішення, пов'язаного із соціальним середовищем. Таким чином, можемо стверджувати, що формування потреб і мотивація людей похилого віку перебувають під впливом цінностей та інтересів як окремих соціальних груп, так і суспільства загалом. Досвід функціонування Університету третього віку при територіальному центрі соціального обслуговування (надання соціальних послуг) управління соціального захисту населення виконкому Подільської районної у м. Полтаві ради говорить на користь переходу на перспективні форми залучення до навчання у вигляді соціально-просвітницьких акцій: тижні, фестивалі, виставки, конкурси, форуми та інші спеціалізовані акції популяризації й ефективності освіти літніх людей, у тому числі з використанням сучасних освітніх технологій. Активна діяльність з лобіювання ідей освіти літніх надасть змогу розширити число слухачів, підвищити якість і ефективність ресоціалізуючого впливу, приверне увагу партнерів і забезпечить їх консолідацію в реалізації освітніх проектів, тим самим забезпечуючи успішну ресоціалізацію особистості в поважному віці в аспекті споживання освітніх послуг.

У нинішньому суспільстві ще існує стереотипне уявлення про обмежені здібності людей похилого віку до сприйняття нової інформації й труднощі в навчанні. Втім, дослідження показують, що відмінності в здібностях до навчання між молодими та літніми людьми незначні, і більшість людей пенсійного віку (принаймні до 75–80 років) значною мірою зберігають працездатність, компетентність, інтелектуальний потенціал [8, с. 45]. Деякі труднощі в навчанні пов'язані з фізіологічними особливостями цієї групи споживачів – станом здоров'я (слабкістю зору, слуху, поганою координацією рухів тощо). Цей факт підтвердили респонденти, відповідаючи на запитання “Що Вам заважає відвідувати Університет третього віку?”

Так, 83% відповіли, що найбільше заважає відвідувати стан здоров'я: слабкий зір (53%), проблеми з пам'яттю (21%), фактор глухоти (4%), ускладнена мова (16%), погана координація рухів (6%). Отже, можна припустити, що фізичні властивості (проблеми зі здоров'ям) літніх людей як споживачів освітніх послуг мають певний вплив як на процес споживання, на поведінкові властивості людей похилого віку як споживачів і тому повинні бути враховані під час організації та планування навчального процесу, обрання форм.

Оцінюючи становище осіб літнього віку в сучасному суспільстві, не можна не помітити, що багато в чому їхні проблеми пов'язані із соціальною ексклюзією, нездатністю швидко адаптуватися до постійних змін. Геронтоосвіта має величезний потенціал для вирішення проблеми соціальної адаптації представників старшого покоління, їх ресоціалізації загалом. Ресоціалізація, як один з етапів соціалізації особистості, відбувається в процесі навчання нових цінностей, норм, ролей і правил поведінки замість колишніх. У найбільш загальній формі ресоціалізація відбувається щоразу, коли ми пізнаємо щось, що не збігається з нашим колишнім досвідом [36]. Ресоціалізація літньої людини як безперервний процес розвитку й саморозвитку особистості органічно пов'язана із соціальною адаптацією, яка може мати як активну, так і пасивну форми. У нашому випадку ми говоримо про пристосування літньої людини до нових соціальних ролей та умов життєдіяльності. В умовах Університету третього віку як соціального інституту й відбувається формування адаптивного середовища життєдіяльності людини похилого віку. Виявлено, що 98% слухачів Університету третього віку почувають себе комфортно, тобто для них це адаптивне середовище є сприятливим. Це надає змогу розглядати адаптацію як один з основних соціально-психологічних механізмів ресоціалізації особистості, як процес пристосування індивіда до виконання певної ролі, готовності до споживання нових товарів і послуг.

Аналіз теоретичних досліджень надає змогу виокремити кілька форм, у яких здійснюється адаптація. Проаналізувавши відповіді респондентів на запитання "Ви навчаєтесь в Університеті третього віку, тому що:...", доходимо висновку, що слухачі за формами адаптації до нових умов життєдіяльності розподілились таким чином: повністю підпорядкувалися вимогам середовища без його критичного аналізу (форма акомодатції) – 6% (відповіли "Щоб заповнити вільний час"); вимушено підпорядкувалися вимогам середовища (форма конформізму) – 5% (відповіли "Навчаються, бо цього вимагають рідні"); свідомо й добровільно прийняли норми та цінності середовища на основі особистої солідарності з ними (форма асиміляції) – 89% (відповіли "Що їм цікаво і знадобиться у житті"). Отже, можемо стверджувати, що процес споживання освітніх послуг людьми похилого віку в Університетах третього віку не тільки співвідноситься з культурним фактором, впливає на стиль життя та поведінку споживачів освітніх послуг, а й виступає безпосереднім регулятором суспільних

відносин і поведінки людей похилого віку, спонукаючи останніх до активізації діяльності.

Ступінь адаптації до періоду пізньої дорослості залежить від того, наскільки людина зуміла переключитися на нові форми діяльності, відшукати сфери й галузі, в яких можна активно реалізовувати свою соціальну роль [15, с. 57–61]. На запитання “Чому Ви ходите до Університету третього віку?” 94% респондентів відповіли, що ходять, щоб спілкуватись з друзями, навчатися, бо їм це цікаво. Отже, основними факторами, що впливають на активність людей похилого віку, є багатий життєвий досвід, вільний час, активне дозвілля, прагнення поділитися своїми знаннями та вміннями, прагнення бути затребуваними. Дослідження показують, що чим інтенсивніше людина працює творчо, тим довше її розум зберігає активність, перевершує інших за інтелектуальними можливостями [24].

Як ми вже з'ясували, участь в освітніх програмах літніх людей сприяє їхній відмові від пасивної споживацької поведінки й стимулює активність, діяльність, творчість. Освіта в літньому віці сприяє задоволенню основних емоційних, пізнавальних, соціальних потреб, надає змогу відчутти свою корисність суспільству, причетність до групи, повагу з боку оточення та самоповагу за взяття на себе відповідальності.

Завдяки активній участі людей похилого віку в освітніх заходах змінюється їхній світогляд, ступінь участі в суспільному житті [35].

Як відомо, донедавна ступінь розвитку суспільства визначався ступенем його індустріалізації, проте на сьогодні – ступенем інформатизації. Проведеним дослідженням з'ясовано, що лише 13% студентів Університету третього віку для отримання інформації користуються Інтернетом, решта віддають перевагу таким традиційним джерелам інформації як газети (94% респондентів витрачають для читання газет до 2 годин на день) та телебачення (65% респондентів витрачають більше ніж 6 годин на перегляд телепередач).

На сьогодні актуальним, особливо щодо осіб похилого віку, є використання в повсякденному житті сучасних технологій, таких як Інтернет, оскільки високий рівень інформатизації всіх сфер людської діяльності, насамперед сфери послуг, ставить підвищені вимоги до підготовки споживачів послуг інформаційних систем. Комп'ютер стає невід'ємним атрибутом життя членів суспільства, зокрема, людей похилого віку [22, с. 128–144; 13]. Інтернет дає можливість спілкуватися з родичами й друзями, що живуть далеко, заводити нові знайомства, бути в курсі подій, що відбуваються у світі, країні, місті, бути користувачами електронних бібліотек, інтернет-магазинів тощо. За допомогою глобальної мережі можна вирішувати проблему самотньої старості, яка останніми роками набула справді масового характеру, адже саме на самотність літні люди скаржаться навіть частіше, ніж на хворобу або недостатній рівень пенсійного забезпечення (за даними дослідження, більше ніж 33% респондентів майже не спілкуються з рідними, причому серед них порівну чоловіків і жінок). Цього можна

уникнути завдяки навчанню літніх людей основ комп'ютерної грамотності в університетах третього віку.

Для перебігу трансформаційних процесів в українському суспільстві характерне швидке становлення освіти як чинника висхідної соціальної мобільності. Освіта людей похилого віку в університетах третього віку перетворюється на важливий соціальний ресурс, крім цього, у багатьох власників сертифікатів і життєвого досвіду з'явилися можливості перетворення своїх культурних ресурсів на культурний капітал, а це, у свою чергу, призводитиме до підвищення рівня та якості життя тощо.

Висновки. У результаті теоретичного та емпіричного дослідження ми дійшли висновку, що за багатьма показниками сучасна Україна може бути описана як суспільство споживання, проте таке суспільство споживання, що має значну специфіку.

Сьогодні дедалі більшої популярності набуває теорія “людського капіталу”, згідно з якою витрати на освіту розглядають як капіталовкладення в майбутнє. Останні відображають якість виховання, рівень освіти, професіоналізму, ерудиції, цінність життєвого досвіду суб'єктів.

Освітні програми для літніх людей мають величезний потенціал для вирішення проблеми соціальної адаптації представників старшого покоління, їх ресоціалізації загалом, зокрема здатні здійснювати як безпосередній вплив на їх адаптивні здібності (навчання різним навичкам, необхідним у повсякденному житті), так і опосередкований, які полягають у формуванні умов, сприятливих для перебігу процесів пристосування до соціальних змін, процесу старіння й стану старості (отримання нових знань, організація дозвілля, розширення кола спілкування, самореалізація тощо). Тому конкретний вибір особи в процесі споживання освітніх послуг залежить як від попередніх соціальних умов (формування смаків, схильностей, звичок), так і від майбутнього та практичного передбачення, від практичного ставлення до нової соціальної ролі. Цей вибір презентує соціальний стан і характеризує певний соціальний та економічний капітал літньої особи.

За результатами проведених нами досліджень інформація, яку студенти Університету третього віку отримують на заняттях, стає не тільки предметом для спілкування з друзями, близькими та оточенням, а й спонукає ділитися враженнями, стає предметом дискусій, надає змогу людям похилого віку відчувати себе впевнено в новому економічному, політичному, інформаційному та соціальному просторі. Майже всі слухачі відзначають задоволення інтелектуальних потреб, підвищення розумової активності, розвиток пам'яті та інтелектуальних здібностей, розширення пізнавальних інтересів, поглиблення знань про суспільство, активізацію самостійної пізнавальної діяльності. Набуває актуальності використання в системі соціального обслуговування нових технологій освітньої роботи з людьми похилого віку. Таким зразком може бути організація освітньої діяльності літніх людей в Університеті третього віку.

Емпіричні дослідження довели, що активізація людей похилого віку в освітній діяльності сприяє їх ресоціалізації, а отже, й у зміні споживчих практик та споживчої поведінки загалом. Ця діяльність, на наш погляд, впливає на збереження активності, яка приводить до розвитку нових соціальних контактів, творчості, інтелектуальних здібностей та інтересів, поліпшує соціальне становище й самопочуття – узагалі підвищує задоволення від життя. Крім того, на нашу думку, результати досліджень свідчать про те, що існує пряма залежність між рівнем активності людини, її настроєм, задоволеністю існуючим станом і поведінкою споживача.

Успіхи людини продовжують її життя більше, ніж фізична активність і здоровий спосіб життя, тому особливо актуальним є створення сприятливої психоемоційної сфери засобами освіти в процесі ресоціалізації людей похилого віку, формування їх стилю життя, орієнтованого на таку модель споживчої поведінки, яка надає змогу позиціонувати себе з певним соціальним класом, що базується на існуючому або на бажаному соціальному статусі споживача.

Список використаної літератури

1. Бодриар Ж. Общество потребления / Ж. Бодриар. – Москва : Добросвет, 2006. – 269 с.
2. Бурдье П. Формы капитала / П. Бурдье // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3. – № 5. – С. 60–74.
3. Вакуленко С. М. Свобода вибору в споживчій поведінці: до постановки проблеми / С. М. Вакуленко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – Вип. 16. – С. 392–393.
4. Вестбрук Д. Подолати депресію / Д. Вестбрук ; пер. з англ. Діани Бусько; наук. ред. Катерина Явна (Серія “Сам собі психотерапевт”). – Львів : Вид-во Українського католицького ун-ту, 2014. – 94 с.
5. Висоцька О. Є. Символічне споживання у суспільстві постмодерну: зміст та витоки феномену / О. Є. Висоцька // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – 2013. – № 77 (№ 10). – С. 333–339.
6. Гамбургская декларация об обучении взрослых, принята пятой Международной конференцией по образованию взрослых, Гамбург, Германия, 14–18 июля 1997 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/hamburg_decl.shtml.
7. Борисенко В. В. Депресивні розлади у загальномедичній практиці / В. В. Борисенко. – Полтава, 2002. – 87 с.
8. Елютина М. Э. Социальная геронтология / М. Э. Елютина, Э. Е. Чеканова. – Москва : ИНФРА-М, 2004. – 157 с.
9. Заставська Л. П. Соціальний портрет сучасного українського споживача / Л. П. Заставська, Я. В. Зоська // Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики : зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 54 – С. 148–154.
10. Зоська Я. В. До питання про специфіку феномену споживацтва в умовах України / Я. В. Зоська // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики [Текст] : збірник наукових праць / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова ; Класичний приват. ун-т ; редкол. О. Л. Скідін (гол. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя : [б. в.], 2009. – Вип. 43. – С. 63–68.

11. Зоська Я. В. Суспільство споживання та соціальні практики споживачів в Україні : монографія / Я. В. Зоська. – Запоріжжя : КПУ, 2011. – 350 с.
12. Зоська Я. В. Индекс потребительских настроений – показатель социальных изменений / Я. В. Зоська // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Соціол. дослідж. сучас. сусп-ва: методологія, теорія, методи. – 2000. – № 462. – С. 68–71.
13. Информатика: Комп'ютерна техніка. Комп'ютерні технології : посібник / за ред. О. І. Пушкаря. – Київ : Академія, 2001. – 696 с.
14. Кононыгина Т. М. Герагогика : пособие для тех, кто занимается образованием пожилых людей / Т. М. Кононыгина. – Орел : Красная строка, 2006. – 168 с.
15. Кошарная Г. Б. Особенности обучения пожилых людей / Г. Б. Кошарная, Е. В. Щанина // Интеграция образования. – 2013. – № 4. – С. 57–61.
16. Мадридский международный план действий по вопросам старения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ods-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/397/53/PDF>.
17. Максименко А. Споживча поведінка: концептуалізація поняття та чинники, що її детермінують / А. Максименко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка та ін. ; [редкол.: О. Л. Скідін (голов. ред.) та ін.]. – Запоріжжя : КПУ, 2010. – Вип. 44. – С. 140–145.
18. Максименко А. О. Споживча поведінка: концептуалізація поняття та чинники, що її детермінують / А. О. Максименко // Соціальна економіка. – 2010. – № 3. – С. 140–145.
19. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества / Герберт Маркузе ; пер. с англ., послесл., примеч. А. А. Юдина. – Москва : Ермак, 2003. – 342 с.
20. Зоська Я. В. Механізми формування поведінки споживачів послуг у системі вищої освіти / Я. В. Зоська // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. пр. – Київ, 2008. – Вип. 75. – С. 224–230.
21. Набруско І. Стили споживання та проблеми статусної нерівності в контексті сучасної України / І. Набруско // Розвиток демократії і демократична освіта в Україні : IV Міжнародна конференція, м. Ялта 28–30 вересня 2006 р. / НПУ ім. М. П. Драгоманова ; Харківський нац. ун-т внутр. справ ; Ін-т вищої освіти АПН України; Українсько-канадський проект “Розбудова демократії”; редкол. В. П. Андрущенко (голова) [та ін.]. – Київ : НПУ, 2007. – С. 497–501.
22. Носенко Т. І. Інформаційні технології навчання : нач. посіб. / Т. І. Носенко. – Київ : Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, 2011. – С. 128–144.
23. Оксамитна С. Соціально-класові засади освітніх критеріїв України / С. Оксамитна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 116–135.
24. Основные изменения в области старения, происшедшие в период после проведения второй Всемирной ассамблеи по проблемам старения : доклад Генерального секретаря [Электронный ресурс] : Сорок пятая сессия Комиссии социального развития Экономического и Социального Совета ООН (22 марта и 7–16 февраля 2007 г.), 2007. – E/CN.5/2007/7. – 24 с. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/conferen/ageing/docs.htm>.
25. Погосян В. А. К критике философских концепций Франкфуртской школы / В. А. Погосян. – Ереван, 1979. – 82 с. – (АН Армянской ССР. Институт философии и права) (8, 6).
26. Порсева Х. О. До проблеми активної адаптації людей похилого віку до пенсійного періоду / Х. О. Порсева // Психологія : зб. наук. праць. – Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – Вип. 21. – С. 59–68.
27. Развитие в условиях старения мира. Общий обзор / ООН, Департамент по экономическим вопросам. – Нью-Йорк : [б. и.], 2007. – С. 1.

28. Римская О. Н. Феноменология субкультурных явлений : дис. ... канд. филол. наук : 09.00.14 / Римская Ольга Николаевна. – Тула, 2011. – 172 с.
29. Сагун І. Г. Поняття “активного старіння” в контексті проблеми освіти людей третього віку в європейській спільноті / І. Г. Сагун // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки : зб. наук. праць. – Черкаси, 2010. – Вип. 183. – С. 45–48.
30. Сагун І. Фактори забезпечення легітимності навчальних пропозицій для людей третього віку на базі вищої школи / І. Сагун // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи. – 2011. – Вип. 3 (1). – С. 66–76.
31. Сінькевич О. Б. Ідеологія суспільства споживання та масова культура: філософсько-культурологічний аналіз [Електронний ресурс] / О. Б. Сінькевич // Современные проблемы и пути их решения в науке, транспорте, производстве и образовании'2012 : материалы Международной научно-практической интернет-конференции, (18–27 декабря 2012 г.). – Режим доступа: <http://www.sworld.com.ua/index.php/en/philosophy-and-philology-412/philosophical-anthropology-412/15224-412-1223>.
32. Соловйова А. С. Ризики формування суспільства споживання у сучасній Україні / А. С. Соловйова // Наукові праці. Серія політологія. – 2012. – Вип. 185. – Т. 197. – С. 63–66.
33. Тарасенко В. І. Соціологія споживання: методологічні проблеми / В. І. Тарасенко. – Київ : Наукова думка, 1994. – 168 с.
34. Тополь О. В. Освіта літніх людей: індивідуальний та суспільний запит / О. В. Тополь // Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія. – 2015. – № 1 (21). – С. 116–119.
35. Тюптя Л. Т. Соціальна робота (теорія і практика) / Л. Т. Тюптя, І. Б. Іванова. – Київ : Ун-т “Україна”, 2004. – 408 с.
36. Циба В. Т. Соціологія особистості: системний підхід / В. Т. Циба. – Київ, 2000. – 150 с.
37. A Memorandum on Lifelong Learning [Electronic resource] // Commission of the european communities. – Mode of access: <http://arhiv.acs.si/dokumenti/Memorandum on Lifelong Learning.pdf>.
38. Elkind D. Ties that stress: The new family imbalance. Cambridge (Mass.) / D. Elkind. – L. : Harvard univ. press, 1995. – P. 58.
39. Knowles M. S. The Modern Practice of Adult Education. From Pedagogy to Andragogy / M. S. Knowles. – Chicago : Contemporary Books, 1988. – P. 18–19, 43.
40. Miles St. Consumerism as a way of life / St. Miles – L. etc.: Sage, 1998. – VIII, 174 p.

Стаття надійшла до редакції 06.07.2016.

Каркач А. В. Университет третьего возраста: социокультурные детерминанты потребления образовательных услуг пожилыми людьми

В статье рассматриваются особенности ресоциализации пожилых людей в современном информационном обществе, обосновывается необходимость разработки новых социально-педагогических технологий эффективной ресоциализации представителей третьего возраста. Проанализированы особенности потребления образовательных услуг пожилыми людьми в условиях университета третьего возраста как механизм социального конструирования ресоциализации в современном трансформационном обществе в Украине.

Ключевые слова: ресоциализация, люди преклонного возраста, образование пожилых людей, университет третьего возраста, потребление, потребительское поведение, потребительские практики, социальный статус.

Karkach A. V. University of the Third Age: Determination of Consumption Socio-Cultural Education Services Elderly

This article discusses the features of the re-socialization of the elderly in today's information society.

In the XXI century the process of demographic aging has covered all European countries. Learning strategies and stages of aging, aging problems and peculiarities of life of older people carried out by researchers from different angles.

Modern society considered and justified as the consumer society. Social practice human consumption in the modern post-industrial society are increasingly becoming the subject of research of modern scientists. Despite the presence of a large number of scientific papers on consumption practices, the problem of consumption of educational services the elderly is not paid sufficient attention.

In old age, as in every age, life is not realized without public relations. Content existence in this society is to ensure it to be useful.

This factor is essential for the formation of the new-age approach to life that seeks to reject the previous preferences, social activity and the consolidation of a new social role. Formation of a new position in life has its active principle. Social rehabilitation and social identity of older people in the modern world is contradictory.

In Ukraine, the growing number of older people to identify themselves in the society uses a demonstration of its capabilities, conducting a presentation of their lifestyle through the consumption of educational services, whose status is seen as a sign of a certain social position in society. Lack of knowledge about the process of social functioning educational institution elderly as a separate sphere of consumption requires solving a scientific problem, which is the need to determine the theoretical and empirical study of sociocultural determinants formation needs, motivations, values and targets, conduct integrated social groups like the elderly consumer education. Participation in educational programs of older people contributes to their rejection of the passive consumer behavior and stimulate activity, activity, creativity. Education in old age helps meet the basic emotional, cognitive, social needs, allows you to experience its benefits to society, involvement of, respect from others and self-respect by taking on responsibility.

Thanks to the active participation of the elderly in educational activities change their outlook, the degree of participation in public life. The course of transformation processes in Ukrainian society characterized by the rapid emergence of education as a factor in upward social mobility. College seniors at the Universities of the Third Age becomes an important social resource, in addition to many owners of certificates and life experiences were the possibility of transforming their cultural resources in the cultural capital, and this, in turn, lead to increased levels and quality of life, etc..

Key words: *resocialization, the elderly, education seniors, university of the third age, consumption, consumer behavior, consumer practices and social status.*

УДК 316.72

O. I. ORLOVA, V. V. ORLOV, H. Y. SURMINA

PROBLEM INSTITUTIONALIZATION OF CONTEMPORARY THEATER IN THE SOCIOLOGICAL AND MANAGERIAL DIMENSION

This article presents a theoretical and sociological analysis and management of modern theater. The authors consider the theater as a rounder, many structural institutional education as a specific kind of social institution of culture and complex institutional complex that combines a large number of integrated there in socio-economic institutions. The necessity to manage the institutional development of the theater on the basis of significant changes in mental control subjects and collective implementation of programs, plans and projects of the theater, the use of innovative, crisis management and democratic administration tools based on open European public administration.

Key words: theater, social institution, public theater management, institutional development of the theater, the transformation of the institutional theater.

Modern cultural processes led to changes in the development and operation of such specific social institution as theater. These changes are accompanied by a transition from state funding to market self-sufficiency and to transform theater entity that should ensure a competitive position in the market of cultural services. However, such a one-sided understanding of theater comes in contradiction with the essence of its special social and institutional characteristics. Resolving this contradiction is an important theoretical and methodological problems of contemporary sociology theater.

Understanding the process of commercialization of theatrical art as without source transition to the model of the theater market economies inevitably became utopian character, because market regulation in the post-Soviet days is not yet fully formed, while keeping the theater requires significant funds. The idea of reforming the theater, such as the socio-economic component inevitably returned to the mainstream of state paternalism.

Among the study all aspects of the theater is the least explored its development since a long time in Soviet and post-Soviet sense it was a symbol of values and institutional real estate and realization of classical art space immanent attributes of perfection, excellence, sustainability.

The idea of theater in the process of transformation of society, aggravation of crises and emergence periods of relative improvement of socio-economic status theaters began to take on an institutional character. It became increasingly viewed as a social institution with a specific purpose and functions, and its changes – as institutional. Management effect of these changes requires specific theater, primarily as a social and cultural institution, and then by a market economy. Among the important issues of development management of the theater, we note the following: objective justification of theater, completeness imple-

menting its functions, administration, binary, that theater management, requirements for workers.

Given that social and cultural phenomenon of the theater has not yet become a subject of deep sociological analysis and research in the theater industry was reduced to sociological theories analyze it as an institution of society. A significant contribution to the institutional theory of theater critics did A. Gvozdev [1] S. Mokulskyy [2] et al., Who followed the methodology of the institutional approach reflected in the works of Max Weber, Veblen, Emile Durkheim, and Parsons T. al.

Institutional research theater as social and cultural institution also needs to bring to a new level. Today should not be limited to their specific characteristics (complexity, conservative) and navigate to the search for institutional changes in terms of progressive reforms unfolding in society. Fundamentally important is the search function of theaters, areas of interaction with civil society, the formation and use of network resources and more. Make it impossible without the achievements of the theory and practice of institutional design, which is rapidly developing in management, economics and social sphere.

Solving new problems, new challenges and implement new features require appropriate institutional changes. Lack of research changes institutional theatrical model of the ideal, successful theater, no theatrical reform in Ukraine led to the need for understanding the theoretical substantiation and development management of the theater.

Methodological principles of institutional designing highlighted in the writings of P. Berger and T. Lukman, Giddens and others. However, modern theater design requires institutional development of the legal provision theatrical business, substantially upgrading the theatrical production process, the transition to new technologies. We can not agree with V. Tambovtsev that to improve institutional project, the process of its formation has consistently held all stages of decision-making [4, p. 29]. In our view, it may be the result of joint discussion managers, actors and spectators with experts theatrical business.

It should also agree with the methodological approach K. Chepelenko because it considers theater as social and cultural phenomenon, whose research is due to the differentiation of content structures inscribed in a sociocultural context as the coordinates of space and time contemporary environment [5].

The purpose of this article is to search for specific management approaches to influence the development and operation of the theater as a social institution culture.

The development of theater in the transformation of society, survival theaters, mitigates crises and emergence periods of relative improvement of socioeconomic status and theaters began to take an institutional understanding. The theater is increasingly seen as a social institution with a specific purpose and functions, and its changes – both permanent institutional changes.

This operation theaters problem is particularly acute when it plummeted status as the institutions of the authoritarian society in the birth of democracy defeats in the competition with mass, especially Western, culture.

For any institution characterized by a set of rules, customs and traditions; roles and patterns of behavior; formal and informal organization; meanings, values and symbols; Complex social action and mechanisms governing the area of public relations. The theater is multifunctional, many structural institutional entity that is not enough research on institutional positions. It is a specific kind of culture social institution, emerges as a complex institutional complex which combines an impressive number of integrated institutions in it, including:

- institutions such organizational management – organization of theater administration theater, theater workshops;
- cultural and aesthetic institutions – theater performance, theater concert, theater repertoire;
- regulatory institutions – laws of culture, theater statutes, rules of moral regulation etc.
- institutional social community – theater companies, theater groups of plants, the troupe of actors troupe orchestra and others.

Theatre as a social institution, unlike other institutions of culture, based on meeting aesthetic and moral needs of people with contemplation of acting, it acts institute role of acting that reflects social reality with its problems and the actions of people and some intellectual matrix representations, values and norms. It is an institution of rational and sensual and emotional interaction between actors and spectators about the game to realize the social and personal needs.

Theatre Institute is binary, combining opera and ballet theater, rigid and non-rigid regulation, characterized by institutional conservatism and politonym.

The most important trends of its development are: institutionalization, which includes its institutional transformation, which involves changes in the order, meaning and values, growth requirements for institutional quality, updating legal support, organizational change, optimization professional qualification structure, improve management, increase transparency, a fundamental change in the theatrical life.

The functions of theater are it important institutional characteristics that in the historical development continuously evolved and transformed, changed accents, acquire new meaning. The modern theater is characterized by significant and diverse ensemble of social and personal functions. First ensure its purpose in society is macro functional, and others – the socialization of people acting as micro functional.

The most important social functions are: informational, organizational, normative values, creative, spiritual production, public address, creative, cultural, economic and provision of cultural and aesthetic services. Among the most significant features of personality are: socialization, psychotherapy, creative self-realization, entertainment and leisure, communicative. Opera and Ballet

has a great sensory-emotional and aesthetic feature of the functions that are implemented in non-linguistic components based on music and dance.

The indicators of the efficiency of the theater as an institution are: sustainability and stability implement the functions and features theater variability in response to the challenges of the environment, ensuring its adaptability.

Management is the key problem of the theater, which has two manifestations: management and operation management development. Management combines management operation of the creative process, managing the organization of theatrical activity, economic governance, personnel management, management of information and technical systems. Each line contains significant control complex problems of the crisis of character.

Management development includes the reform problem through providing value-semantic change. Exacerbated by the need to modernize the theater management system based on its current production models, the introduction of theater management, combining administration with the interests of the team.

Problem management operation of Opera and Ballet includes several areas: managing the creative process; management organization of theatrical activity; financial and socio-economic governance; human resources management; management of information and technical systems.

The most important part is to manage the creative process associated with the creation of works of theater. It includes training performances, creative content filling of acting. This control is the most complex phenomenon that is not confined to direct governmental influence, and the formation and regulation of the creative atmosphere in the theater group. An important role in the management plays an invitation cultivation of talented actors and directors. It is difficult to overestimate the importance of artistic director and teachers, ensuring the development and implementation of creative potential actors.

This type of management requires maximum publicity in the literal sense of the word. Decision-making requires the use of public opinion, especially theater audience, attracting critics and the public, leading actors and artists. It is important to overcome the decision without the artists and administrators narrow circle of people without special training.

Life Theater Theatrical provided management activities. It includes preparation and correction the theatrical repertoire, rehearsal schedules, tours control featuring artists troupe in rehearsals and performances. This type of management requires professional managerial knowledge and skills are often concentrated in the person of professional musicians, dancers and opera singers. Therefore, it requires them professional managerial training.

Because the theater is not only a social and cultural but also economic institution, it needs some adjustment and management of commercial non-profit activity. Non-profit economic activities include accounting and tax accounting, together with the formation of the whole package of financial and tax reporting, payment of employees, the cost of performance, materials, equipment, fundraising for the maintenance of the theater and its individual carrycase so on.

By business theaters include the following additional types of economic activity not prohibited by law:

- sale of souvenirs and flowers;
- producer's activities;
- catering workers of theater and audience;
- advertising in the theater;
- organizing presentations;
- production of goods and provision of services rendered production services and shops theaters;
- rental and sale of costumes, shoes, equipment, props, props, make-up and other goods and items.

This area is a zone of possible fraud requires special recruitment.

The theater also serves as a complex organizational structure with appropriate staff, provided HR management, which includes recruitment, maintenance of personnel records, including the formation of contracts of civil law and copyright agreements. His role in the management plays a conflict management, which involves prevention, conflict resolution, which is often carried out by informal groups.

Finally, problem management is present in the theater as theater management and technical base, which includes land, buildings (structures, buildings), communication, theater equipment, props, vehicles and other assets.

Also important is the management of information and technology systems, such as managing the mechanics of the scene. Modern Ukrainian theaters are characterized by considerable technical and technological lag from the leading theaters of foreign countries.

Management of institutional development requires constant renewal theater as systematic creative phenomenon requires considerable mental changes all of its management and staff, implementing programs, plans and projects of the theater, the innovative, crisis and democratic administration tools, use European experience of open public administration and government.

One of the key issues of development management Models Theater is theater of choice among those types that formed today in Ukraine and the world:

- repertory theater repertoire based policy;
- commercial theater aimed at getting commercial effect of various theatrical projects;
- experimental theater that constantly creative research;
- theater audience that supports the needs of viewers and civil society;
- social theater focused on providing services to different social levels;
- design and contract Theatre, built on a contractual basis in some projects;
- director's theater, where all power belongs theater director, actor;
- artistic director of the theater in which the main figure is artistic director;
- parity theater, which sold power director and artistic director.

Select model serves as an important stage of design and development of institutional theater, which ensures the implementation of the strategic vision of its structure, functions and institutional elements.

The democratization of Ukrainian society requires liberalization Management theatrical industry by developing self-distribution staff participation in policy-making in the field of theater and theatrical business, securing partnerships by state and local government staff participation in the discussion and decision-making reform plan as well as repertoire and theater projects. It is also important to preserve the legislative level repertory theater. There is a need for legal support implementation of the contract system, improve the efficiency of the certification, the use of public grants.

The findings of this study and the prospects for further developments in this area. Thus, the analysis of Control allows the theater to the conclusion that its institutional monism complicates management activities, requires organic interaction between the administration and the interests of the team.

The most effective directions of the improvement of good public administration theater as a sociocultural phenomenon are:

- improving the legal functioning theater, theater statutes;
- streamlining the valuation of actors, musicians, workers of interim workshops as lack of clear and binding rules of employment reduces the creative tone of the team, leading to abuse and destructive conflicts;
- development of programs and plans creative and social development of the theater, the transition to project management.

References

1. Гвоздев А. А. Западноевропейский театр на рубеже XIX–XX столетий / А. А. Гвоздев. – Москва : Либком, 2012. – 378 с.
2. Мокульский С. С. История западноевропейского театра : в 2 ч. / С. С. Мокульский. – 2-е изд., испр. – Москва : Лань, 2011. – 720 с.
3. Петрик О. Балетний театр України у соціокультурній ситуації сьогодення / Олег Петрик // Вісник Львівського університету. Серія мист-во. – 2012. – Вип. 11. – С. 267–275.
4. Тамбовцев В. Л. Основы институционального проектирования : учеб. пособ. / В. Л. Тамбовцев. – Москва : ИНФРА-М, 2008. – 144 с.
5. Чепеленко К. С. Социокультурные особенности аудитории современного провинциального театра : дис. ... канд. соц. наук : 22.00.06 / К. С. Чепеленко ; Саратов. гос. техн. ун-т. – Саратов, 2008. – 166 с.

Стаття надійшла до редакції 25.07.2016.

Орлова О. І., Орлов В. В., Сурміна Г. Ю. Проблема інституалізації сучасного театру у соціологічному та управлінському вимірі

У статті подано теоретико-соціологічний та управлінський аналіз сучасного театру. Автори розглядають театр як поліфункціональне, поліструктурне інституційне утворення, як специфічний різновид соціального інституту сфери культури та складний інституційний комплекс, що об'єднує в собі значне число інтегрованих у нього соціально-економічних інститутів. Обґрунтовано потребу в управлінні інституційним розвитком театру на основі значних ментальних змін суб'єктів управління та колективу, запровадження програм, планів і проектів розвитку театру, викори-

стання інноваційних, антикризових та демократичних інструментів адміністрування на основі європейського досвіду відкритого публічного управління.

Ключові слова: театр, соціальний інститут, публічне управління театром, інституційний розвиток театру, інституційна трансформація театру.

Орлова О. И., Орлов В. В., Сурмина А. Ю. Проблема институализации современного театра в социологическом и управленческом измерении

В статье представлен теоретико-социологический и управленческий анализ современного театра. Рассматривается театр как полифункциональное, полиструктурное институционное образование, как специфическая разновидность социального института сферы культуры и сложный институциональный комплекс, который объединяет в себе значительное число интегрированных в него социально-экономических институтов. Обосновывается необходимость в управлении институциональным развитием театра на основе значительных ментальных изменений субъектов управления и коллектива, внедрения программ, планов и проектов развития театра, использования инновационных, антикризисных и демократических инструментов администрирования на основе европейского опыта открытого публичного управления.

Ключевые слова: театр, социальный институт, публичное управление театром, институциональное развитие театра, институциональная трансформация театра.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.752-057.87:378.09](477.83-25)

М. П. БЛІХАР

ДУХОВНІСТЬ ЯК ПРОВІДНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИЩОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН

У статті проаналізовано основні властивості сучасної освіти в період трансформаційних змін. Наголошено, що сьогодні освіта має не лише надавати студентам професійні навички та знання. Акцентовано увагу на духовному компоненті навчально-виховного процесу. Наведено результати власного соціологічного дослідження студентської молоді із цієї проблеми. Емпірично показано, що сьогоднішні студенти, крім набуття знань і вмінь, прагнуть до розвитку своєї духовності.

Ключові слова: освіта, духовність, формування духовності, духовні цінності, студентська молодь, середовище вищого навчального закладу.

Швидкоплинність процесів суспільного розвитку українського суспільства, значущі соціально-економічні трансформації викликали необхідність звернутися до освіти як до сфери, що спрямована на формування особистості нової генерації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що проблема освіти є серед важливих проблем духовно-морального виховання підлітків та студентської молоді. Зокрема, проблеми духовності, духовно-культурних цінностей, ціннісного ставлення до освіти висвітлено в численних працях філософів, психологів, педагогів. Сучасна соціологічна думка з проблем освіти представлена значною кількістю праць українських учених, серед яких особливо вирізняються праці В. Бакірова, М. Головатого, Є. Подольської, Л. Сокурянської, Л. Хижняк, Ю. Чернецького, В. Чепак та ін.

Варто зазначити, що аксіологічні засади освіти України та ціннісний підхід стосовно організації державного управління освітою визначаються Конституцією України, Національною доктриною розвитку освіти й державними документами в галузі освіти. Проте, незважаючи на достатню розробленість освітньої проблематики, у науковій літературі недостатньо уваги приділено саме питанню духовності як провідного та визначального фактора освіти в період структурних змін. Не до кінця розкрито механізм впливу духовного чинника на світоглядну та ціннісно-орієнтаційну складові сучасної української молоді в освітньому просторі, особливо останніми роками, які відзначилися активними суспільно-політичними та економічними перетвореннями.

Мета статті – дослідити, які характеристики властиві освіті в період трансформаційних змін, й емпірично перевірити, чи може бути духов-

ність визначальною та провідною властивістю освіти на сучасному етапі суспільної трансформації.

Освіта, за словами В. Андрущенко, є “суспільним процесом розвитку і саморозвитку особистості, пов’язаним з оволодінням соціально значущим досвідом, втіленим у знаннях, уміннях і навичках творчої діяльності, чуттєво-ціннісних формах духовно-практичного освоєння світу” [7, с. 110]. Освіта також є важливим механізмом збереження й передачі знань, бо саме під час навчання в університеті студентська молодь отримує певні знання та набуває компетенцій, а також саме в цей час у неї формується власна система цінностей і виробляється притаманна їй система світобачення.

Сьогодні досить багато говорять про перехід до нової гуманістичної цивілізації. Характерною складовою формування гуманістичної цивілізації є існування нової освітньої парадигми. Вихід людства з кризи інформаційного суспільства залежить від здатності людей створювати та запроваджувати інновації. Суспільство загалом і держава впливають на систему організованої освіти. На думку українських теоретиків освіти (О. Долженко, Н. Розова, Н. Юдіна та ін.), сенс інновацій полягає в оволодінні студентами такими вміннями й навичками, як уміння передбачати, прогнозувати, орієнтуватись у складних умовах реального життя. Поставлені завдання передбачають вибір ціннісних орієнтирів, в основу яких покладено поняття “доброта”, “чуйність”, “дружня турбота”, “гідність”, “справедливість”, “раціональність”, “толерантність” та “самодостатність” [4, с. 149].

На початку ХХІ ст. необхідно накреслити ті основні ознаки, що визначатимуть освіту в новому тисячолітті. Зокрема, В. Шейко та Ю. Богущкий наводять такі ознаки освіти для ХХІ ст. [10, с. 231–232]:

- вона покликана бути освітою для всіх;
- повинна мати смислоутворювальним стрижнем етичну домінанту;
- покликана мати творчий і новаторський характер;
- повинна будуватися на науково обґрунтованих знаннях. Тільки за цих умов вона може формувати особистість, здатну до теоретичного й критичного мислення;
- освіта для ХХІ ст. повинна бути різноманітною, адекватною культурному й етнічному розмаїттю людства, такою, що задовольняє всебічні потреби соціально-професійних і конфесійних груп, так само, як і індивідуальні духовні потреби.

Освіта, як зазначає В. Молодиченко, є найважливішим інституційним каналом відтворення духовних цінностей, тому явні й приховані цільові установки визначають рівень поширення духовних цінностей у соціумі, чим впливають на його ціннісну інтегрованість і культурну гомогенність [6, с. 90]. Освіта є потужним фактором розвитку духовної культури української нації, вона ж може стати дієвим механізмом формування та поширення глобальних цінностей, а також сприяти пошуку компромісів між традиційними національними цінностями й цінностями глобальної культури [6, с. 93].

Б. Гершунський, відзначаючи системну та глибоку кризу, що вразила найважливіші сфери духовного життя людства, водночас підкреслює, що саме освіта й лише освіта в змозі переламати негативні тенденції в духовній сфері людства, що катастрофічно нарастають [2, с. 59].

В. Долженко стверджує, що система освіти, виконуючи найважливіше соціальне замовлення, повинна бути підпорядкованою вихованню загальної культури індивіда. Тому в основу сучасної концепції освіти, за переконанням В. Долженка, необхідно закладати культурологічний підхід, що зумовлює звернення до майбутнього спеціаліста як соціокультурного індивіда, продукту культури нації, людства. Культурологічний підхід потребує розглядати дисципліни гуманітарного циклу як складову духовної культури суспільства, передбачає адаптацію виховання та освіти до конкретного культурного середовища [3, с. 62].

Освіта в сучасному світі, на думку Є. Подольської, є важливим ресурсом соціально-економічного та духовного оновлення суспільства. Саме освіта фокусує суперечливий і складний характер сучасної епохи, синтезуючи проблеми матеріального й духовного, суспільного та індивідуального, цивілізаційного й культурного, національного та загальнолюдського [9, с. 7].

З метою вивчення ціннісного світу сучасної молоді, визначення місця та ролі освіти в системі формування духовності особистості ми провели власне соціологічне дослідження серед студентів трьох вищих навчальних закладів м. Львова. Методом анкетування в травні – червні 2015 р. опитано 370 студентів Львівського національного університету імені Івана Франка, 334 студенти університету “Львівська Політехніка” та 84 студенти Українського католицького університету. Загалом у дослідженні взяли участь 788 студентів із трьох ВНЗ м. Львова. Метод дослідження – анкетне опитування. Відбір респондентів – цілеспрямований, квотний.

Результати дослідження дають змогу проаналізувати відповіді на питання про необхідність нашої державі людей з високодуховними ідеалами.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання про необхідність нашої державі людей з високодуховними ідеалами, %

Варіант відповіді	ЛНУ ім. І. Франка	НУ “Львівська політехніка”	УКУ	Разом
Так	61,9	63,5	92,9	65,9
В деякій мірі	36,8	33,8	7,1	32,4
Ні	1,4	2,7	0,0	1,8

Як видно з таблиці, повністю згодні із цим твердженням більше від половини опитаних студентів із ЛНУ ім. І. Франка та НУ “Львівська політехніка” (відповідно 61,9% та 63,5%). Цікаво, що практично всі студенти УКУ однозначно згодні з твердженням, що нашої державі необхідні люди з високодуховними ідеалами (таких виявилось 92,9% респондентів). Де-

якою мірою із цим твердженням згодилася приблизно третина респондентів із ЛНУ ім. І. Франка та НУ “Львівська політехніка” (36,8% та 33,8% опитаних) і лише 7,1% студентів з УКУ. Дуже мала кількість сучасної молоді вважає, що нашій країні не потрібні люди з високодуховними ідеалами та інтересами (1,4% та 2,7% респондентів із двох вищезазначених ВНЗ, крім респондентів з УКУ, оскільки там не знайшлося жодної людини, яка так вважає).

Для чого людині потрібна освіта? Яка її роль у житті сучасної особистості? На ці запитання ми отримали такі відповіді (табл. 2).

Таблиця 2

Для чого сучасній людині потрібна освіта?, %

Варіант відповіді	ЛНУ ім. І. Франка	НУ “Львівська політехніка”	УКУ	Разом
Домогтись кращої матеріальної забезпеченості	51,4	46,7	27,4	46,8
Здобути бажану спеціальність, професію	41,9	60,8	60,7	51,9
Духовно розвиватися й збагачуватися	40,3	42,2	66,7	43,9
Посісти відповідне становище в суспільстві	45,1	37,4	31,0	40,4
Отримати гарну роботу	50,0	53,0	52,4	51,5
Завоювати повагу серед друзів та знайомих	7,6	13,2	2,4	9,4
Стати більш корисним суспільству	46,5	34,7	66,7	43,7
Зробити кар’єру	39,2	30,8	20,2	33,6
Жити й працювати серед освічених людей	22,4	23,7	22,6	23,0
Стати гарним спеціалістом	42,4	45,2	59,5	45,4
Завоювати владу над іншими	4,1	9,0	0,0	5,7
Краще розуміти життя	25,4	24,3	28,6	25,3

Як видно із поданої таблиці, людині потрібна освіта, на думку студентів ЛНУ ім. І. Франка, для того, щоб домогтись кращої матеріальної забезпеченості (51,4%), отримати гарну роботу (50,0%), стати більш корисним суспільству (46,5%), посісти відповідне становище в суспільстві (45,1%), стати гарним спеціалістом (42,4%), здобути бажану спеціальність, професію (41,9%) та духовно розвиватися й збагачуватися (40,3%). Для студентів-політехніків, як з’ясувалося, освіта необхідна, насамперед для того, щоб здобути бажану спеціальність, професію (60,8%) та отримати гарну роботу (53,0%). Третю рейтингову позицію посідає альтернатива, яка пов’язана з матеріальною забезпеченістю (46,7%), далі за рейтингом іде такий варіант, як стати гарним спеціалістом (45,2%), духовно розвиватися й збагачуватися (42,2%) та посісти відповідне становище в суспільстві.

Що стосується респондентів з Українського католицького університету, то їм освіта необхідна, насамперед, щоб розвиватися й збагачуватися духовно та стати більш корисним суспільству (обидві альтернативи посіли першу рейтингову позицію із значенням 66,7%). На другому місці вони обрали таку альтернативу, як здобути бажану спеціальність, професію (60,7%), на третьому – стати гарним спеціалістом (59,5%), далі – отримати гарну роботу (52,4%) та посісти відповідне становище в суспільстві (31,0%). Не дуже потрібна освіта, як свідчать відповіді наших респондентів із трьох ВНЗ, для завоювання поваги серед друзів і знайомих та влади над іншими.

Ще один важливий момент, який ми хотіли з'ясувати в цьому контексті, полягає в з'ясуванні того, чи сприяє освіта розвитку духовності особистості (табл. 3).

Таблиця 3

Чи сприяє освіта розвитку духовності особистості?, %

Варіант відповіді	ЛНУ ім. І. Франка	НУ “Львівська політехніка”	УКУ	Разом
Так	68,1	68,3	65,5	67,9
Ні	10,8	11,4	8,3	10,8
Важко відповісти	21,1	20,4	26,2	21,3

Аналіз відповідей на це запитання свідчить, що більшість респондентів із трьох ВНЗ, які брали участь у нашому дослідженні, згодні з твердженням, що освіта сприяє розвитку духовності особистості. Так вважають 68,1% студентів Франкового університету, 68,3% студентів-політехніків та 65,5% студентів УКУ. Не згодні із цим твердженням лише близько десятої частини опитаних студентів із кожного ВНЗ (10,8%, 11,4% та 8,3% відповідно). Решта респондентів однозначно не визначилися із відповіддю.

Отже, як ми бачимо, освіта потрібна людині, насамперед, для того, щоб реалізувати себе в професійному плані, отримувати завдяки цьому відповідну матеріальну винагороду, а також освіта є потужним фактором для загальнокультурного та духовного розвитку студентства. Український соціолог М. Пірен вважає, що проблема духовності цікавить тих молодих людей, які люблять життя, вірять у Божу Благодать і хочуть краще зрозуміти себе й інших людей, зрозуміти, що таке дух та духовність, який сенс власного життя. Нормальний духовний розвиток молодої людини має бути спрямований не тільки в майбутнє, а й угору, до Святостей, до Досконалості [8, с. 283–284].

О. Балакірева та О. Валькована, розмірковуючи про роль освіти на сучасному етапі розвитку суспільства, наголошують, що освіта має не тільки передати знання або навчити певного ремесла. Вона повинна допомогти індивідам самореалізуватися й стати повноправними членами суспільства, навчити їх вчитися протягом усього життя, сформуванати інтерес до знань і потребу в постійному самовдосконаленні, забезпечити достатній

рівень не тільки професійної, а й громадянської та духовної компетентності [1, с. 10]. У процесі дослідження в цьому контексті ми хотіли з'ясувати, чи згодні наші респонденти з твердженням, що сьогодні вищий навчальний заклад повинен не лише надавати необхідні студентам знання, а й виховувати їх як усебічно розвинених особистостей з високим рівнем духовності. Як показали результати нашого дослідження, більшість студентів (80,8% із трьох університетів) цілком згодна з таким твердженням, 13,5% відзначили альтернативу “важко відповісти”, і лише 5,7% респондентів не згодні із цим висловлюванням.

Сучасний період суспільних трансформацій вимагає від особистості особливих специфічних якостей та характеристик, які допоможуть їй пристосуватися до швидкозмінних умов існування. Саме тому ми поставили собі за мету з'ясувати, які якості має неодмінно розвивати та виховувати в сучасного студента вищий навчальний заклад (табл. 4).

Таблиця 4

Якості, які має розвивати та виховувати в сучасного студента вищий навчальний заклад, %

Якості	ЛНУ ім. І. Франка	НУ “Львівська політехніка”	УКУ	Разом
Високий інтелект і якісні знання	80,0	74,6	76,2	77,3
Високий рівень духовного розвитку	21,6	33,2	61,9	30,8
Національна самосвідомість, громадянська активність та патріотизм	35,9	43,1	54,8	41,0
Висока моральна стійкість	26,5	32,0	27,4	28,9
Віра у свої сили	46,5	48,8	51,2	48,0
Дисциплінованість та самоорганізованість	52,6	36,8	36,9	44,2
Працелюбність і повага до людей	36,2	34,4	51,2	37,1
Ініціативність	38,1	35,6	25,0	35,7
Самокритичність	14,9	18,3	11,9	16,0
Доброта, людяність, комунікабельність	32,4	28,4	52,4	32,9
Уміння довіряти людям	5,9	12,9	10,7	9,4
Розвинута потреба в самовдосконаленні	40,3	39,8	17,9	37,7
Бережливе, економне ставлення до державного майна та до природи	7,0	9,9	7,1	8,2

Виходячи з результатів дослідження, ми бачимо, що сьогодні вищий навчальний заклад має неодмінно розвивати та виховувати в сучасного студента, насамперед, такі якості, як високий інтелект та якісні знання. На цю альтернативу вказала більшість респондентів із кожного вищого навча-

льного закладу, студенти яких були залучені до проведення цього дослідження. Якщо аналізувати окремо відповіді студентів ЛНУ ім. І. Франка, то серед найважливіших якостей вони обрали такі: дисциплінованість та самоорганізованість (52,6%), віра у свої сили (46,5%), розвинута потреба в самовдосконаленні (37,7%) й ініціативність (38,1%). Студенти-політехніки також важливе значення відводять такій якості, як віра у свої сили (48,8%). На третій рейтинговій позиції в них розмістилася така якість, як національна самосвідомість, громадянська активність та патріотизм (43,1%), тоді як для студентів Франкового вишу ця альтернатива виявилася лише на сьомій сходинці (35,9%). На четверте місце студенти-політехніки так само, як і студенти ЛНУ ім. І. Франка, поставили таку альтернативу, як розвинута потреба в самовдосконаленні (39,8%).

Що стосується студентів УКУ, то рейтинг якостей, які має неодмінно розвивати та виховувати в сучасного студента вищий навчальний заклад, виглядає таким чином:

- високий інтелект і якісні знання (76,2%);
- високий рівень духовного розвитку (61,9%);
- національна самосвідомість, громадянська активність та патріотизм (54,8%);
- доброта, людяність, комунікабельність (52,4%);
- віра у свої сили; працелюбність і повага до людей (обидві якості важливі для 51,2% опитаних);
- дисциплінованість та самоорганізованість (36,9%).

Отже, як ми бачимо з результатів дослідження, сучасна студентська молодь очікує від вищого навчального закладу, передусім, якісних знань та впевненості у своїх силах. Не менш важливим є також духовний розвиток студентів, який має здійснюватися в сучасному навчально-виховному процесі.

Вважається, що студент – це людина доросла, духовно та фізично сформована, яка має відносно стійкі життєві орієнтири. Звичайно ж, переступаючи поріг ВНЗ, студент справді несе із собою власний духовний світ, культуру й ціннісні орієнтації, сформовані попередньою життєвою практикою та виховною роботою в школі. Разом з тим цей світ, культура й цінності є відкритими, здатними як до збагачення та розвитку, так і до руйнації, розпаду чи навіть деградації [5]. Саме тому в ході нашого дослідження ми поставили собі завдання з'ясувати, від чого, на думку студентів, залежить сьогодні престиж, авторитет студента в його групі.

Аналіз відповідей на це запитання свідчить, що всі студенти львівських вищих навчальних закладів м. Львова, які брали участь у нашому дослідженні, цінують, передусім, своїх одногрупників за їхні духовні та моральні якості (54,1%), успіхи в навчанні (34,0%), оригінальність і не схожість на інших (18,3%), а також за високий рівень загальної культури, обізнаності в різних галузях мистецтва (10,8%).

Проводячи це дослідження, ми ставили собі за мету розробити типологію особистості студента стосовно зацікавленості ним проблемами духовності. Спираючись на численні дослідження авторів з питань духовності та духовного розвитку в різних галузях науки, ми виділили такі типи особистості:

– *духовно-пасивний*. Це особистості, які проблемами духовності не цікавляться;

– *духовно-потенційний*. Це особистості, які інколи замислюються над проблемами внутрішнього світу та сенсу життя; ситуативно виявляють толерантність у спілкуванні з іншими;

– *духовно-активний*. Це особистості, які намагаються завжди вдосконалювати свій внутрішній світ та допомагати іншим; чітко усвідомлюють сенс свого життя й прагнуть до самовдосконалення та постійного духовного розвитку (табл. 2).

Таблиця 5

**Тип особистості, до якого студенти зараховують себе
щодо зацікавленості проблемами духовності, %**

Тип особистості	ЛНУ ім. Івана Франка	НУ “Львівська політехніка”	УКУ	Разом
Духовно-пасивний	4,1	9,0	0,0	5,7
Духовно-потенційний	62,4	60,8	36,9	59,0
Духовно-активний	33,5	30,2	63,1	35,3

Як видно з таблиці, духовно-пасивними себе вважають 4,1% студентів ЛНУ ім. І. Франка та 9,0% студентів-політехніків. Серед студентів УКУ таких не виявилось. До духовно-потенційного типу особистості себе зараховує більшість студентів ЛНУ ім. Івана Франка та НУ “Львівська політехніка” (відповідно 62,4% та 60,8%). Щодо студентів УКУ, то там, як виявилось, є найбільше духовно активних особистостей, які зацікавлені в питаннях духовності та духовного розвитку, намагаються завжди вдосконалювати свій внутрішній світ, допомагати іншим, чітко усвідомлюють сенс свого життя, прагнуть до самовдосконалення та постійного розвитку. Що стосується двох інших ВНЗ (ЛНУ ім. І. Франка та НУ “Львівська політехніка”), то там приблизно третина респондентів із кожного університету ідентифікує себе духовно активною особистістю (відповідно 33,5% та 30,2%).

Висновки. Отже, за результатами проведеного нами соціологічного дослідження серед студентів трьох вищих навчальних закладів м. Львова ми можемо зробити такі висновки.

1. Динамічність сучасного суспільства, нестабільність соціальних процесів дедалі більше привертають сьогодні увагу науковців із різних галузей науки до сфери освіти, особливо вищої. Сьогодні саме освіта стає дуже важливим ресурсом для розвитку та самозбереження суспільства.

2. Аналізуючи результати нашого дослідження, ми бачимо, що сьогодні освіта потрібна людині, передусім, для того, щоб реалізувати себе в професійному плані, отримувати завдяки цьому відповідну матеріальну винагороду, а також, як з'ясувалося, освіта є потужним фактором для загальнокультурного та духовного розвитку студентства.

3. Виходячи з результатів дослідження, ми бачимо, що молодь сьогодні цікавиться проблемами духовності й духовного розвитку та визнає їх роль у процесі суспільного розвитку. Варто також наголосити, що освіта в сучасному світі виконує не лише свою першочергову та основну функцію – передачу знань новим поколінням. Вона є одним з основних каналів відтворення людини духовної, гуманної, людини з творчим мисленням і широким кругозором, якій притаманне постійне самовдосконалення та спрямованість у майбутнє. Цю тезу підтверджено в нашому дослідженні, оскільки більшість опитаних респондентів із трьох ВНЗ, які брали участь в опитуванні, підтвердили, що освіта сприяє розвитку духовності й що нашої країні необхідні люди з високодуховними ідеалами.

4. Сьогодення вимагає від особистості студента специфічних особливостей, які допоможуть йому пристосовуватися до швидкоплинних суспільних процесів. Опитані студенти вважають, що сучасний ВНЗ має розвивати та виховувати в них такі якості, як високий інтелект та якісні знання (вказали практично всі студенти з трьох ВНЗ), дуже важливими виявилися такі якості, як віра у свої сили, дисциплінованість та самоорганізованість, почуття патріотизму й національна самосвідомість, а також розвинута потреба в самовдосконаленні для студентів ЛНУ ім. І. Франка та НУ “Львівська політехніка”. Щодо студентів УКУ, то вони, крім якісних знань, очікують від свого ВНЗ можливостей для власного духовного розвитку та самовдосконалення, виховання патріотизму й залучення їх до громадянської активності, а також вони прагнуть розвивати в собі такі якості, як доброта, людяність та комунікабельність.

5. Авторитет студента в групі, як з'ясувалося, найбільше залежить від таких його особливостей, як духовні та моральні якості, успіхи в навчанні, його оригінальність і несхожість на інших, а також від його рівня культури, ерудиції у сфері літератури, мистецтва та живопису.

6. Більшість студентів ЛНУ ім. І. Франка та НУ “Львівська політехніка” зараховує себе до духовно-потенційного типу особистості, які інколи замислюються над проблемами сенсу життя та внутрішнього світу, виявляють толерантність у спілкуванні з іншими людьми. Серед студентів УКУ таких особистостей більше від третини. Натомість до духовно активних себе зараховують більшість респондентів з УКУ та приблизно третини з двох інших ВНЗ. Тішить той факт, що духовно пасивних особистостей серед студентів УКУ немає, а в інших двох ВНЗ їх досить незначна частка.

7. Таким чином, ми вважаємо за необхідне робити акцент на активному впровадженні духовної складової навчально-виховної діяльності в сучасному ВНЗ, на розвитку духовності особистості студента та реалізації

його творчого потенціалу, на формуванні його гуманістичної спрямованості. Ми вважаємо, що навчити молоду людину співпереживати, робити добро, замислюватися над проблемами сенсу життя – це одне з найважливіших завдань сучасного ВНЗ, який прагне сформувати професіонала та одночасно інтелігентну й високодуховну особистість.

Список використаної літератури

1. Балакірева О. М. Трансформація цінностей освіти / О. М. Балакірева, О. В. Валькована // Український соціум. – 2007. – № 4. – С. 7–20.
2. Гершунский Б. С. Философия образования : учеб. пособ. для вузов / Б. С. Гершунский. – Москва : Московский психолого-социальный институт, 1998. – 432 с.
3. Долженко В. О. Виховання духовних цінностей у студентської молоді в полікультурному просторі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / В. О. Долженко. – Луганськ, 2006. – 20 с.
4. Кадієвська І. А. Гуманістичні цінності освіти в контексті глобалізації суспільства : монографія / І. А. Кадієвська – Одеса : Астропринт, 2010. – 176 с.
5. Мельниченко А. А. Ціннісні виміри духовної культури студентів технічного ВНЗ у трансформаційному суспільстві / А. А. Мельниченко, І. В. Піголенко // Український соціум. – 2005. – № 1 (6). – С. 31–43.
6. Молодиченко В. В. Модернізація цінностей в українському суспільстві засобами освіти: (філософський аналіз) : монографія / В. В. Молодиченко. – Київ : Знання України, 2010. – 383 с.
7. Неперервна професійна освіта: філософія, педагогічні парадигми, прогноз : монографія / В. П. Андрущенко, І. А. Зязюн, В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та ін. ; за ред. В. П. Андрущенка. – Київ : Наукова думка, 2003. – 852 с.
8. Пірен М. І. Соціологія релігії : підручник / М. І. Пірен. – Київ : Персонал, 2008. – 344 с.
9. Подольська Е. А. Выпускник вуза в современном социокультурном пространстве : монография / под общ. ред. Е. А. Подольской ; авт. кол.: Е. А. Подольская и др. – Харьков : Изд-во НУА, 2010. – 416 с.
10. Шейко В. М. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина XIX – початок XXI ст.) : монографія / В. М. Шейко, Ю. П. Богущкий. – Київ : Генеза, 2005. – 592 с.

Стаття надійшла до редакції 18.07.2016.

Блихар М. П. Духовность как ведущая характеристика высшего образования в период трансформационных изменений

В статье анализируются основные свойства современного образования в период трансформационных изменений. Отмечено, что сегодня образование должно не только предоставлять студентам профессиональные навыки и знания. Акцентируется внимание на духовном компоненте учебно-воспитательного процесса. Приводятся результаты собственного социологического исследования студенческой молодежи по данной проблеме. Эмпирически доказывается, что сегодняшние студенты, кроме приобретения знаний и умений, стремятся к развитию своей духовности.

Ключевые слова: образование, духовность, формирование духовности, духовные ценности, студенты, среда высшего учебного заведения.

Blikhar M. P. Spiritual as the Leading Characteristic of Higher Education of the Period of Transformational Changes

This article is dedicated to the analysis of the main peculiarities of education within the period of modern transformational changes. A special attention is paid to spirituality as a leading and determinant factor of education within the period of structural changes.

Nowadays more and more scientists pay their attention to the fact that education is an important background for and evidence of the level of development of the economy, policy, spirituality, culture and morality. Education is regarded as the most general and integral index of development of any society.

Education is a motive power and a mechanism to preserve and impart knowledge from the previous to the next generations. Nevertheless, many scientists declare that education is a powerful factor of development of a spiritual culture of the Ukrainian nation.

Many philosophers, pedagogues, psychologists, sociologists were anxious about the problems of education and they made a significant contribution to the development of place and role of education among the problems of spiritual and moral education of teenagers and student-age population.

In particular, a Belorussian scientist N.V. Mykhalkovych mentions that it is high time to put spiritual and moral education among the top national priorities. It is time to form in a public conscience an opinion of the importance of spirituality and public morality in all spheres and public institutions, including the education.

V. Dolzhenko believes that a modern concept of education should be based on cultural approach, which stipulates appealing to the future specialist as a socio-cultural individual, cultural product of the nation and humankind. Culture approach needs regarding the disciplines of the humanities as a part of the spiritual culture of society and presupposes adaptation of education and upbringing to the particular cultural environment.

In order to study the meaning and role of spiritual component in modern education, the author undertook a sociological study involving 788 students from three higher education establishments located in the city of Lviv. It included the students of Ivan Franko National University of Lviv, Lviv Polytechnic National University, and the Ukrainian Catholic University.

According to the research results, our country needs people with high moral ideals. Education encourages the development of personal spirituality. First of all, a person needs the education to realize him/herself as a professional, and as a result receive the corresponding material remuneration. As it turned out, education is also a powerful factor for general cultural and spiritual development of the student-age population. A solid majority of students agree that higher education establishment must develop the students as well-rounded and spiritual personalities, but not only provide them with the necessary knowledge.

As the survey findings attest, present-day student-age population prefers active attitude to life. Today the youth should rely on their own force and knowledge, own professional skills, self-discipline and personal qualities, which will help to succeed in life and take a relevant place in society.

The student's authority in his/her group primarily depends on his/her spiritual and moral qualities (kindness, respect, helpfulness), as well as on his/her education achievement and dissimilarity from others.

So, the author lays the stress on the fact the present-day students are interested in spiritual problems. That is why there should be paid ample attention to the issues of spiritual development of students in the educational and upbringing process.

Key words: education, spirituality, spiritual formation, spiritual values, college students, the university environment.

УДК 316.354

Є. О. ВНУКОВ

АРХЕТИПИ ЯК СОЦІЄТАЛЬНІ СКЛАДОВІ В СТРУКТУРІ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ: НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

У статті організаційну культуру розглянуто як соціальне явище, базовою, інтегальною характеристикою якої є упорядкована система цінностей, уявлень, переконань і нормативних зразків поведінки, що забезпечує внутрішню інтеграцію та зовнішню адаптацію організації організаційної культури до умов транзитивного періоду, основними компонентами якої є соцієтальні, ціннісно-нормативні й організаційно-управлінські складові. Визначено, що одним з елементів соцієтальної складової організаційної культури є архетипи як зафіксований колективним несвідомим культурний стереотип, що впливає на поведінку, визначає тенденцію соцієтальних процесів, формуючи певну ціннісно-нормативну й морально-етичну систему суспільства. Наведено результати емпіричного дослідження особливостей архетипічної структури соцієтальної складової організаційної культури в українському суспільстві на основі секторального підходу.

Ключові слова: транзитивне суспільство, організаційна культура, соцієтальність, архетип, секторальний підхід.

Трансформаційні процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, охоплюють широке коло проблем, включаючи взаємодію різних рівнів і компонентів соціальної системи, принципів та методів реалізації інтересів суб'єктів соціальної взаємодії, створення умов, що забезпечують відносини особистості й суспільства. На сьогодні виникає необхідність вивчення розвитку транзитивного українського суспільства з позиції формування та розвитку організаційної культури як складової соціального управління. Особливого значення набуває з'ясування структурних особливостей організаційної культури в умовах трансформації українського суспільства й розбудови соціальної держави. Формування нової ціннісної системи, притаманної західній цивілізації, суперечить традиційним національним цінностям, що позначається на функціонуванні всіх секторів суспільства: державного, комерційного (бізнесового) і громадського. Саме тому вивчення соцієтальних складових у структурі організаційної культури передбачає виокремлення архетипічної свідомості співробітників сучасних організацій, підприємств і установ в умовах транзитивності українського суспільства.

У соціологічній науці, починаючи з праць М. Вебера і Т. Парсонса, організацію розглядають як складне соціокультурне явище. Роль впливу соціокультурних чинників на життєдіяльність організації та її культуру відзначали М. Алексєєва, О. Виханський, Д. Гвішиані, А. Занковський, А. Кравченко, В. Кноррінг, Б. Мільнер, А. Наумов, А. Радугін, К. Радугін, В. Томілов, В. Співак, С. Фролов, М. Удальцова. У працях Е. Шейна підкреслено роль ментальних, соцієтальних і ціннісно-нормативних факторів у процесі формування організаційної культури. У працях М. Марка та

К. Пірсона обґрунтовано концепцію впливу архетипів на формування організаційної культури. Дослідження організації як соціальної спільноти, яка виникає й періодично відтворюється як соціокультурна система, інтегральним утворенням якої є цінності, смислові утворення, архетипи, знаходять висвітлення також у працях українських учених: Е. Афоніна, Т. Базарова, Б. Єрьоміна, О. Донченка, Ю. Романенка, М. Семикіної, І. Сіменко, О. Харчишиної, О. Шубіна та ін. І хоча на сьогодні достатньо наукових праць, присвячених організаційній культурі в сучасному суспільстві, проблема вивчення структурно-функціональних особливостей формування організаційної культури в перехідному періоді (що особливо важливим є для сучасного транзитивного українського суспільства) залишається актуальною й потребує фундаментальних досліджень у сфері соціології управління та організацій. Особливого значення набуває виявлення елементів соцієтальної складової організаційної культури, до яких належать архетипи як базові, неусвідомлені “уявлення-образи”, що втілюють у собі національний і загальнолюдський досвід та моделі поведінки.

Мета статті – визначити особливості архетипічної структури соцієтальної складової організаційної культури в українському суспільстві на основі секторального підходу.

Організаційна культура – досить багатоаспектне соціальне явище, що як концепт має широкий спектр визначень. Так, Х. Шварц характеризує культуру організації як комплекс переконань та базових уявлень, що поділяються членами організації і які формують норми й цінності, що значною мірою зумовлюють поведінку в організації окремих осіб і груп [8, с. 33]. Г. Хофстед називає організаційну культуру колективним програмуванням думок, яке відрізняє членів однієї організації від іншої [7, с. 57]. На думку Е. Шейна, організаційна культура являє собою систему цінностей і переконань, набір принципів вирішення проблем зовнішньої адаптації й внутрішньої інтеграції працівників [5, с. 25].

На позиції виділення як базових елементів організаційної культури ціннісно-смислових утворень ґрунтуються визначення організаційної культури й українських учених. Так, М. Семикіна пропонує розглядати організаційну культуру “як сукупність визначених цінностей, норм і моделей поведінки, що декларуються, поділяються й реалізуються на практиці керівниками підприємств і персоналом, доводячи свою ефективність у процесі адаптації до потреб внутрішнього розвитку підприємства й вимог зовнішнього середовища” [2, с. 197]. О. Харчишина стверджує, що організаційна культура виступає як основна складова внутрішнього простору організації, який забезпечує оптимальну внутрішню інтеграцію та зовнішню адаптацію й виступає інтегральною характеристикою рівня її розвитку [4, с. 150].

Отже, наведені авторські визначення організаційної культури як її базової, інтегральної характеристики виділяють ціннісно-нормативну й смислову підсистему, які відображають соціокультурну сферу суспільства, у якому існує організація.

Хоча розмаїття наукових поглядів на структуру організаційної культури є достатньо значним, практично всі вчені сходяться на тому, що організаційна культура містить імпліцитну та експліцитну складові. Найчастіше в складі організаційної культури виділяють три рівні, які в певній послідовності пов'язані між собою. Подібне тлумачення ґрунтується на розробках відомого фахівця в цій галузі Е. Шейна, який запропонував описувати культуру, виділяючи такі її рівні, як: 1) базові уявлення (несвідомі, самоочевидні переконання, на яких базуються цінності й поведінка персоналу); 2) проголошені вірування та цінності, які знаходять своє вираження в стратегіях, цілях, філософії, баченні й дають можливість досягнути організаційної ефективності; 3) артефакти, тобто очевидні структури, процеси, ознаки, характеристики [5, с. 37].

Спираючись на концепцію організаційної культури Е. Шейна, ми виділили три основні складові організаційної культури (рис. 1):

– соціетальні складові (глибинний рівень за структурою Е. Шейна): 1) національний менталітет як система поглядів, оцінок, норм і умонастроїв, ґрунтованих на наявних у суспільстві знаннях і віруваннях, які визначають ієрархію цінностей, ідеали, схильності, інтереси й інші соціальні установки, що відрізняють цю спільноту від інших; 2) архетип – зафіксований колективним несвідомим культурний стереотип, який впливає на поведінку, визначає тенденцію соціетальних процесів, формуючи певну ціннісно-нормативну й морально-етичну систему суспільства; 3) соціетальна ідентичність як багатовимірна психосоціальна реальність, вирішальну роль у формуванні якої відіграють нематеріальні культурні цінності;

– ціннісно-нормативні складові (підповерхневий рівень за структурою Е. Шейна): 1) цінності й ціннісні уявлення – як спосіб диференціації об'єктів зовнішнього світу за соціальною або індивідуально-особистісною значущістю, соціальні за своїм походженням і сутністю набувають особистісного смислу для індивіда в контексті соціальної взаємодії, визначають суб'єктивне відображення ставлення людини до деяких аспектів соціальної системи; 2) соціальні норми та правила поведінки в організації – засіб орієнтації соціальної поведінки кожної окремої особистості або спільноти в певній ситуації й засіб контролю за їхньою поведінкою з боку суспільства; 3) організаційні цінності – це загальні переконання членів організації з приводу цілей, місії, філософії й соціального значення існування організації, виступають мотивують фактором і формуються на основі загальнолюдських, соціокультурних і особистісних цінностей;

– організаційно-управлінські складові (поверховий рівень за структурою Е. Шейна): 1) стиль керівництва й управління організацією як сукупність принципів, норм, методів і прийомів впливу на підлеглих з метою ефективного здійснення управлінської діяльності та досягнення поставлених цілей; стиль поведінки керівника, який охоплює його суб'єктивно-психологічні характеристики; 2) система комунікацій в організації як основна умова існування й розвитку організації, процес взаємодії членів ор-

ганізації, прийняття та донесення управлінських рішень; 3) соціально-психологічний клімат організації – це відносно стійкі емоційно-психологічні стани колективу, що відображають реальну ситуацію організаційної взаємодії й характер міжособистісних відносин.

Рис. 1. Структура організаційної культури

Соціетальні складові організаційної культури відповідають глибинному півню структури організаційної культури в концепції Е. Шейна. Розглянемо поняття “соціетальне”. У соціологічному довіднику поняття “соціетальний” визначено так: це “система відносин і процесів, які розглядаються на рівні суспільства загалом” [3]. Термін “соціетальне” з’являється в соціально-філософському й соціологічному дискурсі на початку 1900-х рр. Американський соціолог У. Самнер за допомогою цього терміна прагнув виокремити закономірності певної колективної або групової організації діяльності індивіда. Його учень та послідовник А. Келлер використовує це поняття для соціологічного аналізу організаційних аспектів життєдіяльності суспільства, прагнучи побудувати цілісну теорію соціетальної еволюції [9, с. 498]. Т. Парсонс застосовує поняття “соціетальний”, характеризуючи процеси, які відбуваються в суспільстві загалом, а поняття “соціальне” – до соціальних явищ і процесів. Як інтегральний та динамічний культурно-соціетальний комплекс уявляє соціальну систему П. Сорокін. Мабуть, не випадково, що поняття “соціетальне” з’являється в соціологічній теорії на межі XIX–XX ст., коли постала потреба в поняттях, що здатні відобразити сутність нової хвилі трансформаційних процесів на макрорівні, тоді як традиції вживання терміна “соціальне” в західній емпіричній соціології не відповідало цьому завданню. У наш час поняття “соціетальне” міцно закріпилося в науковому тезаурусі в широкому значенні загальносистемного – характеризуючи суспільство як цілісну систему.

Архетипи виступають як соціетальні елементи структури організаційної культури. Архетип (від грец. *arche* – початок і *typos* – образ) – апріорний, початковий образ. Поняття архетипу застосовано в аналітичній психології К. Г. Юнга для характеристики загальних образів колективного несвідомого. К. Г. Юнг визначав архетип як нерациональне несвідоме, тобто абстрактну душу, спільну для всіх людей, навіть якщо вона виявляє себе через індивідуальну свідомість. Фактично архетип – це зафіксований колективним несвідомим культурний стереотип, який впливає на поведінку та історію людства [6].

Досвід багатьох поколінь, накопичений у пам'яті культур багатьох народів, формує ландшафт архетипів локальних цивілізацій, кожна з яких є частиною світового цивілізаційного простору, й уособлює певні групи народів, етносів і держав, які самоідентифікуються спільністю духовних, культурних, етнічних та релігійних цінностей, історичних доль і геополітичних інтересів. Тож цілком слушно думати, що архетипи стають віссю соціетальних процесів, формуючи певну ціннісно-нормативну й морально-етичну систему суспільства.

Існує багато видів і класифікацій архетипічних образів у різних культурах, але деякі з них є універсальними завдяки своїй апріорності та всезагальності. Так, М. Марк і К. Пірсон виділяють особистісні, міфотворчі й культурні архетипи [1]. Серед особистісних архетипів вони називають такі: герой, бунтар, шукач, турботливий, правитель, мудрець, маг, творець, які виявляються на рівні психосоціальної свідомості конкретних індивідів. У міру своєї діяльності та особистісного розвитку в межах динаміки розвитку вони можуть активувати в собі та закріпити якості будь-якого з архетипів. Крім того, кожна конкретна ситуація приводить до тимчасової активації будь-якого з названих архетипів, що на короткий термін може суттєво змінити поведінку індивіда. За таким механізмом відбувається перевтілення рядових членів організації, яких випадково призначили керувати групою колег для реалізації разового доручення.

Для аналізу архетипічної структури організаційної культури нами було виділено десять особистісних архетипів, які характеризують образ “ідеального” керівника організації: 1) новатор – архетип винахідника, творця ідей, планів тощо; 2) творець – як втілювач нових ідей, задумів у реальній дійсності; 3) вождь – особистість, що може повести за собою інших, наділена авторитетом, повагою й силою; 4) борець – особистість, здатна зламати старий порядок; 5) захисник – образ “справедливого воїна”, що відстоює усталений порядок речей; 6) годувальник – символізує добробут; 7) оригінал – образ, який втілює смисли “вигаданого, незвичного, фантастичного, невідомого і неможливого” (як прототип “Іван-дурень”); 8) помічник – образ “доброго, мудрого мага”, що допомагає в складних ситуаціях; 9) бунтар – революційний та анархічний образ; 10) миротворець – посередник між сторонами конфлікту.

Для емпіричного дослідження застосовано секторальний підхід у вивченні організаційної культури в транзитивному суспільстві, який передбачає виявлення структурно-функціональних особливостей організаційної культури в різних секторах суспільства: державному, комерційному й суспільно-громадському, що надає змогу визначити динаміку формування організаційної культури в умовах розбудови соціальної держави якісно нового типу, що поєднує національні (архетипічно-ментальні) і демократичні ціннісно-нормативні системи. Вибірка представлена співробітниками державних організацій та підприємств (500 респондентів), комерційних (бізнесових) організацій і підприємств (500 респондентів) та співробітниками третього сектору – громадських організацій (200 респондентів).

Респондентам було запропоновано відповісти на запитання: “Якщо уявити образ “ідеального” керівника Вашого колективу, то яким характеристикам, на Ваш погляд, він повинен відповідати (можна вибрати три найбільш важливих)?” Результати дослідження подано на рис. 2–3.

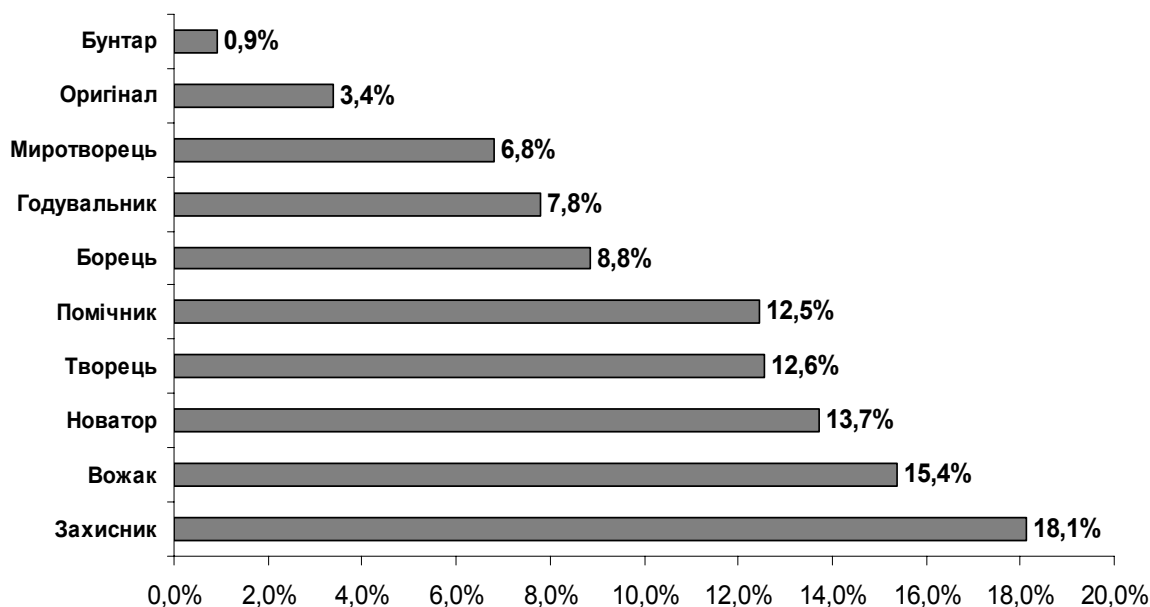

Рис. 2 Архетипічний образ “ідеального” керівника організації

Структура архетипічного образу “ідеального” керівника в суспільній свідомості представлена такими особистісними архетипами: захисник, вождь, новатор, творець і помічник. Домінує такий структурний елемент, як архетип захисника, що в поєднанні з архетипом вождя відповідає уявленням про лідера в українській культурі. До того ж це вказує на ідеологічний імператив патерналізму в суспільно-владних відносинах: лідер бере на себе зобов’язання захищати й вести за собою людей за умови повного підпорядкування владі. Історично такий структурний функціонал виявився в період козацької доби, коли тип соціального управління поєднувався з демократичним волевиявленням народу й харизматичністю лідера (гетьмана, отамана), а та-

кож у радянський період, коли держава уособлювала в собі всі соціозахисні функції, що відтворювало особисту та групову персоніфікованість суб'єкта управління. Як протилежність захиснику й вожаку виступає архетип бунтаря (що в аналітичній психології К. Г. Юнга є тіньовою стороною архетипу [6]), який активізується, коли лідер не виконує своїх функцій. Важливе місце в структурі архетипічного образу лідера посідає креативний функціонал – архетипи новатора й творця, що, зрештою, на семантичному рівні визначає лідера (керівника, управлінця, політика, суспільного діяча) як “особистість, що здатна захистити й повести за собою, створити умови для прогресивного розвитку, втілюючи нові ідеї і перетворюючи соціальну дійсність”. В організаційній культурі різних суспільних секторів архетипічний образ “ідеального” керівника має певні відмінності, хоча загалом домінують також такі архетипи, як захисник, вождь, новатор, творець і помічник (рис. 3).

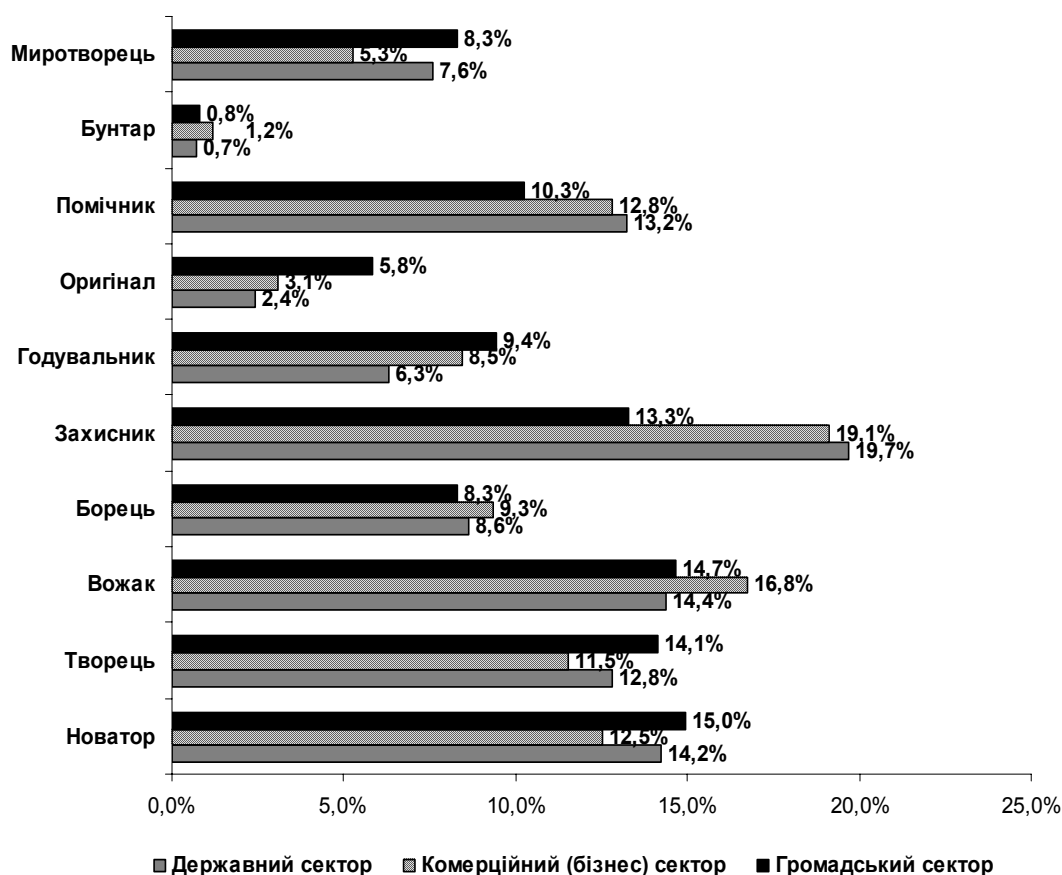

Рис. 3. Архетипічний образ “ідеального” керівника організації залежно від сектору суспільства

Найбільш схожими є образи керівника в організаційній культурі державного й комерційного сектору, причому в структурі архетипу керівника комерційної (приватної, бізнес) організації посилюються функціонали борця й бунтаря, що є чинником формування особистості, здатної йти на ризик (одна з провідних рис підприємця). В умовах транзитивності україн-

ського суспільства – це позитивний тренд формування ринкових економічних відносин та економічної культури.

Архетипічний образ керівника в громадському секторі (сектор самоорганізації громадянського суспільства) найбільш специфічний в аспекті ієрархії архетипів, яка має таку ієрархічну структуру архетипів: новатор, вождь, творець, захисник і помічник. До першої трійки архетипів увійшов креативний функціонал, що характеризує лідера в громадському секторі через такі риси, як “творчість, інноваційність, оригінальність, відкритість, сміливість у відстоюванні поглядів, здатність до перетворення соціальної дійсності”. Варто також зауважити, що в структурі архетипічного образу посилюється роль таких архетипів, як годувальник і миротворець. Це пов’язано з посиленням ролі громадських організацій у соціальній сфері (соціальне обслуговування, благодійність, освіта в мультикультурному й поліконфесійному середовищі, патріотичне виховання тощо).

Висновки. Отже, архетипи виступають як елементи соціальної складової в структурі організаційної культури, відповідаючи глибинному рівню її існування, і впливають на формування ціннісно-нормативного виміру організаційно-управлінських відносин як на рівні окремої соціальної організації чи інституту, так і на рівні суспільства загалом. Особистісні архетипи керівника в умовах транзитивності українського суспільства поєднують у собі як уявлення про лідера в національній ментальності, так і тренди інноваційності та креативності, а також мають певні відмінності в державному, комерційному й громадському секторах суспільства.

Для виявлення глибинної структури архетипу керівника в сучасному українському суспільстві доцільно здійснити факторний аналіз отриманих результатів, що надасть змогу визначити чинники формування принципово нового типу управлінсько-організаційних відносин.

Список використаної літератури

1. Марк М. Герой и бунтарь / М. Марк, К. Пирсон. – Санкт-Петербург : Питер, 2005. – 336 с.
2. Семикіна М. В. Еволюція організаційної культури на українських підприємствах: проблеми та протиріччя / М. В. Семикіна // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2009. – № 6. – С. 197–200.
3. Система социетальная [Электронный ресурс] // Словарь социолога. – Режим доступа: <http://www.smolsoc.ru/index.php/home/2009-12-28-13-47-51/42-2010-08-30-12-18-24/1195-2011-02-26-01-29-54>.
4. Харчишина О. В. Дослідження сутності категорії “організаційна культура” / О. В. Харчишина // Вісник Житомирського державного технологічного університету. – 2011. – № 2 (56). – С. 148–151.
5. Шейн Э. Х. Организационная культура и лидерство / Э. Х. Шейн. – Санкт-Петербург : Питер, 2007. – 336 с.
6. Юнг К. Г. Архетип и символ / пер. В. В. Зеленский / К. Г. Юнг. – Москва : Ренессанс, 1991. – 304 с.
7. Hofstede G. Cultures and Organizations: Software of the Mind / G. Hofstede. – London : McGraw-Hill, 1991. – 89 p.
8. Schwartz H. Matching Corporate Culture and Business Strategy / H. Schwartz, S. Davis // Organizational Dynamics. – 1981. – Summer. – P. 30–48.

9. Tenney A. A. Societal Evolution: A Study of the Evolutionary Basis of the Science of Society. By Albert Galloway Keller / A. A. Tenney // Science, New Series. – Vol. 42. – № 1084 (Oct. 8, 1915). – P. 498–499.

Стаття надійшла до редакції 14.07.2016.

Внуков Е. А. Архетипы как социальные составляющие в структуре организационной культуры: национальный контекст

В статье организационная культура рассматривается как социальное явление, базовой, интегральной характеристикой которого является упорядоченная система ценностей, представлений, убеждений и нормативных образцов поведения, обеспечивающая внутреннюю интеграцию и внешнюю адаптацию организации организационной культуры в условиях транзитивного периода, основными компонентами которой являются социальные, ценностно-нормативные и организационно-управленческие составляющие. Определено, что одним из элементов социальной составляющей организационной культуры выступают архетипы как зафиксированный коллективным бессознательным культурный стереотип, влияющий на поведение, определяющий тенденцию социальных процессов, формируя определенную ценностно-нормативную и морально-этическую систему общества. Приведены результаты эмпирического исследования особенностей архетипичной структуры социальной составляющей организационной культуры в украинском обществе на основе секторального подхода.

Ключевые слова: транзитивное общество, организационная культура, социальность, архетип, секторный подход.

Vnukov E. Archetypes as social components in the structure of organizational culture: the national context

In the article, an organizational culture is examined as the social phenomenon, base, integral description of which is the well-organized system of values, presentations, persuasions and normative standards of behavior, which provides internal integration, and external adaptation of organization of organizational culture to the terms of transition period, basic components of which are social, valued-normative and organizationally administrative constituents. Certainly, collective irresponsible, forming the certain valued-normative and ethical system of society, fixes that one of elements of social of component organizational culture archetypes come forward as a cultural stereotype, that influences on behavior, determines the tendency of social processes. Results over of empiric research of features of archetypestructure of social of component organizational culture are brought in Ukrainian society based on sectoral approach.

The structure of archetypes character of "ideal" leader in public consciousness is presented by next personality archetypes: defender, fugleman, innovator, creator and helper. Archetype of defender comes forward as a dominant structural element, that in combination with archetype of fugleman answers an idea about a leader in the Ukrainian culture. Besides it specifies on the ideological imperative of paternalism in publicly-imperious relations - a leader assumes an obligation to protect and lead the way people on condition of complete submission to power. Historically such structural functional showed up in the period of cosack twenty-four hours, when the type of social management combined with democratic will of people and charisma of leader (hetman, ataman), and also in a soviet period, when the state personified in itself all protective for social functions, that recreated the personal and group personification subject of management. As opposition to the defender and fugleman comes forward archetype of rebel (that in analytical psychology of C. G. Jung is the shadow side of archetype which activates, when a leader does not execute the functions. An important place in the structure of archetypes character of leader occupies a creative functional - archetypes of innovator and creator, that in a result at semantic level determines the leader (of leader, manager, politician, publicman) as "personality, which is able to protect and lead af-

ter itself, create terms for progressive development, incarnating new ideas and converting social reality". In the organizational culture of different public sectors archetypal character of "ideal" leader has certain differences, although on the whole dominant archetypes also are a defender, fugleman, innovator, creator and helper. Most alike are offenses of leader in an organizational culture state and commercial to the sector, thus in the structure of archetype of leader of commercial (private, business) of organization increases functionals of fighter and rebel, which is the factor of forming of personality, able to take hazards (one of leading lines of businessman). In the conditions of transitivity of Ukrainian society, is the positive trend of forming of market economic relations and economic culture.

Archetypal character of leader in a public sector (sector of self-organization of civil society) is most specific in the aspect of hierarchy of archetypes, which has such hierarchical structure of archetypes : innovator, fugleman, creator, defender and helper. The first three of archetypes was entered by a creative functional which characterizes a leader in a public sector through such lines as "work, innovation, originality, openness, boldness in defending of looks, capacity for transformation of social reality". It follows also to mark that in the structure of archetypes character the role of such archetypes increases as a bread-winner and peacemaker. It is related to strengthening of role of public organizations in a social sphere (social service, charity, education in multicultural and multi-religious environment, patriotic education and others like that).

Key words: *transitive society, organizational culture, salt, archetype, sectoral approach.*

УДК 316:303.6; 316.334:37

Н. М. ГОРДІЄНКО

ДИНАМІКА ЖИТТЄВИХ ПЛАНІВ ВИПУСКНИКІВ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

У статті на засадах соціологічних досліджень наведено дані, які надають змогу розглядати структуру проблем із життєустроєм випускників різних видів освітніх закладів інтернатного типу, а саме: загальноосвітніх інтернатів, інтернатів для дітей-сиріт, спеціалізованих інтернатів для інвалідів та інтернат-ліцеїв для талановитої молоді. Порівняно відповіді випускників різних інтернатів за питаннями, які пов'язані з тим, яке значення респонденти приділяють тим чи іншим факторам життєустрою, а саме: роботі, навчанню, житлу, сім'ї, суспільно-політичній діяльності та здоров'ю.

Ключові слова: випускники інтернатних навчальних закладів, життєустрій, соціологічні дослідження, загальноосвітні інтернати, інтернати для дітей-сиріт, спеціалізовані інтернати, інтернат-ліцеї, фактори життєустрою.

Здійснення життя в сучасних умовах стає однією з гострих проблем сьогодення. Високий динамізм усіх суспільних процесів ускладнює здійснення життя як цілісності на засадах визначеної траєкторії життєздійснення. Тому наукова розробка проблеми життєвих траєкторій, особливо при застосуванні її до вихованців інтернатних закладів системи освіти, теоретичне усвідомлення емпіричного досвіду та існуючої практики є виключно важливими. Однією з проблем у контексті вивчення життєвих траєкторій випускників інтернатних закладів є виявлення того, як самі випускники оцінюють важливість різних факторів життєустрою після закінчення навчального закладу. Має значення те, як впливає на оцінку різних факторів життєустрою тип інтернатного закладу. Виявити це можна за допомогою соціологічних методів.

Ефективність діяльності освітніх закладів інтернатного типу висвітлено в працях таких учених, як К. Н. Чертова [2], С. Н. Волошин [2], В. В. Нечипоренко [3].

Проблематиці соціології виховання приділяв увагу класик соціологічної думки Е. Дюркгейм. Серед сучасних дослідників у галузі соціології виховання та педагогіки можна назвати таких, як І. Ю. Вороткова [1], Т. І. Гречухіна [1], А. В. Меренков [1], Л. Л. Рибцова [1], А. В. Усачова [1] та ін.

Адаптацію випускників інтернатів до життя в Україні досліджували такі науковці, як О. М. Балакірева [4], Н. П. Дудар, О. О. Яременко та ін.

Мета статті – виявити рівень зацікавленості різними факторами соціального середовища випускниками різного типу на різних етапах життєвого циклу за допомогою соціологічного дослідження.

Дослідження проблеми стану адаптації до життя випускників інтернатних закладів здійснено в статті із застосуванням суб'єктивних оцінок (на думку самих респондентів, вони змогли пристосуватися до життєвих умов), а також з урахуванням об'єктивних даних щодо рівня їх досягнень в адаптації до загальних умов життєздатності, а саме: у продовженні навчання, наявності роботи, житла, сім'ї, участі в суспільній діяльності.

Звичайно, цих даних недостатньо для виявлення рівня їх успішності в житті, але в загальному вигляді можна загалом оцінювати відмінність у рівні соціальної адаптованості випускників різних типів інтернатних закладів та порівнювати їх за цими критеріями.

Показниками адаптації людини в житті є такі важливі складові, як робота або навчання, тобто види діяльності, які забезпечують самостійність і життєустрій. У подальшому важливим фактором є наявність сім'ї та дітей. Показником стійкості в житті є також забезпеченість житлом. Ще один показник, який є складовою засадою життєвої активності, – це здоров'я. Тим більше, що для випускників інтернатних закладів цей фактор має значення.

Життєві плани випускників інтернатних закладів різних типів відрізняються. Ми виділили чотири типи шкіл-інтернатів:

- 1) загальноосвітні школи-інтернати;
- 2) загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт;
- 3) загальноосвітні спеціальні школи-інтернати (для дітей з інвалідністю);
- 4) ліцеї-інтернати (для обдарованих дітей естетичного, спортивного та інтелектуального розвитку).

Об'єкт дослідження – групи вихованців інтернатних закладів системи освіти з різними ресурсами (освітніми, соціальними, культурними) розглянуто в умовах сьогодення українського суспільства: виявлено специфіку життєвої траєкторії випускників інтернатних закладів різних років, яка складається з професійних, соціальних, освітніх траєкторій колишніх вихованців інтернатів, які мають різний рівень формальної освіти; проаналізовано соціальні фактори начального вибору та наступних складових життєвих траєкторій; визначено вектори життєвих стратегій, які вибирають випускники інтернатних закладів системи освіти.

Проведене дослідження є комплексним дослідницьким інструментом, який спирається на ряд існуючих методів, головні з яких – анкетне опитування за репрезентативною вибіркою. Було опитано 734 респондента. Дослідження проведене в листопаді 2015 – січні 2016 р.

Під час дослідження здійснено порівняння, як змінюється значення різних видів діяльності та об'єктів турботи у випускників інтернатних закладів різних типів у період після закінчення інтернатного закладу та через декілька років після його закінчення в період опитування.

Перше запитання сформульовано так: “Чим Ви займалися після закінчення школи-інтернату?”.

Виходячи з концепції дослідження, було передбачено такі варіанти відповідей: 1) трудова діяльність; 2) продовження навчання; 3) створення сім'ї; 4) суспільно-політична діяльність; 5) облаштування житла.

Випускники загальноосвітніх закладів інтернатного типу більше, ніж інші, орієнтовані на трудову діяльність (46%), а менше за інших на трудову діяльність після закінчення інтернатного закладу орієнтувались випускники ліцеїв-інтернатів для обдарованих дітей – 17%. Серед випускників загальноосвітніх шкіл-інтернатів для дітей-сиріт трудовою діяльністю після закінчення школи займалось 30%, а серед випускників загальноосвітніх спеціальних шкіл-інтернатів – 41% респондентів.

У життєвих планах через декілька років після закінчення школи трудова діяльність стала займати значну частину. Так, 71% випускників загальноосвітніх інтернатів відзначили трудову діяльність у своїх життєвих планах. Майже стільки ж (69%) випускників інтернатів для дітей-сиріт орієнтовані на трудову діяльність. Трохи менше (65%) орієнтовані на працю випускники спеціальних шкіл-інтернатів. Менше за всіх, але більше ніж половина (59%) орієнтовані та працю випускники шкіл-ліцеїв.

Але різниця в показниках значення трудової діяльності у випускників загальноосвітніх інтернатів та випускників інтернатів для обдарованої молоді є меншою. Було майже у два з половиною рази менше, а у життєвих планах стало лише на 10% менше. Охочих працювати серед випускників інтернатних закладів для дітей-сиріт збільшилось у два рази, серед випускників спеціальних шкіл-інтернатів – на 50%. Бажання працювати виражено у випускників інтернатів для обдарованої молоді з 17% до 60%. Цей показник є найбільшим серед випускників усіх інтернатних закладів системи освіти. Вони спочатку планують навчатися, а потім працювати, а серед випускників інтернатів для дітей-сиріт майже половина зразу ж планує працювати, а в життєвих планах трудова діяльність серед цієї категорії випускників вказується на 20% частіше, ніж одразу ж після закінчення закладу інтернатного типу.

Звертає на себе увагу той факт, що перемога ексклюзії випускниками спеціальних шкіл-інтернатів здійснюється за рахунок праці та навчання. Більшість інвалідів не планують перебувати вдома після закінчення навчального закладу інтернатного типу, а планують працювати та у подальшому продовжувати навчання.

Тобто види діяльності для випускників після закінчення навчального закладу інтернатного типу різних типів є диференційованими, а через декілька років життєві плани випускників різних типів інтернатних закладів стосовно трудової діяльності вже сильно не відрізнялися.

Еквівалентом трудової діяльності з погляду критеріїв життєустрою є продовження навчання. Цей вид діяльності потенційно пов'язаний з працею, оскільки, по-перше, є видом позитивної діяльності (на відміну від відсутності занять, наприклад, в осіб, які мають інвалідність); по-друге, готує до більш просунутої, кваліфікованої діяльності. У будь-якому різі,

продовження навчання на освітньому відрізку життєвої траєкторії є навіть більш позитивним, ніж трудова діяльність одразу ж після закінчення інтернатного закладу. Зрозуміло, що в такому випадку це є низькокваліфікованою працею.

Розглянемо продовження навчання як одну зі сходинок або відрізок життєвої траєкторії на двох фрагментах цієї траєкторії: зразу після закінчення інтернатного закладу та через деякий проміжок часу після його закінчення.

Більшість випускників мають плани стосовно продовження навчання. Але якість навчання та рівень навчального закладу є різними: від професійно-технічних училищ у більшості випускників інтернатів у дітей-сиріт до ВНЗ з якісною освітою, навіть до Київського національного університету ім. Т. Шевченка або Києво-Могилянської академії у випускників інтернатів для обдарованих дітей. Найбільше охочих навчатися зразу ж після закінчення інтернату у випускників інтернатів для обдарованої молоді – 87%. Це зрозуміло, оскільки випускники елітних закладів інтернатного типу більше, ніж інші, мають мотивацію досягнення та свою життєву траєкторію будують з орієнтацією на висококваліфіковану діяльність, умовою якої є якісна освіта. Менше, ніж інші, але також більше ніж половина, налаштовані навчатися далі випускники спеціалізованих інтернатів для дітей-інвалідів – 70%. Тут також зрозуміло, що дітям, наприклад, з дефектом зору або слуху значно складніше продовжувати навчання.

Порівняємо цей вид діяльності, а саме навчання після закінчення навчального закладу інтернатного типу, з роллю навчання в життєвих планах через деякий час після закінчення інтернатного закладу. Наміри щодо подальшого навчання мають 35% випускників загальноосвітніх інтернатних закладів, 34% випускників спеціалізованих інтернатів, 33,7% випускників інтернатів для обдарованої молоді та 24,7% випускників інтернатів для сиріт. Плани всіх випускників інтернатних закладів системи освіти є схожими. Трохи меншим у випускників інтернатних закладів є прагнення до навчання. Загалом охочих навчатися зменшилось у 2,5 разу. Можна відзначити, що спостерігається нарощування власного навчального потенціалу в інвалідів. З віком вони набули впевненості у власних силах, усвідомили значущість навчання, тому третина з них мають наміри щодо подальшого навчання, незважаючи на труднощі. Дійсно, навчання є найбільш ефективним засобом запобігання ексклюзії в інвалідів.

Наступним важливим аспектом життєустрію та формування життєвої траєкторії є створення сім'ї. Менше за інших планують створювати сім'ю зразу ж після закінчення навчального закладу інтернатного типу випускники інтернатів для обдарованої молоді. Це зрозуміло, оскільки це – особи з високим рівнем мотивації досягнення, вони вважають, що сім'я буде для них перешкодою для подальшого навчання. Більше, ніж інші (20%), мають намір після закінчення навчального закладу інтернатного типу створювати сім'ю випускники загальноосвітніх інтернатів та інтернатів для сиріт. Си-

роти в сім'ї шукають опору для свого самостійного життя, а серед випускників загальноосвітніх інтернатних закладів багато випускників жіночої статі, які також у сім'ї шукають опору у своєму житті. Серед інвалідів планують створювати сім'ю лише 15% респондентів. У цьому разі відбувається зіткнення мотивації з можливостями. Зрозуміло, що інвалідам складніше, ніж іншим, створювати сім'ю, а випускники інтернатів для обдарованої молоді вважають сім'ю перешкодою та не хочуть її створювати. До того ж має значення гендерний фактор: у ліцях-інтернатах дівчат менше. Випускники ж спеціалізованих інтернатів розуміють складність створення сім'ї, тому обережно закладають цей вид діяльності в свої найближчі життєві плани.

Через деякий час після закінчення інтернатного закладу, коли випускники стали старше, питання про сім'ю в життєвих планах значно збільшується. У випускників інтернатів для обдарованої молоді інтерес до створення сім'ї збільшився з 6% до майже 20%. Також зросло бажання створювати сім'ю майже у два рази у випускників загальноосвітніх закладів інтернатного типу. А у випускників інтернатів для дітей-сиріт спостерігається незначне збільшення прагнення стосовно створення сім'ї (з 21% до 26%), фактично показник залишився на місці. Сироти важко опановують соціальний простір. Серед випускників шкіл-інтернатів прагнення до створення сім'ї збільшилось майже у два рази (з 15% до 30%).

Як бачимо, створення сім'ї далеко не всі випускники інтернатних закладів системи освіти розглядають як нагальну життєву потребу. На відміну від роботи та навчання, майже половина випускників до створення сім'ї не ставляться як до обов'язкової умови успішної життєвої траєкторії.

Наступний вид діяльності, стосовно якого ми з'ясовували плани випускників інтернатних закладів, – суспільно-політичний. Він мало для кого є пріоритетним, але в умовах активізації останніми роками суспільно-політичного життя не можна виключати актуалізацію цього виду діяльності й у планах випускників інтернатних закладів. Розглянемо, як суспільно-політичну діяльність розглядають випускники інтернатних закладів різних типів зразу ж після закінчення навчального закладу та через деякий час, коли випускники дорослішають та більш визначеними стають їх життєві траєкторії.

Планувала брати участь у суспільно-політичному житті зразу ж після закінчення інтернату 3,8% випускників загальноосвітніх інтернатних закладів, 1,8% випускників інтернатів для дітей-сиріт, 1,4% випускників інтернатів для дітей з інвалідністю та 5,4% випускників інтернатів для обдарованої молоді. Доросліші випускники дещо змінили свої наміри займатися суспільно-політичною діяльністю. Активізувалась ця діяльність у випускників загальноосвітніх інтернатних закладів (8,1%), також більша кількість випускників інтернатних закладів для сиріт стала приділяти увагу цьому виду активності (4,8%). Випускники інтернатів для дітей з інвалідністю також мало, як і раніше, передбачають займатися суспільно-

політичною діяльністю (1,4%), хоча цей вид діяльності є ефективним для запобігання ексклюзії інвалідів. У західних країнах соціальне включення інвалідів доволі часто реалізується саме шляхом залучення інвалідів до суспільної діяльності.

Зменшили свою суспільно-політичну активність доросліші випускники інтернатів для обдарованої молоді (3,6%). Скоріш за все, вони більш прискіпливо займаються професійною діяльністю, яка залишає все менші можливості та інтерес для суспільної активності.

Таким чином, після навчання займаються суспільною діяльністю більше, ніж інші випускники інтернатних закладів для обдарованої молоді, однак у подальшому суспільна діяльність у їх плани не входила, тоді як випускники інтернатів для дітей-сиріт після закінчення школи менше від інших займалися суспільною діяльністю, ніж через деякий час після закінчення інтернату. Тобто доросліші випускники-сироти стали більшою мірою адаптованими в суспільстві, більш активно здійснюють процес соціального включення.

Випускники спеціальних шкіл-інтернатів перебувають у кайданах інклюзії, у них спостерігається відсутність соціального включення в суспільну діяльність, вони не займалися і не планують нею займатися.

Випускники спеціальних загальноосвітніх інтернатів виявляють однакову активність у суспільному житті й після закінчення навчального закладу інтернатного типу, і у власних життєвих планах.

Таким чином, спостерігаються такі тенденції щодо зміни місця суспільної діяльності в життєвій стратегії випускників різних типів інтернатних закладів: занепад у випускників інтернатів для обдарованої молоді, стабільність у випускників загальноосвітніх інтернатних закладів, піднесення у випускників інтернатних закладів для дітей-сиріт, однаково низька активність у випускників спеціальних шкіл-інтернатів для інвалідів.

Особливе місце в структурі діяльності вихованців та випускників інтернатних закладів посідає турбота про власне здоров'я. Значна частина дітей, які виховуються в закладах інтернатного типу, відчувають труднощі з власним здоров'ям. Особливо це важливо для вихованців інтернатних закладів для дітей-інвалідів, але і сироти, і учні загальноосвітніх інтернатних закладів також є проблемними з погляду їхнього здоров'я. Значна частина учнів загальноосвітніх інтернатних закладів потрапляють туди саме через слабе здоров'я, а діти-сироти, позбавлені материнської турботи, також мають проблеми з власним здоров'ям. Тим не менше, турбота про здоров'я не посідає центрального місця в життєвих планах випускників інтернату зразу ж після закінчення та через деякий час після його закінчення.

Зразу ж після закінчення інтернатного закладу системи освіти цей вид діяльності не дуже цікавив випускників. Так, турботу про власне здоров'я найбільше виявляють після закінчення школи-інтернату випускники загальноосвітніх інтернатних закладів (14,4%). Серед випускників-сиріт про власне здоров'я піклуються утричі менше випускників (4,8%). Най-

менше (4,1%) турботу про власне здоров'я в найближчих планах згадують випускники інтернатів для дітей-інвалідів. На наш погляд, це пов'язано з тим, що ця категорія випускників питання, пов'язані з власним здоров'ям, сприймають з прикрістю. Дійсно, запитувати особу, яка має інвалідність, чи турбується вона про власне здоров'я, є зайвим. Тому, на наш погляд, інваліди й не відповідали на це питання. Для випускників інтернатів для обдарованих осіб це питання не є зайвим, та 9,6% виявили свою увагу стосовно власного здоров'я.

Але в подальшому через декілька років після випуску турбота про власне здоров'я стало набувати більшого значення у випускників інтернатів усіх типів. На цей раз колишні випускники спеціальних інтернатів для дітей-інвалідів частіше, ніж інші, відзначають значущість турботи про власне здоров'я у своїх життєвих планах (18,4%).

У життєвих планах турботу про власне здоров'я частіше вказували саме випускники спеціальних шкіл-інтернатів і рідко – випускники інтернатів для обдарованої молоді, серед яких багато спортсменів. Значення здоров'я у випускників інтернатів для обдарованої молоді збільшилось з 10% до 13%.

Збільшення значення турботи про власне здоров'я особливо виявилось у випускників спеціальних шкіл-інтернатів – з 4% до 18,4%, а це майже в 4,5 разу більше, тоді як у випускників загальноосвітніх інтернатних закладів турбота про власне здоров'я має незначне збільшення (з 14% до 17%). У випускників інтернатів для дітей-сиріт турбота про власне здоров'я збільшилось у 2,5 разу (з 5% до 13%).

Таким чином, турбота про власне здоров'я в життєвих планах займає все більшу частину. Але рідко цей вид діяльності є самоціллю. Частіше турбота про власне здоров'я є інструментальною цінністю, яка надає змогу більш ефективно реалізовувати себе, краще втілювати в життя більш змістовні плани.

Одним із важливих показників адаптації до соціальних умов існування, показників успішного життєустрою є наявність власного житла. Облаштування житла зразу ж після закінчення навчання незначним чином цікавило випускників інтернатних закладів. Серед випускників загальноосвітніх закладів інтернатного типу житло цікавило 8,5% опитаних, серед випускників інтернатів для дітей-сиріт питання житла цікавило лише 7%, менше, ніж інші, про власне житло думали випускники інтернатів для інвалідів (усього 1,4%). У 2 рази більше вказали житло як життєву проблему 3% випускників інтернатів для обдарованої молоді.

Але в життєвих планах випускників усіх видів інтернатних закладів системи освіти через декілька років після випуску цей вид діяльності представлений значно більше. Облаштування житла в життєвих планах доросліших випускників найбільше хвилює колишніх учнів загальноосвітніх інтернатних закладів – майже 40%, тоді як випускників інтернатних закладів для обдаро-

ваної молоді це турбує менше (15%), відносно мало також це турбує випускників спеціальних шкіл-інтернатів (18%).

На другому місці порівняно з випускниками різних типів інтернатних закладів значущість житла вказали випускники інтернатів для дітей-сиріт – 27%.

У всіх випускників турбота про власне житло збільшилась за значущістю. Особливо помітною є турбота про житло у випускників загальноосвітніх інтернатних закладів: зросла з 8,5% до 40%, тоді як у випускників інтернатів для дітей-сиріт – з 7% до 27%. Для випускників інтернатів для дітей-сиріт або вдавалося досягти виконання закону про надання житла випускникам інтернатів для дітей-сиріт, або вирішення цієї проблеми виявлялося настільки недосяжним, що про неї припиняли турбуватися.

Зразу ж після закінчення навчання багато випускників залишається в оселях батьків. Особливо це стосується випускників спеціальних шкіл-інтернатів для інвалідів, тому значущість житла для них є досить низькою. Коли випускники спеціальних шкіл-інтернатів стають старшими, значення житла значно збільшується (з 1,5% до 15% – це майже в 10 разів). Для випускників інтернатів для обдарованої молоді цей стрибок також є помітним (з 3% до 18%, тобто в 6 разів).

Загалом у рейтингу різних пунктів життєвих проблем зразу ж після випуску на першому місці стоїть навчання (76%), на другому – робота (43,3%), на третьому – сім'я (16,1%), на четвертому – здоров'я (8,7%), на п'ятому – житло (5,3%). Останнє місце посідає суспільно-політична діяльність – 3,4%.

Через декілька років після випуску доросліші випускники інакше розташували свої життєві пріоритети. На першому місці тепер робота – 65,4%, навчання змістилось на друге місце – 31,5%. Третє місце, як і раніше, посідає сім'я, але про неї вже турбується значно більше випускників – 29%, турбота про житло змістилася на четверте місце з найбільш значною динамікою – майже в 5 разів – 25,7%. На п'яте місце переміщується турбота про власне здоров'я, але значення його збільшилось майже у 2 рази – до 15,1%, навіть значущість суспільно-політичної діяльності збільшилась до 4,8%.

Висновки. Таким чином, на тлі загальних тенденцій значення різних видів діяльності зразу ж після закінчення закладу інтернатного типу й через декілька років після його закінчення відрізняється у випускників інтернатів різних типів. Це означає, що підготовка до реалізації майбутніх етапів життєвих планів у закладах інтернатних типів повинно буди диференційованим. Рейтинг видів діяльності також потрібно враховувати в компетентній педагогіці. Соціологічні дослідження в галузі соціології освіти повинні сприяти вдосконаленню педагогічного процесу й підвищенню наукового рівня керівництва освітнім та освітньо-реабілітаційним процесом у закладах інтернатного типу.

Перспективу подальших соціологічних досліджень ефективності інтернатних закладів вбачаємо в тому, щоб виявити значущість різних факторів та причин, які впливають на формування життєвих траєкторій випускників інтернатних типів. Серед цих причин у найбільш узагальненому вигляді можна назвати такі: слабкість позицій життєвого старту, соціальна неоднорідність випускників інтернатних закладів, негативний соціальний анамнез випускників, маргіналізація випускників інтернатних закладів. У майбутньому варто також виявити моделі життєвих траєкторій, їх варіативність і тривалість окремих етапів життєвого циклу: час створення сім'ї, народження дітей, отримання стабільної роботи, престиж професії та навчального закладу, який закінчив.

Список використаної літератури

1. Социология воспитания : учеб. пособ. / Л. Л. Рыбцова, А. В. Меренков, Т. И. Гречухина, А. В. Усачева, И. Ю. Вороткова ; под общ. ред. Л. Л. Рыбцовой ; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2013. – 176 с.
2. Волошин С. Н. Школа-интернат в современной образовательной системе [Электронный ресурс] / С. Н. Волошин. – Режим доступа: <http://jurnal.org/articles/2013/ped81.html>.
3. Нечипоренко В. В. Особливості функціонування навчально-реабілітаційних центрів як відкритої освітньої системи : монографія / В. В. Нечипоренко. – Запоріжжя : Вид-во Хортицького національного навчально-реабілітаційного багатoproфільного центру, 2013. – 312 с.
4. Вихованці інтернатів про себе і своє життя / О. М. Балакірєва, О. О. Яременко, Н. П. Дудар та ін. – Київ : Український інститут соціальних досліджень, 2000. – Кн. 1. – 134 с.

Стаття надійшла до редакції 14.07.2016.

Гордиенко Н. Н. Динамика жизненных планов выпускников образовательных учреждений интернатного типа (по результатам социологических исследований)

В статье на основании социологических исследований приводятся данные, которые позволяют судить о структуре проблем с жизнеустройством выпускников различных видов образовательных учреждений интернатного типа, а именно: общеобразовательных интернатов, интернатов для детей-сирот, специализированных интернатов для инвалидов и интернатов-лицеев для талантливых детей. Сравниваются ответы выпускников разных интернатов по вопросам, связанным с тем, какое значение респонденты придают тем или иным факторам жизнеустройства, а именно: работе, учёбе, жилью, семье, общественно-политической жизни и здоровью.

Ключевые слова: выпускники интернатов, жизнеустройство, социологические исследования, общеобразовательные интернаты, интернаты для детей-сирот, специализированные интернаты, интернаты-лицеи, факторы жизнеустройства.

Gordienko N. N. Life Plan Dynamics of Boarding School Graduates (Sociological Survey Data)

Basing on the sociological research, the author investigates the structure of life arrangement problems encountered by graduates of different boarding school types, among them comprehensive boarding schools, foster homes, specialized boarding schools for the disabled, and boarding lycées for talented youth. The researcher compares the answers given by the graduates of different boarding schools to the questions relating to the importance at-

tached to various aspects of life arrangement, namely, job, studies, accommodation, family, social activities and health.

The author maintains that life realization is growing one of the most urgent issues of nowadays. High changeability of all social processes renders more complicated the realization of life as a whole entity performed on the basis of an appointed life path realization. That is why scientific investigation into the question of life paths, especially of those of boarding school graduates, that is, theoretical interpretation of the empirical experience, grows ever more topical. One of the issues within the scope of studies of graduate life paths is the detection of ranged importance attached by graduates to the different aspects of life arrangement after finishing their studies. This estimation is essential to be seen influenced by the type of the boarding school. Sociological methods help to explore these issues.

The object of the study is constituted by the groups of pupils boarding schools of system of various resource education (educational, social, cultural). The subject of the research is the specific nature of the life path of boarding school graduates of different age, which comprises occupational, social and educational paths.

Exploration of the issue of life adaptation of boarding school graduates is carried out through the use of subjective estimations (graduates believe themselves adapted to the life conditions) and analysis of objective information on the level of their adaptation to the general conditions of life activity, namely further education, job placement, availability of accommodation, family, social activities.

The main indicators of life adaptation are job and education, that is, types of activities that ensure independence and successful life arrangement. Further on, family and children gain more importance. Other indicators of life endurance are availability of accommodation and health state, the last one crucial for boarding school graduates.

The estimation of importance of mentioned life factors detected immediately after graduation from boarding school differ from that several years later on, when measured by graduates of different boarding schools. That means that boarding schools of different types must provide targeted preparation for further stages of life plans. The competence pedagogy must take into account the ranking of types of activities. Sociological studies undertaken in sociology of education are meant to encourage the pedagogic process and heighten the scientific level of educational and rehabilitational management in boarding schools.

The further sociological investigation into effectiveness of boarding schools is meant to identify the range of comparative influence of various factors and reasons that impact life path forming of boarding school graduates. By gross count, among them one can name the weakness of the life start, social heterogeneity of graduates, their negative social anamnesis and marginalization. The research helped determine the constituent models of life paths, their variability and durance of separate stages of the life cycle: founding of family, child birth, job change, prestige of the profession and school of graduation.

Key words: *boarding school graduates, life arrangement, sociological studies, comprehensive boarding schools, foster homes, specialized boarding schools, boarding lycées, life arrangement aspects.*

УДК 316.42

В. В. ЄВДОКИМОВА

СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ В УКРАЇНІ ТА ЇХ ОСОБЛИВОСТІ

У статті розглянуто й проаналізовано особливості культурної складової соціальних змін в Україні. Використовуючи дані Соціологічного моніторингу “Українське суспільство 1992–2010” та Моніторингу соціальних змін 2014 р. “Українське суспільство”, проаналізовано соціальні зміни в Україні та показано проблеми українського суспільства, зокрема, спричинені “культурним лагом”. Підкреслено, що проблема “культурного запізнення” є надзвичайно актуальною й існує в усьому світі. Окреслено шляхи вирішення зазначеної проблеми.

Ключові слова: соціальні зміни, “культурний лаг”, культурна єдність.

Сучасні соціальні процеси підкреслюють актуальність вивчення соціальних змін у всіх, без винятку, суспільствах. Зокрема, виділено три головні чинники, які послідовно впливають на суспільні зміни: фізичне довкілля, політична організація та культурні чинники.

Серед названих чинників проблеми переосмислення системи цінностей у сучасних умовах і зміни ціннісних орієнтацій активно обговорюють науковці [1; 2; 3; 4; 8; 9].

Зважаючи на окреслену проблематику, **метою статті** є розгляд особливостей культурної складової соціальних змін, зокрема, в Україні.

Соціальні зміни в широкому розумінні можна визначити як зміну способу організації суспільства. Зазвичай сприяє цьому оволодіння новими знаннями та технологіями, оскільки відомо, що навіть один винахід здатен суттєво вплинути на життя суспільства.

Ще М. Вебер підкреслював потенційний вплив нових ідей на соціальні зміни в суспільстві.

Яскравим прикладом підтвердження цієї тези є винайдення мобільного телефона. Цей винахід спричинив глобальну зміну організації суспільства, яка, зрештою, фактично призвела до втрати сенсу в наявності стаціонарного телефона.

Наведене вище свідчення є одним із позитивних прикладів соціальних змін.

Однак існують докази соціальних змін, що істотно й не завжди позитивно впливають на життя суспільства [6; 7].

У випадку негативного впливу соціальних змін на життя суспільства є сенс згадати теорію американського соціолога У. Огборна, який розглядав культурні чинники соціальних змін і виділяв два аспекти змін у культурі: матеріальний і нематеріальний.

До матеріальної культури У. Огборн зарахував усі матеріальні предмети, а також технології й винаходи. До нематеріальної – системи ціннос-

тей, норм, моральних звичок, звичаїв, традицій, обрядів, ритуалів, соціальних інститутів, політичних партій.

Головною ідеєю праць У. Огборна є те, що в суспільстві, як правило, матеріальна культура розвивається швидше, ніж нематеріальна або адаптивна. Через це відбувається “культурне відставання”, або, за визначенням У. Огборна, “культурний лаг”.

У. Огборн підкреслив, що технологічні винаходи потребують певних змін у свідомості індивідів. Фактично йдеться про усвідомлення наслідків запровадження небезпечних технологій. Саме проблему “культурного запізнення” У. Огборн називає основною в сучасних розвинених суспільствах.

До таких небезпек можна зарахувати й розповсюдження ядерної зброї в світі, яка здатна знищити життя на Землі; тотальне забруднення ґрунтових та підземних вод; провокування техногенних катастроф людиною (землетрусів, селевих потоків, повенів, обвалу ґрунтів тощо).

Важливість культури полягає в тому, що вона має бути тим елементом, який згуртовує, єднає, як певну соціальну групу, так і суспільство загалом. Саме культура, через моральні цінності й норми, виробляє відчуття належності до певної соціальної групи, формує відчуття обов’язку, довіри, розуміння та симпатії в певній соціальній групі.

Натомість, відсутність такої єдності ще Е. Дюркгейм назвав соціальною аномією, тобто соціальним відхиленням від норми. Удосконалив це поняття Р. Мертон, який детально розглянув і проілюстрував на прикладах явище соціальної аномії, якщо існує розрив між цілями суспільства та схвалюваними засобами їх досягнення.

У цьому випадку вибір залишається за людиною, чи спрацює культурна складова, чи ні, або наскільки “ідеалістична культура” особистості, за П. Сорокіним, буде збалансованою в поєднанні “ідеаціональних” і “чуттєвих” елементів.

Аналізуючи сучасний стан українського суспільства з наведених вище позицій, можна виявити тенденцію до незбалансованості “ідеалістичної культури” або наявності “культурного лагу” в усіх його прошарках.

Як приклад згадаємо “свіжі” повідомлення з новин про постійне масове забруднення річок в Україні внаслідок викидів шкідливих відходів виробництва: у квітні 2016 р. – забруднення річок Случ і Хомора в Житомирській області; у червні 2016 р. – річки Сула на Полтавщині; у липні 2016 р. – річки Остер Чернігівської області, і цей сумний перелік можна продовжувати.

Катастрофічною є ситуація з річкою Дніпро. Не таємниця, що підприємства за рік скидають у Дніпро більше ніж десять кубічних кілометрів стічних вод, забруднених пестицидами, важкими й радіоактивними металами.

При тому, що питна вода є найважливішою складовою життя людини, оскільки вона на 80% складається з води й без неї може прожити максимум два тижні.

Перелічені факти підтверджують “культурний лаг” українського суспільства. Саме рівень культури суспільства є визначальним у зразках поведінки.

У зв’язку із цим варто звернути увагу та заохочувати в суспільстві позитивні зразки поведінки, мотивувати суспільство до врахування наслідків своєї діяльності, поширювати й зберігати норми та цінності українського суспільства.

Відомо, що історично нормами й цінностями українського суспільства є підкреслення важливості самопізнання, “спорідненої праці”, свободи, надання переваги духовному над матеріальним. Саме це підкреслювали відомі мислителі минулого: Григорій Сковорода, Феофан Прокопович, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко.

У зв’язку з вищенаведеним, викликає небезпеку той факт, що громадяни України все частіше схилиються до думки, що більшість людей є безчесними, непорядними й такими, яким не можна довіряти [5].

Таблиця 1 чітко демонструє тенденцію до збільшення відсотка соціального цинізму в країні.

Таблиця 1

Відсоток громадян України, які погоджуються із судженнями, використаними в методиці вимірювання соціального цинізму [5]

Судження	1992	2000	2012	2014
Нікому не довіряти – найбезпечніше	46,7	52,0	56,6	53,9
Вважаю, що більшість людей ладні на нечесний вчинок задля вигоди	58,8	70,8	70,6	64,8
Я вважаю, що більшість людей здатні на обман, аби просунутися по службі	60,6	80,4	78,0	74,2
Думаю, що майже кожен може збрехати, щоб уникнути неприємностей	60,3	69,3	68,3	65,1
Більшість людей у душі не люблять обтяжувати себе заради того, щоб допомогти іншим	53,2	59,4	63,9	54,4

Суспільство, як правило, чітко реагує на культурне відставання. І виявляється це в довірі чи недовірі до провідних інститутів держави.

Як приклад довіри провідним інститутам держави можна навести слова народного депутата Г. Гопко на “112 каналі”, що в Японії, до прикладу, у разі підвищення комунальних тарифів усі б повірили, що є така необхідність. Це підтверджує той факт, що інститути держави цієї країни не скомпрометували себе перед суспільством.

Разом з тим, “культурне відставання” є проблемою всіх країн.

Дані соціологічного моніторингу “Українське суспільство 1992–2010” відображено в табл. 2 [10]. З табл. 2 видно, що найвищий рівень повної недовіри суспільства до Верховної Ради був зафіксований у 1996 р. і становив 39,7% відповідей респондентів. У середньому за цей період рівень недовіри суспільства до Верховної Ради становить 28,4%. Тобто близько третини суспільства.

Таблиця 2

Який рівень Вашої довіри Верховній Раді? [10]

Судження	Роки									
	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	29,1	39,7	38,3	36,8	34,3	28,9	10,9	18,7	25,0	22,3
2. Переважно не довіряю	22,1	22,3	26,7	25,2	30,8	34,2	17,8	30,9	33,9	28,1
3. Важко сказати, довіряю чи ні	35,2	29,3	26,8	30,3	27,4	27,7	42,5	35,3	28,7	35,3
4. Переважно довіряю	7,4	6,7	5,7	5,7	6,1	7,9	24,4	13,6	11,0	12,8
5. Цілком довіряю	2,3	2,0	1,6	1,4	1,3	1,2	4,1	1,6	1,2	1,4
Не відповіли	3,8	0,0	0,8	0,6	0,2	0,2	0,2	0,0	0,2	0,1

З табл. 3 видно, що найвищий рівень повної недовіри суспільства до Уряду України був зафіксований у 1998 р. У середньому за аналізований період не довіряють Урядові 25,26% респондентів. Тобто одна четверта частина суспільства.

Таблиця 3

Який рівень Вашої довіри Уряду? [10]

Судження	Роки									
	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	28,2	32,1	36,2	27,1	30,1	25,6	10,1	18,8	25,6	18,8
2. Переважно не довіряю	22,6	22,2	25,4	22,3	28,7	32,1	15,0	29,2	28,1	24,7
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33,8	32,8	29,9	36,2	31,4	30,9	37,8	36,4	27,7	36,7
4. Переважно довіряю	8,6	9,4	6,0	11,2	8,1	9,6	28,7	13,6	15,4	17,2
5. Цілком довіряю	2,8	3,6	1,6	2,5	1,5	1,6	7,9	2,1	3,1	2,4
Не відповіли	4,0	0,0	0,9	0,6	0,3	0,3	0,4	0,1	0,2	0,2

У табл. 4 продемонстровано, що рівень повної недовіри до органів місцевої влади поступово зменшується з 27,2% у 2002 р. до 19,9% у 2010 р. Хоча повна недовіра місцевій владі залишається в одній п'ятій суспільства, середній рівень повної недовіри місцевій владі за вибрані роки – 20,73%.

Таблиця 4

Який рівень Вашої довіри до місцевих органів влади? [10]

Судження	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	27,2	22,0	15,3	19,2	20,8	19,9
2. Переважно не довіряю	27,6	28,9	26,2	29,6	29,9	28,5
3. Важко сказати, довіряю чи ні	30,6	32,1	38,3	34,2	28,2	33,7
4. Переважно довіряю	12,3	14,8	17,8	15,4	19,4	16,8
5. Цілком довіряю	2,0	1,8	2,3	1,6	1,5	1,1
Не відповіли	0,3	0,4	0,2	0,1	0,2	0,1

У соціологічному моніторингу на солі з В. Вороною та д. соц. н. М. Шульгою детально розглянуто соціальні зміни в Україні, починаючи з 1994 р. (табл. 5).

Таблиця 5

Умови відпочинку під час відпустки [10]

Судження	Роки									
	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Значно погіршилися	47,1	42,2	46,7	38,8	26,0	15,2	10,1	10,9	11,5	16,5
Трохи погіршилися	17,8	18,3	15,5	14,9	14,2	14,1	9,3	11,8	14,7	16,0
Залишилися незмінними	27,2	35,0	33,8	41,5	51,4	61,4	72,4	69,4	64,2	62,2
Трохи поліпшилися	1,5	2,2	1,5	2,3	5,1	6,4	6,1	6,1	6,5	3,6
Значно поліпшилися	0,9	0,8	0,5	0,8	1,0	1,0	1,1	1,1	1,6	0,7
Не відповіли	5,4	1,5	2,0	1,7	2,3	1,9	1,1	0,7	1,5	1,0

З табл. 5 та 6 бачимо, що задоволеність умовами відпочинку під час відпустки та після роботи має незначну тенденцію до збільшення, порівняно з 1994 р. Відсоток респондентів, у кого “трохи поліпшилися” умови відпочинку під час відпустки, зріс з 1994 р. до 2010 р. на 2,1%. Задоволеність дозвіллям після роботи “трохи поліпшилась” у 1994 р. у 2,5% респондентів, а в 2010 р. становила вже 5,2%.

Таблиця 6

Умови відпочинку та дозвілля після роботи [10]

Судження	Роки									
	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Значно погіршилися	32,3	27,0	29,1	24,9	20,5	9,8	5,9	7,9	8,1	11,4
Трохи погіршилися	17,8	18,7	19,7	14,3	12,5	11,9	9,2	10,1	12,5	14,3
Залишилися незмінними	41,8	49,4	45,5	53,3	58,2	68,1	75,8	71,8	70,2	66,9
Трохи поліпшилися	2,5	2,7	2,3	4,0	5,3	7,3	7,2	8,5	6,7	5,2
Значно поліпшилися	0,6	1,0	0,4	1,0	1,2	1,0	1,0	1,0	1,2	0,9
Не відповіли	4,9	1,2	3,1	2,5	2,2	1,9	0,9	0,7	1,4	1,3

Більше ніж половину респондентів серед обох розглядуваних категорій становлять ті, у кого умови відпочинку залишилися незмінними.

З табл. 7 бачимо, що стрімкіше за інші показники зростає відсоток тих, хто вважає, що нічого не змінюється в можливості отримання достовірної інформації.

Таблиця 7

**Можливість отримання достовірної інформації про те,
що діється в країні [10]**

Сдження	Роки									
	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Значно погіршилися	18,2	14,3	10,2	9,9	7,9	5,4	4,3	5,5	5,6	5,7
Трохи погіршилися	18,0	14,8	11,2	11,9	7,8	7,7	6,4	8,1	11,3	10,1
Залишилися незмінними	39,1	52,6	52,7	56,9	58,0	60,8	53,1	58,5	58,9	66,7
Трохи поліпшилися	16,9	13,9	18,9	16,0	18,7	20,6	29,5	21,7	19,7	13,2
Значно поліпшилися	3,9	3,4	5,7	5,0	6,6	4,3	6,5	6,1	4,4	4,0
Не відповіли	3,9	0,9	1,4	0,4	0,9	1,2	0,2	0,2	0,3	0,4

З табл. 8 бачимо, що повільно, але зменшується відсоток тих, хто вважає, що можливість вільно висловлювати власні погляди погіршилася. У 1994 р. таких було 9,5%, а у 2010 р. – 8,3%.

Таблиця 8

Можливість вільно висловлювати власні погляди [10]

Судження	Роки									
	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Значно погіршилася	7,8	7,7	7,0	8,3	6,6	5,3	3,6	3,6	3,3	4,4
Трохи погіршилася	9,5	7,8	8,7	9,6	7,9	7,3	5,7	6,2	9,2	8,3
Залишилася незмінною	47,2	61,0	57,1	62,9	63,1	67,2	61,8	63,4	63,4	72,5
Трохи поліпшилася	23,9	15,2	18,4	13,3	15,7	14,3	23,2	19,7	17,7	10,9
Значно поліпшилася	7,1	7,3	7,4	4,9	5,5	4,6	5,4	6,8	5,9	3,3
Не відповіли	4,4	1,1	1,4	0,9	1,2	1,3	0,3	0,3	0,5	0,6

З табл. 9 бачимо, що суспільство має змогу, за бажанням, брати участь у культурному житті. Якщо у 1994 р. 26,6% вважали, що умови участі в культурному житті значно погіршилися, то у 2010 р. таких було вже 8,8%.

З табл. 10 видно, що відсоток респондентів, які “скоріше пишаються” і “дуже пишаються” тим, що є громадянами України, загалом має тенденцію до збільшення. Якщо у 2002 р. середній показник за цими категоріями становив 20,45%, то у 2008 р. він зріс до 25,25%, у 2010 р. спостерігається незначне розчарування, а саме середній показник за категоріями “скоріше пишаюся” і “дуже пишаюся” становить 24,7%, що на 4,25% вище порівняно з 2002 р.

Таблиця 9

Можливість брати участь у культурному житті [10]

Судження	Роки									
	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Значно погіршилася	26,6	20,0	26,2	20,4	13,7	8,7	5,3	6,7	8,7	8,8
Трохи погіршилася	15,8	13,8	14,4	15,9	11,6	11,2	6,1	8,7	11,6	11,9
Залишилася незмінною	43,9	57,3	49,8	54,6	63,0	66,9	76,6	72,6	66,9	70,3
Трохи поліпшилася	6,7	5,1	6,4	6,1	8,6	9,1	10,2	9,8	9,8	6,7
Значно поліпшилася	1,8	2,5	1,8	1,8	1,3	2,3	1,3	1,9	2,2	1,6
Не відповіли	5,3	1,3	1,4	1,2	1,8	1,8	0,5	0,3	0,8	0,7

Таблиця 10

Якою мірою Ви пишаєтеся чи не пишаєтеся тим, що є громадянином України? [10]

Судження	Роки					
	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Зовсім не пишаюся	6,6	8,9	5,2	7,1	7,5	7,2
Скоріше не пишаюся	11,5	15,8	9,7	12,4	11,4	11,9
Важко сказати	40,8	37,7	31,4	35,2	30,5	31,3
Скоріше пишаюся	30,8	30,0	38,3	33,2	36,6	38,3
Дуже пишаюся	10,1	7,7	15,3	11,9	13,9	11,1
Не відповіли	0,3	0,0	0,1	0,2	0,0	0,2

З табл. 11 бачимо: відсоток тих, хто впевнений, що треба вести повсякденну роз'яснювальну роботу, становить лише 10,3%, на противагу 28,2% тих, хто вважає, що таких людей вже не переконати. Це свідчить про соціальний песимізм у країні.

Таблиця 11

В Україні є певна кількість людей, які не вважають себе громадянами України. Що, на Ваш погляд, необхідно робити, аби ці люди вважали себе громадянами України? (2010 р.) [10]

Судження	%
Я не знаю таких людей	34,8
Таких людей уже не перевиховати, нехай собі живуть, як хочуть	28,2
Треба вести повсякденну роз'яснювальну роботу через усі канали: радіо, телебачення, пресу, релігійні конфесії тощо	10,3
Треба залучати всю українську спільноту до загальнонаціональних та регіональних проектів побудови нової демократичної України	11,0
Інше	2,4
Важко відповісти	19,6
Не відповіли	0,2

Враховуючи вищевикладене, можна зробити **висновок**, що Україна дійшла до критичного порогу “культурного лагу”. На сучасному етапі розвитку для громадян України надзвичайно актуальним залишається подолання культурного відставання, або “культурного лагу”, за У. Огборном. Видається, що саме культурне відставання призводить до проблем розвитку українського суспільства. Цей факт впливає на всі рівні й усі сфери життєдіяльності українського суспільства, причому як розглянуті: рівень соціального цинізму; рівень довіри до Верховної Ради, Уряду, місцевих органів влади; можливість відпочинку; можливість отримання достовірної інформації; можливість вільно висловлювати власні погляди; можливість брати участь у культурному житті; так і не розглянуті.

Не варто забувати, що надвисокий рівень соціального цинізму призводить до ситуації, яка склалася в Україні. Тільки усвідомивши цей факт і зробивши певні кроки, почавши із себе, у подоланні цього негативного явища, можна сподіватись на позитивні зрушення в розвитку нашої держави. Це особиста думка автора, яка не претендує на довершеність і може бути заохоченням до подальших дискусій.

Список використаної літератури

1. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / З. Бауман ; за наук. ред. М. Винницького. – Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська Академія”, 2008. – 109 с.
2. Бек У. Влада і контрабанда у добу глобалізації / У. Бек. – Київ : Ніка-Центр, 2011. – 408 с.
3. Глобальні модерності / за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона. – Київ : Ніка-Центр, 2008. – 400 с.
4. Головаха Є. І. Інтерв’ю “Газеті по-українськи” від 22.03.2016 року: “Чому Україна опустилася у рейтингу щастя” [Електронний ресурс] / Є. І. Головаха. – Режим доступу: <http://i-soc.com.ua/institute>.
5. Головаха Є. Соціальний цинізм і аномія в українському суспільстві: загальна динаміка і останні зміни / Є. Головаха // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1 (15). – Т. 1. – С. 49–56.
6. Євдокимова В. В. Збереження водних ресурсів України як складова ефективності державної політики в покращенні якості життя громадян / В. В. Євдокимова // Економіка та держава. – 2014. – № 1. – С. 129–132.
7. Євдокимова В. В. Проблеми екологічної небезпеки в Україні / В. В. Євдокимова // Інвестиції: практика та досвід. – 2014. – № 10. – С. 130–133.
8. Стегній О. Соціологічне прочитання природи : посібник / О. Стегній. – Київ : Тов. “Центр екологічної освіти та інформації”, 2012. – 436 с.
9. Танчер В. В. Що є сьогодні соціологія? / В. В. Танчер // Комунікаційні технології / наук. ред. О. М. Холод. – 2014. – Т. 4. – С. 71–76.
10. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – Київ : ТОВ “Фоліант”, 2011. – 636 с.

Стаття надійшла до редакції 04.07.2016.

Євдокимова В. В. Социальные изменения в Украине и их особенности

В статье рассмотрены и проанализированы особенности культурной составляющей социальных изменений в Украине. На основе данных социологического мониторинга “Украинское общество 1992–2010” и Мониторинга социальных изменений 2014 г. “Украинское общество” проанализированы социальные изменения в Украине,

показаны проблемы украинского общества, в частности, вызванные “культурным лагом”. Подчеркнуто, что проблема “культурного запаздывания” является чрезвычайно актуальной и существует во всем мире. Обозначены пути решения данной проблемы, а именно среди других составляющих назван как эффективный способ ее преодоления осознание последствий своей деятельности.

Ключевые слова: социальные изменения, культурный лаг, культурное единство.

Ievdokymova V. Social Changes in Ukraine and Their Features

The article deals with the peculiarities and cultural component of social change in Ukraine. Using data from sociological monitoring “Ukrainian Society 1992–2010” and Ukrainian society: monitoring social change in 2014, analyzed the social changes in Ukraine and shows the problems of Ukrainian society, particularly caused by “cultural lag.”

Modern social processes emphasize the relevance of the study of social change in all without exception societies. In particular, there are three main factors that consistently affect social change: physical environment, political organization and cultural factors.

Among these factors issues rethink the system of values in modern conditions and changes in value orientations actively discussed by scientists.

In view of the problems outlined, the aim of this work is to examine the features of the cultural component of social change, particularly in Ukraine.

Social change can be broadly defined as a way of changing society. Typically, this contributes to the mastery of new knowledge and technologies, because we know that even the invention is able to significantly influence society.

Even Max Weber emphasized the potential impact of new ideas for social change in society. The importance of culture is that culture must be the element that unites, united as a social group and society in general.

That culture through moral values and standards, produces a sense of belonging to a certain social group, creates a sense of duty, trust, understanding and sympathy in a particular social group.

Instead, the lack of such unity is E. Durkheim called anomie that social social normal. Perfected the concept R. Merton, which examined in detail and illustrated with examples of social anomie phenomenon, if there is a gap between the goals of society and the approval of the means of achieving them.

In this case, the choice is human, or cultural component will work or not, or how “idealistic culture” personality is P. Sorokin balanced combination of “ideatsionalnyh” and “sensual” elements.

Analyzing the current state of Ukrainian society of the above items can notice a tendency to imbalance “idealistic culture”, or the presence of “cultural lag” in all its layers.

Analyzed in the article facts confirm the cultural lag Ukrainian society. That cultural level of society is crucial in patterns of behavior.

In this regard, we should pay attention to and encourage positive social behavior patterns, motivate society to take into account the effects of their activities, distribute and store the norms and values of Ukrainian society.

We know that historically norms and values of Ukrainian society is underlining the importance of self-knowledge, “kin work”, freedom, favoring the spiritual over the material. This is emphasized known thinkers of the past: Skovoroda, Feofan Prokopovich, Panteleimon Kulish, Taras Shevchenko.

Emphasized that the problem of “cultural delay” is extremely important and there around the world. Attention is paid to ways of solving the problem.

Key words: social change, “cultural lag”, cultural unity.

УДК 352/354-1

В. В. ОРЛОВ

АДАПТАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ АДМІНІСТРУВАННЯ ВИБОРЧИХ ПРОЦЕСІВ ДО УМОВ УКРАЇНИ

У статті подано порівняльний управлінський аналіз сучасних систем та стандартів організації виборчого адміністрування в європейських країнах та в Україні. Визначено доцільність адаптації європейського досвіду до вітчизняних умов, окреслено шляхи запровадження окремих елементів систем адміністрування виборів у країнах Європи в умовах України. Обґрунтовано необхідність реалізації принципів незалежності, неупередженості та професіоналізму в діяльності виборчих комісій в Україні.

Ключові слова: європейський досвід, адміністрування виборів, публічне управління, суб'єкти виборчого процесу, виборчі процедури.

Соціальна стабільність у державі значною мірою забезпечується сформованістю соціальних і політичних інститутів, які реалізують механізми реальної, а не удаваної чи декоративної демократії. Таким важливим інститутом, що уособлює легітимність, гарантію стабільності суспільства, є публічна влада, сформована на демократичних засадах. Одним з напрямів демократизації публічної влади в Україні є формування системи адміністрування виборів усіх рівнів в Україні на засадах, що відповідають сучасним принципам належного урядування та публічної адміністрації. Тому існує потреба в адаптації національного законодавства до міжнародних нормативно-правових актів, які визнаються як регіональні європейські стандарти в цій галузі. Але мова має йти не тільки про правові аспекти та покращення українського виборчого законодавства, а й про організаційно-управлінські проблеми реалізації кращих практик управління виборчим процесом та адміністрування виборчих процедур в Україні.

Сутність міжнародних стандартів, природу та особливості європейських стандартів виборчого процесу досліджували українські та зарубіжні фахівці в галузі виборчого законодавства: М. Баймуратов, О. Вешняков, Ю. Ключковський, Б. Кофман, І. Лукашик, С. Серьогіна, В. Шаповал та ін.

Проблемам імплементації міжнародних демократичних принципів (стандартів) виборів присвятили свої праці українські науковці Б. Кофман, Є. Радченко, А. Романюк, М. Смокович, М. Ставнійчук та ін.

Проте їхні дослідження спрямовані на вдосконалення виборчого законодавства, поза увагою залишилась проблема адміністрування виборів та організації діяльності системи виборчих комісій. Досі недостатньо дослідженими є проблеми адаптації європейських стандартів державного управління виборчим процесом, структури системи публічних органів, що адмініструють виборчі процедури.

Існує нагальна потреба в умовах постійного використання виборчих процедур для вирішення нагальних проблем розвитку демократичної влади в Україні, періодичних виборчих кампаній (у тому числі позачергових) адаптувати європейський досвід адміністрування виборчого процесу та управління виборчими процедурами до умов вітчизняної системи виборчих комісій усіх рівнів. Вирішення цієї проблеми і є *метою статті*.

Серцевину загальноєвропейських виборчих стандартів становлять п'ять принципів виборчого права: загальне, рівне, вільне, пряме виборче право та таємне голосування, а також принципи неупередженості органів управління виборчим процесом, стабільності законодавства й розумної періодичності виборів. Досліджуючи досвід застосування європейських стандартів виборчого процесу та управління ним, варто також зауважити, що досить значущими є принципи неупередженості органів управління виборчим процесом, стабільності законодавства та розумної періодичності виборів. Проте забезпечення механізмів реалізації цих принципів є не менш важливим завданням для ефективного управління виборчим процесом, поряд з розумінням сутності кожного з них.

Адміністрування виборів у країнах ЄС є явищем достатньо різноманітним. Попри наявність регіональних міжнародно-правових норм, які визначають європейські стандарти демократичних виборчих процедур, організація систем адміністрування виборів встановлюється здебільшого нормами національного права країн, крім того, у Європейському Союзі не існує єдиного підходу до визначення переліку суб'єктів, які здійснюють організацію та проведення виборчих процедур, зокрема їх адміністрування. врегулювання взаємодії між суб'єктами, визначення обсягу функцій і повноважень, що покладаються на органи адміністрування виборчого процесу та інші органи, наділені повноваженнями щодо організації виборів.

Аналізуючи будову національних систем адміністрування виборчого процесу в країнах ЄС, зауважимо, що стосовно органів, які мають забезпечувати підготовку та проведення виборів, у більшості країн відсутні стандартизовані підходи. Не є однозначною й відповідь на питання, як має бути побудована система виборчих органів і які управлінські зв'язки між такими органами є найбільш оптимальними?

Аналіз положень відповідних виборчих законів країн – членів ЄС надає змогу стверджувати, що в умовах стабільності виборчого законодавства, розвинутих демократичних традицій та відсутності протиправного втручання адміністративної й політичної влади в діяльність органів управління виборчим процесом потреба в такій системі взагалі відсутня. Це можливо завдяки розвинутим інститутам виборчої демократії. Так, у низці країн (наприклад, у Бельгії, Великобританії, Ірландії, Італії, Франції, Швеції) системи органів управління виборами не існує як такої, в інших країнах (Австрія, Данія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Фінляндія) вона побудована за принципом децентралізації – основні пов-

новаження передаються від центрального органу, уповноваженого організовувати виборчий процес, до окружних та дільничних виборчих комісій.

У країнах з розвинутими демократичними традиціями так чи інакше в межах своїх повноважень до виборчого процесу “залучаються” апарат парламенту (наприклад, в Ірландії), міністерства охорони здоров’я, закордонних і внутрішніх справ, органи місцевого самоврядування та місцеві органи виконавчої влади, які забезпечують виготовлення виборчої документації, підготовку приміщень для голосування, виборчих скриньок.

Функції окружних і дільничних виборчих комісій полягають зазвичай лише в підрахунку голосів та встановленні підсумків голосування (результатів виборів) в окрузі, а центрального органу адміністрування виборів – в організаційно-методичному забезпеченні виборчого процесу та оприлюдненні результатів виборів. Варто також зазначити, що практично в усіх країнах усталеної демократії рішення виборчих комісій оскаржуються не до комісій вищого рівня, а безпосередньо до адміністративного суду.

Натомість, у державах Східної Європи підходи до визначення обсягу повноважень виборчих комісій та характеру їхніх взаємозв’язків між собою є абсолютно іншими. У більшості цих країн органи виконавчої влади та місцевого самоврядування виконують допоміжну роль в організації виборчого процесу, а ключові функції у відповідній сфері покладаються на центральну виборчу комісію та окружні (регіональні) виборчі комісії.

Між самими виборчими комісіями чітко виражені зв’язки влади та підпорядкування (право спрямовувати діяльність виборчих комісій нижчого рівня, переглядати та скасовувати їхні рішення тощо). Приблизно такий підхід реалізовано й в Україні.

У державах Східної Європи, як і в Україні, де немає розвинутих демократичних традицій, система органів адміністрування виборів побудована за принципом ієрархії, між органами цієї системи існують чіткі субординаційні зв’язки. Так, вищий орган адміністрування виборів наділяється широкими контрольними, організаційними й розпорядчими повноваженнями. У більшості нових членів ЄС функції такого органу виконує центральна виборча комісія, яка має автономний статус і прямо не належить до виконавчої гілки влади.

Зрозуміло, що за такої системи для надійного захисту прав виборчих комісій має бути передбачено й механізм їх незалежності від органів влади. Інструментом такої незалежності зазвичай є громадянське суспільство, агентами якого виступають політичні партії.

Практично в усіх державах ЄС на законодавчому рівні закріплено механізми, спрямовані на забезпечення незалежності, неупередженості та стабільності роботи виборчих комісій.

Серед найбільш важливих з них, які застосовують і в Україні, такі:

а) забезпечення представництва партій та інших суб’єктів виборчого процесу в складі виборчих комісій (цей механізм особливо поширений у країнах Східної Європи);

б) забезпечення представництва суб'єктів виборчого процесу під час роботи виборчих комісій (цей механізм застосовується практично в усіх країнах).

Заслуговує на увагу та може бути запроваджений в Україні інший підхід – включення до складу виборчих комісій заступників членів комісій, які виконують повноваження членів комісій під час їхньої відсутності.

Законодавством більшості країн ЄС як підставу набуття членами виборчих комісій своїх повноважень передбачено складання ними присяги. Як правило, у країнах ЄС окружні, територіальні й дільничні виборчі комісії формуються представницькими органами самоврядування, а не вищим органом адміністрування виборів. Також у більшості держав – членів Європейського Союзу немає суттєвих відмінностей між структурою системи, яка забезпечує підготовку загальнодержавних виборів в окрузі, та структурою системи, яка забезпечує проведення місцевих виборів. В Україні ж це практично два різні елементи системи адміністрування, створення яких передбачено різними законодавчими актами.

Проблема забезпечення незалежності органів адміністрування виборчого процесу вирішується у країнах ЄС не однаково. У країнах з усталеними демократичними традиціями адміністрування виборчого процесу здійснюється органами виконавчої влади та місцевого самоврядування. У більшості таких країн функції вищого органу адміністрування загальнодержавних та, в окремих випадках, місцевих виборів покладено на міністерство внутрішніх справ або утворений ним орган (Австрія, Бельгія, Греція, Данія, Італія, Кіпр, Люксембург, Німеччина, Франція) чи інший центральний орган виконавчої влади (Міністерство з питань навколишнього природного середовища, спадщини та місцевого самоврядування в Ірландії, Міністерство юстиції у Фінляндії, Центральний орган з виборів (Central Election Authority, Valmyndigheten) у Швеції, Виборча рада в Нідерландах, Виборча комісія Великобританії (яка за своєю природою, порядком призначення й звільнення членів комісії може бути зарахована до органів виконавчої влади)).

На регіональному й місцевому рівнях (щодо місцевих виборів), на рівні виборчих округів та дільниць підготовка й проведення виборів у цих країнах забезпечується або державними службовцями (посадовими особами органів місцевого самоврядування), або ж виборчими комісіями, які утворюються органами місцевого самоврядування з представників органів судової влади й муніципальних службовців. Зокрема, уповноважені з виборів – посадові особи місцевого самоврядування або державні службовці забезпечують підготовку та проведення місцевих виборів у Великобританії та Ірландії; виборчі комісії, утворені органами місцевого самоврядування з числа суддів, виборців (незалежно від їхньої партійної належності), службових осіб місцевого самоврядування, здійснюють управління виборчим процесом в Австрії, Бельгії, Іспанії, Італії, Люксембурзі, Нідерландах, Німеччині, Франції, Швеції. Обов'язкове представництво політичних

партій у складі окружних та/ або дільничних виборчих комісій передбачено законодавством лише декількох країн (Данія, Португалія, Фінляндія).

Оскільки ці країни мають розвинуті демократичні традиції та значний досвід у проведенні вільних і чесних виборів, такий підхід до визначення кола органів, які здійснюють підготовку та проведення загальнодержавних і місцевих виборів, не суперечить принципу неупередженості та незалежності органів адміністрування виборчого процесу.

Водночас застосування аналогічних підходів у постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи навряд чи здатно було забезпечити проведення в них виборів, які б відповідали демократичним стандартам. Саме тому в Естонії, Латвії, Литві, Словаччині, Словенії й Чехії проведення виборів забезпечують не органи виконавчої та місцевої влади й посадові особи цих органів, а центральні виборчі комісії та утворені ними або місцевими представницькими органами місцевого самоврядування окружні та дільничні виборчі комісії, склад яких формується з представників партій – суб'єктів виборчого процесу.

Взаємний контроль представників партій у виборчих комісіях забезпечує незалежність на неупередженість комісій регіонального й нижчого рівнів, а на національному рівні незалежність ЦВК забезпечується різними інструментами: представництвом у її складі суддів (Польща), представників парламенту, органів виконавчої та або судової влади (Естонія, Латвія, Словаччина, Словенія), громадських організацій (Литва, у якій 3 члени Центральної виборчої комісії призначаються Литовською асоціацією правників).

Органи виконавчої влади відіграють вагомую роль у формуванні центрального органу лише в двох країнах Центральної та Східної Європи – в Угорщині та Чехії. В останньому випадку порядок формування такого органу не має принципового значення, оскільки його повноваження щодо підготовки та проведення виборів у Чехії істотно обмежено. Натомість, в Угорщині Національна виборча комісія наділена значно ширшими повноваженнями, що з урахуванням особливостей її формування ставить під сумнів неупередженість та незалежність Комісії в здійсненні своїх повноважень. Так, в окремих джерелах вказано, що формування Національної виборчої комісії парламентом (простою більшістю голосів членів парламенту) призводить до того, що в Національній виборчій комісії представлені лише партії парламентської більшості [8].

В Угорщині, крім Національної виборчої комісії, вагомі повноваження щодо адміністрування виборчого процесу покладено також на Департамент з питань виборів при міністерстві внутрішніх справ [9].

Варто зазначити, що прагнення законодавців забезпечити незалежність органів адміністрування виборчого процесу від адміністративного або політичного втручання часто породжує іншу проблему – низького рівня професіоналізму членів виборчих комісій. В Італії, наприклад, склад дільничних виборчих комісій до 2005 р. визначався шляхом жеребкування, до участі в якому допускались усі виборці, внесені до списку виборців на

дільниці. Такий підхід забезпечував політичну нейтральність та незалежність комісій, однак далеко не всі члени виборчих комісій, визначені шляхом жеребкування, були обізнані з положеннями виборчого законодавства й були готові застосовувати його на практиці. Саме тому з 2005 р. склад комісій формується місцевими радами з-поміж кандидатур, запропонованих партіями [10]. Аналогічні проблеми виникнули свого часу в Чехії, де до 2000 р. підготовка та проведення виборів як на загальнодержавному, так і регіональному та місцевому рівнях здійснювалась виборчими комісіями, які формувались за поданням партій, блоків, об'єднань виборців – суб'єктів виборчого процесу.

Водночас формування цих органів за принципом рівнопредставленості всіх суб'єктів виборчого процесу негативно впливало на якість підготовки та проведення виборів, суттєво ускладнювало роботу виборчих комісій [11]. У зв'язку із цим у 2000 р. до виборчого законодавства Чехії було внесено ряд суттєвих змін [12], які мали на меті докорінне реформування системи органів управління виборчим процесом. Зокрема, Центральну виборчу комісію було перетворено на постійно діючий орган у системі органів виконавчої влади, до складу якого відтепер входили не представники партій і блоків, а заступники керівників міністерств, відповідальних за підготовку та проведення виборів. Зазнав змін і перелік органів, відповідальних за підготовку та проведення загальнодержавних і місцевих виборів: якщо до 2000 р. відповідні функції й повноваження покладалися на Центральну, регіональні, окружні та дільничні виборчі комісії, то з 2000 р. комісії проміжного рівня було ліквідовано, а їхні повноваження покладено на місцеві органи виконавчої влади та місцевого самоврядування, більшість функцій ЦВК – передано міністерствам внутрішніх справ, охорони здоров'я, соціальної політики. Представництво суб'єктів виборчого процесу в органах управління виборчим процесом сьогодні зберігається лише в дільничних виборчих комісіях. При цьому така система адміністрування виборів, на думку фахівців, працює набагато ефективніше, ніж попередня [13].

У деяких країнах баланс між політичною нейтральністю виборчих комісій і професіоналізмом їхніх членів забезпечується створенням регіональних представництв центральної виборчої комісії. Такі представництва, зокрема, створено в Польщі й Угорщині. Цілком прийнятний для України варіант вирішення проблеми децентралізації управління виборчим процесом.

Висновки. Визначаючи основні напрями адаптації європейського досвіду адміністрування виборчих процесів до умов України, варто звернути увагу на те, що частина положень, відображених у виборчих системах європейських країн, зокрема сідноєвропейських сусідів України, знайшли своє відображення у виборчому законодавстві та практиці діяльності виборчих комісій нашої держави. Проте, потребують додаткової апробації окремі новації європейського досвіду, а саме:

– організацію виборчого процесу мають забезпечувати службовці, які пройшли відповідну підготовку. Це положення має бути трансформоване у вимогу виборчого законодавства, яка полягає в наявності професій-

ної підготовки в осіб, які претендують на членство у виборчих комісіях, або хоча б на керівні посади в них;

– органи, які призначають членів виборчих комісій, не повинні мати права довільно відкликати відповідних членів комісій, оскільки це може поставити під сумнів їхню незалежність. Норма європейської практики передбачає дистанціювання члена виборчої комісії від партії, що делегувала його до складу цієї комісії на весь період його повноважень. Відкликання члена комісії суб'єктом подання є неможливим, що визначає незалежність здійснення ним своїх повноважень. Цю практику варто поширити не тільки на регіональні чи місцеві комісії, а й на дільничні. Хоча закріплення дискреційних повноважень щодо відкликання члена комісії є неприпустимим, як підстава для відкликання члена комісії допускається вчинення ним дисциплінарних порушень, однак перелік таких порушень має бути чітко визначений виборчим законом. У країнах з усталеними демократичними традиціями, де відсутні виборчі комісії, але організація виборчого процесу здійснюється неупередженим органом, політичним партіям має бути надане право здійснювати спостереження за роботою комісій;

– для членів виборчих комісій усіх рівнів доцільне проведення стандартних тренінгів. До участі в таких тренінгах потрібно допускати також членів виборчих комісій, висунутих політичними партіями;

– виборче законодавство повинно містити положення, які вимагають від органів публічної адміністрації всіх рівнів виконувати вимоги виборчих комісій та сприяти їм у здійсненні покладених завдань. Загалом практика повернення державним службовцям та посадовим особам місцевого самоврядування повноважень щодо участі в організації виборчих процедур може бути частково відновлена в умовах України, апробація її свідчитиме про рівень розвитку демократичних процедур у виборчому процесі та готовність України переходити на якісно нові стандарти у виборчому адмініструванні.

Перспективою подальших досліджень у межах окресленої проблеми може бути з'ясування можливостей упровадження інституту публічних службовців – адміністраторів виборів та створення моделі їх професійної підготовки на всіх рівнях системи виборчого адміністрування.

Список використаної літератури

1. Кофман Б. Я. Міжнародні виборчі стандарти та їх імплементація в законодавство України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Б. Я. Кофман; Маріупольський державний університет. – Маріуполь, 2012. – 24 с.
2. Мяловицька Н. Виборчі системи: досвід Європейських держав / Н. Мяловицька // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 1 (11). – С. 61–67.
3. Серьогіна С. Європейські стандарти виборів і виборче законодавство України / С. Серьогіна // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2007. – № 1 (7). – С. 38–44.
4. Смокович М. І. Врегулювання виборчих відносин: міжнародні стандарти / М. І. Смокович // Вісник Вищого адміністративного суду Україн. – 2012. – № 4 – С. 3–16.
5. Ставнійчук М. І. До сучасного розуміння принципів виборчого права / М. І. Ставнійчук // Держава і право. – 2001. – Вип. 12. – С. 111–117.

6. Шведа Ю. Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні / Ю. Р. Шведа. – Львів, 2010. – 462 с.
7. Guy S. Goodwin-Gill / Declaration on Criteria for Free and Fair Elections. Senior Research Fellow, All Souls College, Oxford. Inter-Parliamentary Union. – Geneva, 2006.
8. OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report: Hungary Parliamentary Elections 7 and 21 April 2002. – Warsaw, 2002. – P. 5.
9. OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report: Hungary Parliamentary Elections 7 and 21 April 2002. – Warsaw, 2002. – P. 6.
10. OSCE/ODIHR Needs Assessment Mission Report: Italy Parliamentary Elections 9–10 April 2006. – Warsaw, 2003. – P. 6.
11. OSCE/ODIHR. Czech Republic. Parliamentary Elections, 14–15 June 2002: Final Report. – Warsaw, 2002. – P. 8.
12. Zakon c. 130/2000 Sb., o volbach do zastupitelstev kraju a o zmene nekterych zakonu, ve zneni zakona c. 273/2001 Sb. zakona c. 37/2002 Sb.; ve zneni zakona c. 230/2002 Sb. – http://www.nssoud.cz/zakony/130_2000.pdf.
13. OSCE/ODIHR. Czech Republic. Parliamentary Elections, 14–15 June 2002: Final Report. – Warsaw, 2002. – P. 8.

Стаття надійшла до редакції 27.07.2016.

Орлов В. В. Адаптация европейского опыта деятельности субъектов администрирования избирательного процесса к условиям Украины

В статье представлен сравнительный управленческий анализ современных систем и стандартов организации избирательного администрирования в европейских странах и в Украине. Определена целесообразность адаптации европейского опыта к отечественным условиям, обозначены пути внедрения отдельных элементов систем администрирования выборов в странах Европы в практику выборов разных уровней в Украине. Обоснована необходимость реализации принципов независимости, беспристрастности и профессионализма в деятельности избирательных комиссий в Украине.

Ключевые слова: европейский опыт, администрирование выборов, публичное управление, субъекты избирательного процесса, избирательные процедуры.

Orlov V. Adaptation of European Experience of Subjects Election Administration Conditions to Ukraine

The article presents a comparative analysis of modern management systems and standards of electoral administration in European countries and Ukraine. Attention is drawn to the lack non-stabilization ways to adapt European standards of public administration of elections and election procedures administrative specially authorized bodies performing the tasks and functions of the state in the electoral process, building the structure of public bodies which administer election procedures. Determine the need to adapt European experience to domestic conditions, the ways of implementation of certain elements of electoral administration in Europe in terms of Ukraine. An important conclusion of the comparative analysis is the need to implement the principles of independence, impartiality and professionalism in the work of election commissions in Ukraine.

It is noted that the organization of the electoral process has ensured the persons who have the status of public servants who have been adequately trained. This provision should be transferred to the request of the electoral law, which is available in the training of persons applying for membership in election commissions, or even to senior positions in them.

It is noted that bodies that appoint members to electoral commissions should not have the right to arbitrarily revoke the relevant commissioners, as this may compromise their independence. Norm European practice involves distancing election commission member from the party that delegated him to the commission of the entire period of his term. The withdrawal of the commissioner subject to the submission is not possible, the independence of the exercise of

its powers. This practice should be extended not only to regional or local commissions, but also in the district. While fixing the discretionary power to withdraw the commissioner is unacceptable as a reason to recall the commissioner may be committing disciplinary violations, but for such violations should be clearly defined electoral law. In addition, political parties should be guaranteed the right to observe the work of the commissions.

It is necessary for the conduct of potential members of election commissions of all levels of standard training, result in the certification of a person as a sign of readiness to serve as a part of collective bodies responsible for organizing and conducting election procedures. To participate in these trainings have also allowed members of election commissions nominated by political parties.

It is considered acceptable recovery practices in terms of Ukraine return to civil servants and local government officials the power to participate in the organization of electoral procedures. Its testing will indicate the level of democratic procedures in the electoral process and the readiness of Ukraine to move to a new standard in the election administration.

Key words: *European experience, the election administration, public administration, the subjects of the electoral process, the electoral procedure.*

УДК 316.422.42

М. В. ТУЛЕНКОВ, Т. О. ВЕРБЕЦЬКА, С. С. БАРАНОВА

САМОВРЯДНІ ЦІННОСТІ СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ В ОПТИЦІ СОЦІОЛОГІЧНОЇ АНАЛІТИКИ

У статті в межах соціологічного підходу проаналізовано самоврядні цінності соціального управління як важливого суспільного феномена, що забезпечує впорядковану соціальну взаємодію індивідів і соціальних груп у сучасному суспільстві.

Ключові слова: цінності, самоврядування, соціальне управління, система соціального управління, взаємодія суб'єкта й об'єкта соціального управління.

Соціологічний аналіз самоврядних цінностей соціального управління зумовлений, з одного боку, трансформаційними процесами, що відбуваються в сучасному українському соціумі, а з іншого – об'єктивними потребами розвитку соціології управління як однієї з ключових галузей сучасного соціологічного знання. Більше того, на соціальне управління в будь-якому суспільстві покладено вкрай важливу місію не тільки формування адекватної відповіді на глобальні виклики мінливого зовнішнього середовища, а й відповідно до цих часто непередбачуваних викликів здійснювати вироблення та впровадження інноваційних стратегій суспільного розвитку. Водночас в Україні на соціальне управління покладено ще одну відповідальну місію – здійснення динамічних соціальних змін, пов'язаних з розбудовою громадянського суспільства на основі принципів демократії та соціально орієнтованої ринкової економіки.

Запровадження самоврядних цінностей в управління вітчизняним соціумом є не тільки визначальним чинником структурної перебудови української системи соціального управління, а й ключовим трендом налагодження ефективної самоорганізації соціального життя людей у сучасному суспільстві загалом. Виходячи із цього, головною **метою статті** є з'ясування змісту й характеру самоврядних цінностей, принципів і механізмів соціального управління в оптиці соціологічної аналітики для подальших наукових розвідок їх можливого впровадження у вітчизняну систему публічного управління на сучасному етапі суспільних перетворень.

Самоврядні цінності соціального управління, як показують результати соціологічної аналітики, є нині тим інституційним підґрунтям, що забезпечує організацію системної соціальної взаємодії людей у громадянському суспільстві демократичного типу. Більше того, організовані в демократичний спосіб соціальні взаємодії, на думку польського соціолога П. Штомпки, пов'язують не стільки людські особистості, скільки їхні ідеї, думки, цінності й вірування, які допомагають їм підтримувати або протистояти одне одному. Ці соціальні взаємодії, вважає вчений, можуть бути дружніми чи воро-

жими, кооперованими чи конкретними, рівно як інтереси або цінності людей можуть або збігатися, або вступати в конфлікт [1, с. 28–29].

Система самоврядних цінностей соціального управління, що базується на принципах самоорганізації та самоконтролю, зберігає свій вплив усюди – від вироблення стратегії, прогнозування чи планування спільних дій або перебудови чи розвитку структур соціальних утворень до використання конкретних стилів управління та оцінювання конкретної діяльності інших людей. Сукупність ціннісних орієнтацій, що вже склалися та відстоялися, утворює своєрідну вісь суспільної свідомості, яка забезпечує не тільки спадковість певного типу соціальної поведінки та діяльності, а й сталість соціального управління в суспільстві. Ці процеси доволі рельєфно простежуються в спрямованості потреб, запитів та інтересів індивідів і соціальних груп щодо самоврядування власної життєдіяльності в сучасному суспільстві.

Унаслідок цього ціннісні орієнтації самоорганізованої спільноти виступають нині чи не найважливішим чинником, який визначає зміст, характер і структуру соціального управління в сучасному суспільстві. Натомість, основний зміст ціннісних орієнтацій самоорганізованої спільноти становлять, насамперед, філософські, естетичні, політичні, правові, моральні й релігійні переконання, глибинні й стійкі схильності, а також неухитні принципи їхньої соціальної поведінки та діяльності. Тому в будь-якому суспільстві ціннісні орієнтації за допомогою самоврядних механізмів соціального управління так чи інакше справляють необхідний цілеспрямований вплив на життєдіяльність індивідів і соціальних груп.

Звідси випливає, що сучасне суспільство як складна самоврядна система соціального управління в ціннісно-структурному плані складається принаймні з двох соціальних підсистем: керованої та керівної [2, с. 65]. Отже, традиційне розуміння суспільства, як свідчить проведений аналіз, свідчить, що соціальне управління як найважливіша самоврядна функціональна підсистема останнього “відповідає” за збереження цілісності, ефективне функціонування та подальший розвиток цього суспільства. Однак проблема полягає не тільки в тому, хто саме входить до складу цієї функціональної, тобто керівної підсистеми, а головним чином у тому, які саме цінності він сповідує. При цьому ряд дослідників вважає, що до цієї підсистеми на основі принципу самоврядування входить значна частина людей, які, виступаючи в ролі суб’єкта соціального управління, наділяються правом вчиняти організуючий вплив на суспільну систему як об’єкт соціального управління [3, с. 80].

Таким чином, усіх осіб у системі соціального управління на основі принципу самоврядування поділяють на суб’єктів і об’єкти соціального управління, що, на наш погляд, має неабиякий ціннісно-пізнавальний сенс. У цьому сенсі такий самоврядний поділ визначає, по-перше, спрямованість управлінського впливу, тобто ким і на кого він вчиняється; а по-друге, здатність осіб до здійснення власне самого управлінського впливу, що вказує на наявність активної соціальної позиції одних щодо інших. Зі зміною спрямованості управлінського впливу на протилежний змінюються й по-

зиції осіб у самоврядній системі соціального управління. При цьому об'єктом соціального управління є зазвичай усі ті індивіди й соціальні групи, на яких спрямований управлінський вплив суб'єкта соціального управління, що не є зовнішнім стосовно них і виникає як самоврядне відображення їхньої потреби в спільному існуванні [4, с. 118].

Таким чином, суб'єкт і об'єкт соціального управління, що виділяють у суспільстві на основі самоврядних цінностей, становлять органічну структурно-функціональну єдність, оскільки сам феномен соціального управління є об'єктивною потребою існування й розвитку будь-якої суспільної системи, котра всередині себе виділяє суб'єкт соціального управління для виконання певних організаційно-управлінських функцій. А останній, природно, не може існувати, а тим більше функціонувати без об'єкта соціального управління, оскільки необхідність, форма, зміст і характер організаційно-управлінської діяльності виникає та визначається, виходячи з потреб, цінностей та інтересів об'єкта соціального управління. Перебуваючи в постійній організаційній взаємодії з приводу відтворення життєдіяльності суспільної системи шляхом реалізації її цілей завдяки вибору найбільш адекватних способів і засобів, суб'єкт і об'єкт соціального управління на основі самоврядних механізмів власне й утворюють систему соціального управління, яка є функціональною підсистемою суспільної системи загалом [4, с. 119].

Необхідно також зазначити, що в ході самоврядної взаємодії індивідів і соціальних груп у системі соціального управління формуються власні самоврядні цінності, завдяки чому люди вступають у різноманітні організаційно-управлінські зв'язки й відносини, які реалізуються через здійснення різних видів організаційно-управлінської діяльності. Ці відносини фактично неможливо відокремити одне від одного, оскільки вони утворюють єдиний загальний процес, у якому управління передбачає неодмінні організаційні зусилля, а організація взагалі не має ніякого сенсу без управління як такого [2, с. 246]. Ці відносини виникають між особами там і тоді, де й коли на основі утвердження самоврядних механізмів має місце відповідний ціннісний обмін через організаційно-управлінську діяльність. У вузькому розумінні ці відносини є одночасно і процесом, і результатом самоврядних та взаємозалежних взаємодій індивідів як суб'єктів цих відносин, що виконують взаємозумовлені й ціннісно визначені організаційно-управлінські функції для реалізації загальної мети суспільного розвитку. Водночас суб'єктами цих відносин реально стають усі носії будь-якої соціальної діяльності, тобто всі індивіди та соціальні групи, незалежно від їхнього стану (становища) у системі соціального управління. У ці відносини, таким чином, вступають не тільки ті особи, що виконують функції організації та управління на професійній основі, а й ті, що беруть участь у будь-якій соціальній діяльності, оскільки остання об'єктивно потребує впорядкування, організації, координації, контролю, перерозподілу, стимулювання тощо. Це свідчить про те, що організаційно-управлінські відносини (як ключовий самоврядний феномен і

важлива суспільна цінність) пронизують усі види суспільних відносин, тобто соціальні, економічні, політичні, духовні тощо [2, с. 64].

Натомість, природна цінність організаційно-управлінських відносин, як самоврядного суспільного феномена, так само, як й інших видів суспільних відносин, має подвійний характер – як об'єктивний, так і суб'єктивний. Ця подвійність, власне, і визначає самоврядну специфіку формування системи соціального управління в суспільстві. Організаційно-управлінські відносини є об'єктивними в тому розумінні, що їхній стан є незалежний від свідомості й волі окремих учасників самоврядного управлінського процесу. Як і будь-яка соціальна форма ціннісно-орієнтованої та цілеспрямованої взаємодії людей, організаційно-управлінські відносини передують цій взаємодії та певною мірою існують нібито автономно. Вони відображають існуючі цінності та конкретно-історичні форми самоорганізації спільної життєдіяльності індивідів і соціальних груп, які, власне, і породжують об'єктивну необхідність виконання відповідних організаційно-управлінських функцій та видів управлінської діяльності, а також упровадження певних самоврядних механізмів і способів упорядкованого ціннісного обміну цією діяльністю [7, с. 25–37]. Отже, ціннісно впорядкована самоврядна взаємодія людей у межах певного соціального утворення (підприємства, установи, організації) об'єктивно потребує виконання конкретних організаційно-управлінських функцій і видів управлінської діяльності, що забезпечують відтворення відповідних суспільних цінностей у межах певного соціального порядку, які, власне, і сприяють досягненню спільної мети.

Поряд із цим іншою важливою цінністю життєдіяльності суспільної системи, що детермінує самоврядний стан організаційно-управлінських відносин, дій та взаємодій між людьми, є відносини власності. Ці відносини створюють у суспільстві цілком визначену структуру соціально-економічного становища людей, оскільки саме з відносин власності випливає здатність останніх до реалізації економічних інтересів один одного. Адже основною цінністю становища людини як власника є, насамперед, становище суб'єкта соціального впливу, тобто суб'єкта соціального управління, і навпаки. Відносини власності, таким чином, є первинною основою суб'єктно-об'єктної структури самоврядної взаємодії в системі соціального управління.

Для соціологічного аналізу самоврядних цінностей соціального управління вкрай важливим є з'ясування об'єктивної сторони організаційно-управлінських відносин, що впливає з внутрішньої природи організації самого процесу соціального управління, його функцій. Адже загалом основною самоврядною цінністю соціального управління є вплив на певні соціальні процеси й об'єкти для приведення суспільної системи в необхідний стан її функціонування, який фактично є вихідним моментом самоорганізації процесу соціального управління. Якщо цілісність суспільства є його здатністю розвивати соціальні якості індивідів, то управлінська мета (або мета суспільного розвитку) є певним способом самоорганізації життєдіяльності людей, що забезпечує формування цієї здатності. Отже, управ-

лінська мета є об'єктивною основою самоорганізації управлінських відносин, дій та взаємодій і зумовлена, насамперед, об'єктивністю самого процесу цілеспрямованої та самоврядної соціальної діяльності індивідів і соціальних груп [8, с. 37–38; 5, с. 36–51].

Таким чином, основною метою самоврядної системи соціального управління (як функціональної підсистеми суспільства) є бажаний стан реалізації особливих і загального інтересів людей у суспільстві. Однак сама по собі ця мета, будучи необхідною передумовою певних змін у суспільній системі, не спроможна забезпечити реалізацію цих інтересів. Потрібне не тільки усвідомлення з боку індивідів і соціальних груп своїх дій для здійснення визначених соціальних змін, а й відповідних засобів їх реалізації в ході їхньої самоврядної взаємодії в межах управлінського процесу. Адже мета, як бажаний стан суспільної системи, так само, як і самоврядні соціальні взаємодії (відносини) людей, відображаються їхніми потребами, цінностями та інтересами. Це означає, що індивіди й соціальні групи, обмінюючись у процесі самоврядної соціальної взаємодії результатами своєї діяльності, обмінюються одночасно своїми потребами, цінностями та особливими інтересами.

Розглядаючи зв'язок між метою та засобами її досягнення в системі соціального управління, правомірно відзначити, що не тільки засоби є відображенням мети, а й сама мета є відображенням відповідних їй засобів. Причому конкретні засоби соціального управління слугують, як правило, для реалізації цілком конкретної управлінської мети, незалежно від міри усвідомлення зв'язку між ними. І навпаки, конкретна управлінська мета може бути реалізована тільки за допомогою цілком конкретних і адекватних засобів управління. Отже, з одного боку, спостерігається певна знеособленість управлінської мети й засобів, а з іншого – діалектичний взаємозв'язок управлінської мети та засобів управління передбачають необхідність існування окремих самоврядних механізмів їхнього усвідомлення та взаємодії для перетворення управлінської мети на адекватні засоби управління. Останні, як показує аналіз, фактично й зумовлюють характер і зміст управлінського впливу, що є кінцевим результатом процесу досягнення управлінської мети. Змінюючи становище індивідів стосовно управлінської мети й один щодо одного в перебігу самоврядної соціальної взаємодії, соціальне управління здатне також змінювати сконцентрованість і спрямованість особливих потреб, цінностей, інтересів і дій людей, а також приводити їх у відповідність із загальними потребами, цінностями та інтересами суспільства загалом [4, с. 426].

Виходячи із цього, процес досягнення управлінської мети (тобто мети суспільного розвитку) передбачає не тільки необхідний поділ функцій управління та визначену структуру організаційно-управлінських відносин, а й самоврядний порядок взаємодії людей у системі соціального управління. Власне кажучи, структура організаційно-управлінських відносин є способом організації самоврядних зв'язків або способом формування самоврядної взаємодії між людьми для здійснення ними необхідних дій у перебігу вироблення й реалізації об'єктивної управлінської мети. Структура цих відносин, насам-

перед, визначається соціальною структурою самого суспільства. Тому з особливостей відтворення та розвитку суспільної системи об'єктивно впливає необхідність виконання її керівною підсистемою (тобто суб'єктом соціального управління) певних організаційно-управлінських функцій, що й зумовлює наявність відповідної самоврядної структури організаційно-управлінських відносин [7, с. 18–20], головними з яких є відносини *централізму* й *самостійності*, що співіснують між собою в суперечливій діалектичній єдності.

Необхідно зазначити, що *відносини централізму* – це особлива форма взаємозв'язку в самоврядній системі соціального управління стосовно реалізації визначених організаційно-управлінських функцій, за якого один суб'єкт соціального управління (вищий) наділяється правами й повноваженнями визначати зміст, спрямованість і характер діяльності іншого суб'єкта соціального управління (нижчого) відповідно до загальної управлінської мети, тобто відповідно до загальних потреб, цінностей та інтересів. Наприклад, відносини централізму існують між главою й членами уряду, а також між урядом, органами державної влади на місцях та громадянами країни, причому кожний з них один щодо одного може бути як вищим, так і нижчим. Що стосується *відносин самостійності*, то вони передбачають наявність у керівних соціальних суб'єктів певних прав, повноважень і обов'язків, які дають їм можливість у межах самоврядних цінностей самим визначати зміст і спрямованість організаційно-управлінської діяльності. Якщо за відносин централізму вищий суб'єкт соціального управління є монопольним, управлінський вплив якого має переважно односпрямований характер, то за відносин самостійності всі суб'єкти соціального управління є рівноправними, а їхня самоврядна взаємодія будується на механізмах взаємоспрямованого управлінського впливу. Такими суб'єктами соціального управління в демократичному суспільстві є, наприклад, президент країни й парламент [4, с. 195–196].

Самоврядний характер соціального управління залежно від стану відносин централізму й самостійності можна подати у вигляді трирівневої моделі пріоритетно-паритетних зон, які за своїми змістом відбивають сукупність організаційно-управлінських функцій, що визначають зміст, характер і спрямованість самоврядної взаємодії людей у системі соціального управління суспільства (рис. 1).

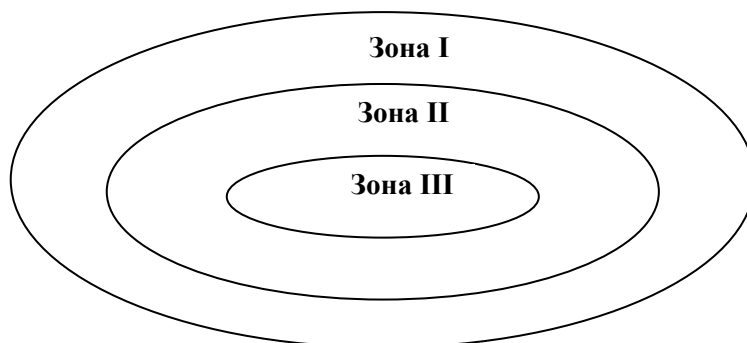

Рис. 1. Трирівнева модель самоврядної суб'єктно-об'єктної взаємодії в системі соціального управління

Перший рівень цієї моделі (зона I) охоплює пріоритетну зону вищого суб'єкта соціального управління, у якій йому відповідно до визначених суспільством самоврядних цінностей і механізмів належить невід'ємне право здійснення одностороннього (односпрямованого) впливу на нижчих суб'єктів соціального управління (які для нього є керованими об'єктами), для чого він наділений відповідними правами й повноваженнями. Таким вищим суб'єктом управління є, наприклад, уряд країни (як центральний орган державної виконавчої влади) стосовно територіальних або місцевих органів державної влади. Цей вищий суб'єкт соціального управління за допомогою здійснення впливу, а також шляхом встановлення ціннісно-моральних і законодавчо встановлених відносин координує діяльність об'єктів соціального управління в різних сферах життєдіяльності суспільства для досягнення мети суспільного розвитку, тобто для реалізації загальних потреб, цінностей та інтересів індивідів і соціальних груп.

Другий рівень цієї моделі (зона II) є зоною паритету, що передбачає шляхом упровадження спеціальних самоврядних механізмів рівнозначні права й повноваження суб'єктів соціального управління різних рівнів, тобто під час реалізації своїх особливих інтересів вони взаємодіють між собою як рівні партнери. Зміст і характер управлінських функцій у зоні паритету, як свідчить аналіз, є важливими з погляду реалізації як загальних потреб, цінностей та інтересів (тобто загальної мети), так і особливих потреб, цінностей та інтересів суб'єктів соціального управління, що взаємодіють. Наприклад, самоврядна організаційна взаємодія між урядом і органами місцевого самоврядування, інтереси яких перетинаються в межах зони паритету, здійснюється на основі взаємного узгодження їхніх особливих потреб, цінностей та інтересів.

Третій рівень моделі (зона III), що охоплює переважно внутрішню зону відповідальності суб'єктів соціального управління, є зоною пріоритету, але вже не вищого, а нижчих суб'єктів соціального управління. Останні тут на основі впроваджених спеціальних самоврядних механізмів повною мірою є самостійними соціальними суб'єктами, тобто незалежними від управлінського впливу вищого суб'єкта соціального управління. Наприклад, у цьому випадку органи місцевого самоврядування звільняються від дріб'язкової опіки вищого суб'єкта соціального управління й набувають здатності самостійного ухвалення управлінських рішень відповідно до специфіки місцевих потреб, цінностей, інтересів і умов, а також відповідно до наявних ресурсів та тих управлінських цілей, які вони самі сформували.

Варто підкреслити, що в соціально-управлінській практиці кількість функціональних зон взаємодії суб'єктів і об'єктів соціального управління не зводиться тільки до визначених нами трьох, а може охоплювати різні варіанти співвідношення пріоритету й паритету в процесі вироблення та встановлення самоврядних механізмів, завдяки чому площа кожної із цих функціональних зон може змінюватися. Наприклад, якщо звужується функціональна зона вищого суб'єкта соціального управління (зона I), а за її ра-

хунок розширюється зона пріоритету нижчого суб'єкта соціального управління (зона III), то вищий суб'єкт управління не тільки втрачає своє самостійне значення, а й здатність впливати на нижчих суб'єктів управління щодо реалізації загальної мети соціального розвитку. Більше того, за умови максимального розширення зони незалежності самоврядних суб'єктів соціального управління (зона III), з одного боку, та за відсутності інших функціональних зон – з іншого, фактично відбувається розпад самоврядної системи соціального управління. Відносини централізму й самостійності, як показує аналіз, реалізуються в межах самоврядної системи соціального управління шляхом запровадження інших організаційно-управлінських відносин: субординації та координації; керівництва й підпорядкування; дисципліни та відповідальності, які вирішальним чином впливають на впорядкування й відтворення самоврядної взаємодії індивідів і соціальних груп у цій системі соціального управління.

Таким чином, здатність людей до самоврядної реалізації загальної управлінської мети (або мети суспільного розвитку) є своєрідним критерієм ефективності не тільки організаційно-управлінських відносин, а отже, й ефективності функціонування самоврядної системи соціального управління загалом. Організаційно-управлінські відносини (як особливий вид соціальних відносин) є ціннісною формою існування організаційно-управлінської діяльності, що визначає ті самоврядні соціальні межі, у яких здійснюються всі види соціальної діяльності, а також відбувається взаємодія індивідів та соціальних груп з приводу реалізації своїх особливих і загальних потреб, цінностей та інтересів. Впливаючи на людей, а також спрямовуючи їхні дії в цільове русло, організаційно-управлінські відносини стають рушійною силою формування, відтворення та підвищення рівня ефективності самоврядної взаємодії людей у системі соціального управління як функціональній підсистемі суспільства загалом.

Ці відносини, як свідчить проведений соціологічний аналіз, виникають на основі різноманітних самоврядних соціальних контактів, зв'язків і взаємодій між людьми, відповідно до їхніх суб'єктивних поглядів, ціннісних орієнтацій, знань, потреб, особливих інтересів, почуттів тощо й несуть на собі їхній відбиток. Унаслідок цього люди здатні, з одного боку, формувати свої відносини відповідно до їх об'єктивної природи, а з іншого – спотворювати їх згідно зі своїми власними (індивідуальними чи груповими) інтересами, надаючи тим самим об'єктивного чи суб'єктивного змісту управлінській меті. Наприклад, політичні діячі (або лідери), що є при владі, можуть суб'єктивно, тобто довільно визначати (і найчастіше визначають) зміст законодавчих актів, виходячи, насамперед, з прагнень зберегти свою владу чи збагатитися. Інша причина суб'єктивності управлінської мети полягає в особливому соціальному становищі (статусі) суб'єкта соціального управління, оскільки він наділений суспільством управлінською функцією впливати на інших людей для реалізації загальних і їх особливих потреб та інтересів. Причому здійснення цієї управлінської функції озна-

чає, з одного боку, обов'язок суб'єкта соціального управління відображати потреби, цінності та інтереси людей, а з іншого – його право (надане йому людьми шляхом установлення самоврядних механізмів) вчиняти вплив на них, визначати їх становище, упорядковувати їхню соціальну дію, поведінку, взаємодію, діяльність тощо. Причому право суб'єкта соціального управління вчиняти вплив на людей (як об'єкт соціального управління), яке надане йому самими людьми на основі впровадження самоврядних принципів і механізмів, є, таким чином, досить потужним засобом реалізації загальних потреб, цінностей та інтересів суспільної системи загалом.

У цьому контексті самоврядний суб'єкт соціального управління є виразником, а самоврядний об'єкт соціального управління стосовно цього керівного суб'єкта – носієм загальних потреб, цінностей та інтересів. При цьому оосби, якими керують (тобто об'єкт управління), й особи, які керують (тобто суб'єкт управління), реалізують свої особливі потреби, цінності та інтереси шляхом здійснення різних видів самоврядної соціальної діяльності. Перші (тобто об'єкт управління) – через безпосередню предметно-перетворювальне соціальну діяльність, а другі (тобто суб'єкт управління) – через визначені самоврядні принципи та механізми формування й здійснення управлінського впливу на інших осіб, котрі є для них засобом реалізації особливих потреб, цінностей та інтересів [4, с. 129].

Отже, самоврядна цінність змісту та спрямованості організаційно-управлінської діяльності, а також характеру управлінської мети (чи загальної мети суспільного розвитку) є результатом самоврядної взаємодії людей у межах системи соціального управління. Причому суб'єктивна управлінська мета, тобто мета суб'єкта соціального управління, може збігатися або не збігатися із загальною об'єктивною управлінською метою, тобто метою об'єкта соціального управління. Причому рівень їхньої відповідності, як показує аналіз, є ключовим чинником упорядкованості самоврядної взаємодії людей у системі соціального управління. Поряд із цим ще одним істотним важелем самоврядної упорядкованості системи соціального управління з погляду цільової самоврядної взаємодії людей є механізм самоконтролю, побудований на самоорганізації зворотному зв'язку, який існує для визначення керівною підсистемою відхилень керованої підсистеми від загальної управлінської мети й вироблення відповідно до цих відхилень оптимальних засобів коригувального впливу на неї з метою приведення останньої до попередньо визначеного режиму функціонування [6, с. 12]. Водночас розуміння самоврядного механізму зворотного зв'язку стосовно суспільної системи загалом має бути, на наш погляд, суттєво розширене, оскільки не тільки керівний соціальний суб'єкт, а й керований соціальний об'єкт у суспільній системі відіграють значно активнішу роль. Зокрема, самоврядний об'єкт соціального управління також здатний визначати загальну управлінську мету й впливати із цього приводу на самоврядного суб'єкта соціального управління, міняючись з ним ролями, що фактично й

відбувається, наприклад, під час референдумів, виборів, маніфестацій, суспільних обговорень тощо.

Таким чином, не тільки прямий, а й зворотний зв'язок є потужними механізмами самоврядних організаційних взаємодій, завдяки яким, власне, і здійснюється взаємовплив суб'єкта та об'єкта соціального управління один на одного в межах самоврядної системи соціального управління. При цьому зворотний зв'язок розуміють як такий, що реалізує забезпечувальну функцію самоврядної системи соціального управління в суспільстві з приводу результатів життєдіяльності останнього, а з погляду самого суб'єкта соціального управління – стосовно його здатності виробляти та справляти управлінський вплив, адекватний загальній управлінській меті суспільного розвитку. Отже, позитивний зворотний зв'язок у сучасному соціологічному розумінні є необхідним самоврядним механізмом (елементом) функціонування й розвитку будь-якої самоврядної соціальної системи, у тому числі системи соціального управління. Натомість, негативний зворотний зв'язок потрібно розглядати як засіб саморозвитку або певного “самонавчання” самоврядної соціальної системи, завдяки якому відбувається пристосування соціально-управлінського порядку цієї системи до мінливого стану внутрішнього й зовнішнього середовища. Підкреслюючи значущість зворотного зв'язку для відтворення самоврядної системи соціального управління, відомий дослідник Р. Абдєєв виділяє, зокрема, два контури цього зворотного зв'язку. Перший контур, на думку вченого, забезпечує процес саморегуляції соціальної взаємодії людей у самій суспільній системі, що приводить до відтворення її цілісності, а другий контур “відповідає” за саморозвиток цієї системи, в основі якого лежать цілеспрямований відбір і нагромадження необхідної інформації, що є вкрай необхідною умовою для здійснення необхідних змін у самоврядній системі соціального управління [9, с. 202–206].

Висновки.

1. Система соціального управління в суспільстві за допомогою організації самоврядної взаємодії та ціннісних орієнтацій охоплює всіх індивідів та їх соціальні групи, що розглядаються в особливому аспекті – з погляду їх залученості до процесів упорядкування спільної життєдіяльності. Ця самоврядна система з'являється в загальному вигляді як певна структура суб'єктно-об'єктних і суб'єктно-суб'єктних організаційно-управлінських відносин між людьми в процесі вироблення й реалізації загальної управлінської мети суспільного розвитку.

2. Організаційно-управлінські відносини в самоврядній системі соціального управління базуються на системі сталих самоврядних взаємодій між людьми, а взаємне становище останніх і характер взаємодії їхніх самоврядних цінностей визначають сутнісні характеристики впорядкованості цієї системи загалом. Тобто сформований порядок самоврядної взаємодії людей визначає здатність системи соціального управління до реалізації об'єктивної управлінської мети (тобто мети розвитку суспільства). Відхилення соціаль-

ного управління від об'єктивної суспільної мети, цикл і розмах коливань цих відхилень зумовлені станом прямих і зворотних самоврядних зв'язків між суб'єктом та об'єктом соціального управління, що є фундаментальною самоврядною цінністю впорядкованості їхнього взаємного впливу в межах цієї системи соціального управління.

3. Відтворення суб'єктно-об'єктної та суб'єктно-суб'єктної самоврядної організаційної взаємодії залежить від структури організаційно-управлінських відносин у системі соціального управління. Усі види організаційно-управлінських відносин у системі соціального управління перебувають у нерозривній і суперечливій єдності. Залежно від масштабів функціональних зон, що "належать" суб'єктам цих відносин, виникає той чи інший спосіб їхньої самоврядної взаємодії, зокрема, взаємного чи одностороннього придушення або узгодження їхніх особливих потреб, цінностей чи інтересів, що відповідає певному типу опосередкованості цієї самоврядної взаємодії в системі соціального управління.

4. Система соціального управління з'являється в суспільстві на інституціональному рівні у вигляді сукупності самоврядних організаційних взаємодій громадянського суспільства й держави як ключових елементів цієї системи, а також носіїв та виразників особливих і загальних потреб, цінностей та інтересів. У межах громадянського суспільства (як сукупності самоврядних самодіяльних соціальних форм існування людей) забезпечується безпосереднє самоврядування суспільної системи, механізми якого враховують різноманітні групові та індивідуальні потреби, цінності й інтереси людей. А державі, як спеціальному суб'єкту соціального управління, у цьому процесові відведено роль потужного інструмента формування й реалізації загальних потреб, цінностей та інтересів. Самоврядна організаційна взаємодія громадянського суспільства й держави, таким чином, об'єктивно набуває суперечливого характеру, що властивий самоврядній системі соціального управління та зумовлений подвійністю соціального стану людини (як члена громадянського суспільства й громадянина держави) з погляду їх особливих і загальних потреб, цінностей та інтересів. Натомість, самоврядні способи й механізми розв'язання суперечностей, які виникають між громадянським суспільством і державою, визначаються інституційним порядком поділу між ними управлінських ролей у самоврядній системі соціального управління, що приводить до виникнення її певного типу.

Список використаної літератури

1. Штомпка П. Социология социальных изменений : пер. с англ. / П. Штомпка. — Москва : Аспект-Пресс, 1996. — 368 с.
2. Введение в управление : учеб. пособ. : в 3 ч. / науч. ред. А. Г. Гладышев, В. Н. Иванов, Н. В. Маслова. — Москва : АНСТМСУ, 2002. — 360 с.
3. Афанасьев В. Г. Человек в управлении обществом / В. Г. Афанасьев. — Москва : Политиздат, 1977. — 382 с.
4. Туленков М. В. Теоретико-методологічні основи організаційної взаємодії в соціальному управлінні : монографія / М. В. Туленков. — Київ : Каравела, 2009. — 512 с.

5. Слепенков И. М. Основы теории социального управления / И. М. Слепенков, Ю. П. Аверин. – Москва : Высшая школа, 1990. – 302 с.
6. Булыгин Ю. Е. Организация социального управления (основные понятия и категории) : слов.-справ. / Ю. Е. Булыгин. – Москва : Контур, 1999. – 254 с.
7. Галушка И. Управление экономикой : пер. со словац. / И. Галушка. – Москва : Прогрес, 1985. – 226 с.
8. Суворов Л. Н. Социальное управление. Опыт философского анализа / Л. Н. Суворов, А. Н. Аверин. – Москва : Политиздат, 1984. – 232 с.
9. Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации / Р. Ф. Абдеев. – Москва : Владос, 1994. – 336 с.

Стаття надійшла до редакції 25.07.2016.

Туленков Н. В., Вербетская Т. А., Баранова С. С. Самоорганизационные ценности социального управления в оптике социологической аналитики

В статье с позиций социологического подхода анализируются ценности самоуправления и системный характер социального управления как ключевые факторы упорядочения взаимодействия людей в современном обществе.

Ключевые слова: ценности, самоуправление, социальное управление, система социального управления, взаимодействие субъекта и объекта социального управления.

Tulenkov M., Verbetska T., Baranova S. The Self-Organization Values of Social Management in Optics Sociological Analysis

The article from the standpoint of a sociological approach analyzes the value of self-management and the systemic nature of social management as key factors to streamline the interaction of people in modern society. The social control in society by means of interaction and values include all individuals and their social group, considered a special aspect – in terms of their involvement in the process of organizing joint activity. This system appears in general as a certain structure of subject-object and subject-subject organizational and administrative relations between people in the process of implementation and overall management goals. Organizational and management relations in the social management system based on the sustainable interaction between people and the relative position of the last character interactions and their self values determine the essential characteristics of the ordering system. That is the established order of human interaction determines the ability of social management to implement objective management goal. Rejection of social management objective goal, cycle and fluctuation caused by these deviations as forward and backward institutional links between subject and object management, which are fundamental principles of ordering their mutual influence within the system of social management. The social control appears in the society at the institutional level as a set of organizational interactions of civil society and the state as a key element of the system, the media and proponents of special and general interest. As part of civil society (as a combination of amateur social forms of human existence) is provided by direct government social system, a mechanism which allows for a variety of group and individual interests of the people. And the state as a special subject of governance in this process plays the role of a powerful instrument of formation and realization of general interest.

Key words: values, self-management, social management, social management system, the interaction between subject and object of social management.

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

УДК 316.74:316.773.2

А. С. ГОЛИКОВ, А. А. КАЛАШНИКОВА

МЕМ КАК ЗНАНИЕВЫЙ КОНСТРУКТ И СОЦИАЛЬНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ: ВКЛЮЧЕНИЕ, СОЦИАЛИЗАЦИЯ, ИДЕНТИЧНОСТИ

Статья посвящена социологическому анализу феномена мема как знаниевого конструкта и как социальной технологии. Опираясь на лингвистические, социологические, антропологические, коммуникативистские исследования, авторы доказывают как знаниевую природу мемов, так и их значимость в конституировании социального. Интерпретируя мем как продукт массовой и спонтанной активности, авторы, тем не менее, предлагают взгляд на мем как на социальную технологию, в том числе технологию по социальному включению и исключению, технологию по социализации и конструированию идентичности, а также технологию в области образования (в частности, e-learning).

Ключевые слова: мем, Интернет, социология знания, знание, социальная технология, e-learning, социальность, включение.

Современное коммуникативное пространство представляет собой многослойную композицию, дифференцированную как практиками, так и структурами. Структурная дифференциация коммуникативного пространства подразумевает – в терминах двойного конструирования социального пространства, по П. Бурдьё [4] – знаниевую дифференциацию, то есть различие в знаниях, которыми обладают агенты. Так, при распространении широкого доступа к Интернету¹ сохраняются целые группы, прослойки и общности, не обладающие этим доступом, а значит, не имеющие представления о коммуникативных практиках и фреймах, господствующих в нём. Основными факторами неиспользования Всемирной сети являются возраст и место жительства: чем моложе группа и чем крупнее населённый пункт, тем выше доля пользующихся Интернетом. Следует также учитывать разницу в практиках пользователей: в то время как молодые люди предпочитают быть постоянно онлайн и потреблять информацию без определённой цели, для среднего и старшего возраста характерно функциональное и дозированное использование Интернета. Это приводит к разрушению традиционных и традиционно воспроизводимых каналов и способов передачи и (ре) трансляции знаниевых конструктов, характерных для более гомогенных с точки зрения знаниевой конституции обществ. В частности, это хо-

¹ По данным КМИС, 61,6% украинцев старше 18 лет пользуются Интернетом [38].

рошо иллюстрируется разрушением “единого пространства цитат”¹, в рамках которой агенты имели возможность (ре)трансляции смыслов друг другу опосредованно, через контексты, метасообщения и косвенные смыслы цитирования (цитирования фильмов, книг, продуктов поп-культуры, канонизированных схоластикой текстов и т. д.).

Именно поэтому актуальным является социологическое изучение таких конституентов современных дискурсивных образований, как интернет-мемы. Мемы, появляющиеся в Интернете, фундаментально отличаются от ранее существовавших вариантов культурного наследования простотой и скоростью распространения. Отсюда проистекает ряд особенностей интернет-мемов, а именно: высокая повторяемость, колоссальная дистанцированность формы от содержания, гибкость фрейма использования, интертекстуальность его природы при антитекстуальности процедур его использования, форсированность и экстренность времени и периодики его существования и ряд других. Распространением мемов может быть частично объяснена и раскрыта проблема крушения системности социального знания повседневных агентов, обозначенная нами в [5]. Такая знаниевая конституция является удобным инструментом для разнообразных социальных технологий, поддержания медийного доминирования², а также для конституирования неомифологических знаниевых структур не в единичной репликации (например, сектантским образом), а в массовом порядке.

Термин “мем” в его распространённом значении был предложен Р. Докинзом в 1976 г. для обозначения единицы культурного наследования, которая обеспечивает социальную эволюцию по аналогии с геном в эволюции живой природы. Мемы должны обладать теми же качествами, что и гены: долговечность (не отдельной копии, а концепта в целом), плодovitость и точность копирования. Сам Р. Докинз сразу же оговаривает, что мемы не копируются в точности, скорее, передача мемов реализуется посредством постоянного мутирования и слияния. Мемы, реплицировавшиеся во множество индивидуальных сознаний в какой-то период, доминируют в данном времени и пространстве, обладают высокой выживаемостью, то есть имеют большую вероятность закрепиться в мемофонде [9]. Перспективы создания новой модели развития культуры, открываемые таким заимствованием из генетики, заставили гуманитарных учёных говорить даже о создании новой научной дисциплины – меметики, которая, однако, доказала свою научную несостоятельность.

Попытки всё же использовать идеи меметики в рамках науки принадлежат в основном филологам, в частности, занимающимся когнитивной лингвистикой. Множество работ на русском и украинском языках, опубликованных в период с начала двухтысячных по настоящее время, демонстрируют отсутствие как ясного определения мема как наследуемого фраг-

¹ Изобретения современной системы образования и современной системы масс-медиа.

² В противоположность доминированию религии, архаичной мифологии, идеологии и т. д.

мента культуры, так и доказательства методологической необходимости применения этого термина. По своему значению “мем” дублирует базовое для лингвистики понятие концепта, является аналогичным понятию символа, фрейма и так далее [13]. Поэтому целесообразно называть мемом реально существующий феномен интернет-коммуникации, анализируя его с помощью лингвистических, культурологических и других концептов, но не смешивая меметическую трактовку термина с наблюдаемым явлением. Последнее, к сожалению, иногда встречается в исследованиях [10–12].

Целью статьи будет изучение (интернет-)мема как знаниевого конструкта и как социальной технологии с точки зрения его потенциала в конструировании и конституировании процессов включения и исключения (inclusion and exclusion), идентичностей и социализации.

Первые мемы в Интернете, вероятно, относятся ко времени появления сервисов мгновенного обмена сообщениями и страниц форумного типа. На сайте dipity.com существует хронотаблица появления англоязычных мемов, первые из которых датированы 1982 г. К ним отнесена научно-фантастическая книга Дж. Уильямса о киберпространстве, автомат с содовой, наличие напитка в котором мог узнать любой пользователь сети, и эмотикон [21]. Возникновение перечисленных и последующих мемов связано с относительно массовым обсуждением и использованием, появлением множества ссылок на них в пространстве публичной коммуникации¹. Это раскрывает принципиально развлекательный характер мемов, являющихся фактически слепками коммуникативной среды, в которой они появились: интернет-вариант светского общения, беседы “просто так”, утративший социальные “тормоза” неанонимности, необходимой в общезнании вежливости и невысокой скорости общения, предоставил участникам свободу в использовании обценной лексики, проявлении нетолерантности и подобном коллективном творчестве. При этом мем вписывается в логику “энтертейнментизации” современных медиа, которые переводят любой дискурс (политический, научный, экономический, повседневный, литературный и другие) в развлекательный модус его репрезентации, и даже идут далее – в сторону “инфотейнмента”, при котором информирование камуфлируется под развлечение, а развлечение осуществляет информирование². В этом смысле мем, оставаясь по своей социальной природе фрагментом приватного разговора, транспонированным в публичное пространство в силу какой-либо причины (дискурсивная броскость, общезначимость и т. п.), приобретает также медиатизированную (опосредованную) ипостась.

Безусловно, каждый активный пользователь способен припомнить некоторые встреченные онлайн и освоенные во время общения мемы, но этот перечень, естественно, ограничивается селективностью коммуника-

¹ Поэтому неудивительно, что источниками ранних русскоязычных мемов были форумы 4chan, Двач и Башорг.ru.

² В этот процесс хорошо интегрируются такие феномены, как product placement в поп-культуре, скрытая (анти)реклама, политическая пропаганда в форме культурных продуктов и т. п.

ции групп, к которым он принадлежит (или, что синонимично, позиций, которые он занимает). Простота “припоминания” и естественность этой селективности обеспечиваются, прежде всего, конвергентной природой мема, который “использует графические, языковые и цветовые возможности, чтобы передать культурную информацию” [12, с. 248]; иначе говоря, (интернет-)мем является знаниевой структурой, выраженной вербально, визуально или синтетически, которая апеллирует к предыдущему опыту или наличному знанию коммуникатора и реципиента без очевидности данной апелляции. Одновременно мем содержит некоторую новизну, чаще всего шутку, переопределяющую и по-другому интерпретирующую это знание. В случае удачного совпадения формы и содержания мема со знанием реципиента и его представлением об уместной шутке мем сообщает его опыту определённую форму, которая, будучи усвоенной, работает подобно стереотипу – экономит мышление, позволяя организовывать дальнейший опыт с помощью известной структуры. Мем здесь функционирует подобно “льду-9”¹, превращавшему в кристаллы льда любую воду при прикосновении. Так, если агент коммуникации усвоил определённый мем, запомнив его и научившись им оперировать, сообщения в дальнейшей коммуникации (а иногда и субъективный опыт вне её) в случае хотя бы малейшей аналогии в своей структуре с мемом обретают его форму. Поэтому чрезмерность усвоения мемов очевидно ведёт к упрощению индивидуального опыта, снижению рефлексивности восприятия, переходу на специфический мем-сленг в повседневном общении, с одной стороны, и к стереотипизации, бихромизации и примитивизации перцептивных практик (равно как и проистекающих из них прочих коммуникативных действий) – с другой.

Данные процессы могут быть проиллюстрированы траекторией “жизни” языка “падонкаф”, однако мемы, в отличие от него, представляют собой креолизированный текст – смысловое единство вербальной и невербальной информации [8], воздействующее на реципиента намного сильнее. Субязык интернет-мемов очевидно развивается: особенностью современных мемов является не просто наличие, но и усложнённость для понимания визуальной составляющей. Не только сам мем обращается к предыдущему опыту, но и отдельно взятое декодирование его визуальной составляющей требует осведомлённости о стиле исполнения, а в случае фотографии – уверенного узнавания изображённого. Один из проанализированных нами жанров интернет-мема – демотиватор – с помощью характерного внешнего вида задаёт контекст и порядок восприятия сообщения, построенного на ироническом раскрытии обычно простого визуального элемента посредством текста [6]. А нарочито плохо нарисованные человечки Rage Comics², которые можно принять за синтез наскальных рисунков с эмодзи-конами, выражают “знакомые каждому” эмоциональные состояния, но уже

¹ См. “Колыбель для кошки” К. Воннегута.

² Rage Comics – мемы в виде четырёхкадрового комикса, повествующего о персонаже с помощью комплекса условных рисунков-“портретов”, фиксирующих разнообразные эмоции.

в достаточно неявной, имеющей художественное своеобразие, форме, которая требует от зрителя подготовленности восприятия.

В своей публикации Е. И. Голованова отмечает: “Интернет-мем, размещенный в медиапубликации, по сути, является оформлением ситуации социального взаимодействия между автором и читателем, иконический элемент в нем выполняет функцию средства максимально быстрой и точной передачи не только информации как таковой, но и отношения к ней автора” [7, с. 138]. Эта передача осуществляется недискурсивно, следовательно, на уровне, плохо контролируемом формальными и формализованными институциями и формами общественного сознания (правом, законами, религиозными предписаниями), и, соответственно, подлежащими контролю лишь со стороны такой трудно формализуемой и трудно реализуемой коммуникации, как моральная коммуникация. Принципиально важно и социально-конститутивно опасно, что при этом актуализируются глубинные, инфантильные, нерелексируемые механизмы и феномены. Так, исследователи косвенно затрагивают эти вопросы, добавляя аргументов нашим выкладкам, например, анализируя мем “ничоси”: “В устном общении это сочетание нередко звучит таким образом, но в письменной речи ничего себе (нейтральное) ≠ ничоси (наивное, полудетское)” [1, с. 14]. Совершенно неожиданный аргумент предоставляет лингвист А. Билоус, которая констатирует, что “интернет-мем может выступать как “умножение аргументов” – когда оратор один и тот же аргумент повторяет несколько раз в разных формулировках” [3, с. 180], что, как социологически совершенно очевидно, является техникой аргументации и дискуссии вовсе не “взрослого” дискурса¹, а “детского”, инфантилизированного дискурса – дискурса повторения, эмоций и мифа.

Симптоматичное в этом смысле сравнение проводит М. Опенков, который утверждает, что мемы, как и другие любительские произведения в общественных СМИ, соответствуют трём принципам: “мемы, даже латентные, могут жить в сети неопределенно долго; сети общественных СМИ ускоряют распространение мемов; люди любят подражать тому, что находят увлекательным” (цит. по: [2, с. 160]). Несмотря на преимущественное существование в Интернете, большинство мемов так или иначе отсылают к социально значимым событиям, имеющим не виртуальные истоки и последствия. Целая плеяда мемов (“Типичные родители”, “Типичный студент”, а также комплекс Rage Comics и им подобные) содержат вербальное описание привычных для адресанта и(ли) адресата ситуаций, привязывая их к визуальному контексту. Результатом является не только отождествление реципиента с автором, но нередко и трансляция фрагментов социального опыта, игровое переживание социальных ситуаций. Здесь мем выступает как прецедентный феномен – постоянно воспроизводимое в актах коммуни-

¹ Описанного Ю. Хабермасом в виде идеальной речевой ситуации с доминированием максимально сильного аргумента.

кации знание, которым обладают все члены сообщества [19], способ реконструирования сообщества, предоставления образца идентичности.

Мем как знаниевый элемент не является чем-то принципиально новым. Уплотнение коммуникации, а самое главное – её публичный характер и превращение её в общедоступную (как минимум манифестативно и декларативно) создали в знаниевом пространстве (пространстве коммуникации, по Н. Луману) феномены, соответствующие большинству заметных и всем критериальным признакам мема. Так, активно и узнаваемо используемая цитатность (вплоть до интонационных цитат), литературная интертекстуальность (нараставшая с развитием литературы и её глобализацией), политические лозунги (идеологемный мем) и т. п. могут быть отнесены к видам культурных концептов, которые отличаются от (интернет-)мема скоростью трансляции и ёмкостью значения (вследствие, собственно, скорости “оборота” мема), которые чисто условно можно обозначить как “протомемы”¹. В этом смысле и функционал мемов в системе социального знания не является чем-то принципиально новым. К таковому функционалу относятся:

- идентификация: не подлежит сомнению (не исключительная, но заметная) роль мемов как в ситуативном отождествлении неизвестного с чем-то до этого известным субъекту, так и в длительной идентификации; социализация, что является смежной с идентификацией функцией: реплицируемость и “вирусная” природа мема оказывается родственной механизмам социализации. Сталкиваясь с незнакомой формой сообщения (если она декодирована именно как особая структура), адресат вынужден любой доступной ему техникой приращивать и вмонтировать своё социальное знание;

- конструирование социального пространства как на уровне практик (маркирование через отношение к мему или его воспроизводству), так и на уровне структур (маркирование через репликацию и эксплуатацию мема);

- практическая мобилизация: мем оказывается удачным инструментом (дерационализирующим, к слову) для, с одной стороны, элиминации возможной критичности субъекта к мобилизующему призыву, а с другой – запуску механизмов массового поведения (в частности, его ускорения и технологизации). Хорошим примером этого являются политические и медийные мемы, которые принципиально не зависят от того, имеется ли под ними основательная социальная и культурная, экономическая и статистическая “почва”. Мем, как и любое публичное высказывание в Интернете, заявляет претензию на правдивость и социальную значимость, ведь смысл, осмысленность и функциональность высказывания подразумеваются самим фактом его публичного озвучивания. Латентную сакральность социального целого обнаруживает существование нормы публичной речи, которую можно выразить как “глупо просить слова, если тебе нечего сказать”. Даже приобретая в последнее время широкую популярность экспромтная

¹ Заметим, что это обозначение не является ни методологическим, ни онтологическим, оно нужно лишь для того, чтобы уяснить место (интернет-)мема в историческом процессе динамики культуры.

комедия (стенд-ап), в сущности, является разновидностью вызова этой норме. Развлекательный и юмористический эффект в жанре стенд-ап производится, скорее, способностью говорящего производить впечатление того, что ему есть что сказать, удерживать всеобщее внимание на вещах, которые по своей сути социально не значимы и, соответственно, не заслуживают публичного озвучивания. В Интернете же связь между публично высказываемым и социально значимым оказалась разрушенной как обременительная, потому что количество агентов, имеющих возможность высказаться, превысило количество обладающих важной и(ли) достоверной информацией. Поэтому требование обоснованности невозможно предъявлять к мему, ведь данному знаку коннотат не только не нужен – он может оказаться вредным для его существования, значительно сузив аудиторию;

– иерархизация как установление социального порядка, причём как в отношении агентов социального порядка, так и в отношении знаниевых фрагментов (знания как соконституента реальности, о чём мы детальнее пишем в [5]), в хаосе которых определяются “достойные” и “недостойные” (у)зна(ва)ния, и, соответственно, практикуемые или непрактикуемые;

– фильтрация и регламентация процессов включения и исключения, что процессуально важно для существования социальных групп, применения мобилизационных технологий, создания идентификационных конструкторов и т. д. Включение или исключение может реализовываться с помощью мема на следующих уровнях:

- смысловое наполнение мема информацией, включающей противопоставление “своих” и “чужих” по некоторому признаку, либо создание совершенно нового сообщения, потенциально способного превратиться в мем;
- разделение (sharing) мема с другими участниками публичной коммуникации, в результате которого они, определённым образом реагируя на сообщение, подразделяются на “согласных” и “несогласных” сообразно степени близости им установок, ценностей чувства юмора автора сообщения. Дальнейшее распространение мема происходит через коммуникации между в той или иной мере “согласными”.

Длительность существования и популярность интернет-мема опосредована его применимостью в разных дискурсах, а также тем, насколько (не)исчерпаемой оказывается тематика и форма мема. Долгоиграющим мемом становится тот, который соблюдает некоторый баланс между объёмом, доступностью или специфичностью необходимых для его понимания знаний и универсальностью структуры. Например, вербальные мемы (или сохраняющий структуру узнаваемый вербальный фрагмент мема) являются относительно долгоживущими в том числе потому, что с большей лёгкостью, чем выраженные визуальными средствами, встраиваются в повседневную коммуникацию, поскольку не требуют для использования никаких дополнительных средств (поиска фоновой картинки, создания мема на сайте-мемогенераторе), а для поверхностного декодирования – знаний. Любой умеющий читать понимает смысл текста “Тот неловкий момент, ко-

гда...”, даже не зная подоплёки этого мема и не декодируя его юмористическую составляющую. Вероятно, даже активные пользователи этого мема не смогут реконструировать источники этой конструкции в их письменной и устной речи, но это не мешает агентам оперировать им в виде освобождённой от первоначальной нагрузки дискурсивной и знаниевой структуры. Таким образом, мем, хоть и всегда несёт с собой (в себе) следы какого-либо нарратива, не сохраняет отсылки к оригинальной истории. Его значение, в отличие от символа, представляет собой нестабильный набор слабо связанных знаков, любой из которых может быть отчуждён или заменен любым участником коммуникации в произвольный момент. Мем, будучи центром структурирования коммуникативных практик (а с этой точки зрения – эссенциальным и центрирующим знаниевым конструктом), при этом удивительно мимолётен (примером этого является меметическое словосочетание “а ты листай дальше”). Эта диалектика иллюстрирует динамизацию знаниевых процессов в современном мире (в первую очередь, мире онлайн-технологий), о чём блестяще и почти эссеистично пишет Т. Г. Эрикссен [14], который демонстрирует, как вопреки институциональной и материальной логике экономии времени (посредством технических изобретений и социальных институтов ускорения действия и сокращения пространства) времени (понимаемого Т. Г. Эрикссеном антропологически) становится всё меньше.

Наблюдаемые интернет-мемы имеют некоторый потенциал в качестве не только социализационного, но и образовательного средства. Прецедентность мема позволяет ему при каждом созерцании или применении актуализировать информацию, полученную ранее из других источников, обеспечивая её, пусть кратковременное и упрощённое, повторение. С этой точки зрения, мем представляет собой кнопку “Replay” для клипового мышления интернет-пользователя. Так, наряду с “глобальными” мемами (или целыми системами и “деревьями” / гроздьями мемов¹) вроде “Gangnam Style” или “Pokemon Go”, существуют тематические, специализированные мемы (advice), посвящённые профессиональным сообществам (“Углублённый биолог”, “Типичный творческий”, “Филологическая дева”), которые обращаются к компетентности зрителя. Комический эффект в этом случае часто основывается на противопоставлении банального, известного всем начала фразы и неожиданного её окончания, которое формируется с использованием “профдеформированной” логики и специального знания. Такие мемы выражают рефлексия – студента, знакомящегося со своей профессией, или школьника, осознающего свою неисключительность, – и, соответственно, требуют для своего создания акта (само)маргинализации, сочетания “взгляда изнутри” со “взглядом со стороны”. Реципиент мема конструирует смысл на основе и личного опыта, и

¹ Мы полагаем, что связи между мемами (как системы, тем более настолько упорядоченной, как граф) – тема отдельного исследования. Так, проблемным есть даже вопрос, являются ли вариации мема “деревом” мема или одним и тем же мемом, не говоря уж о том, стоит ли выделять “корень” “дерева мемов” или же отсчитывать его можно от любого из узлов этого графа.

коллективного знания [8]. Поэтому представляется полезным использование различных мемов в образовании, в том числе как средства профессиональной идентификации и социализации.

Например, педагогический эксперимент по использованию мема “Моя профессия”, в котором студентов просили фактически составить перечень мнений и стереотипов окружающих о профессии (“что думает мама”, “что думают ученики”, “что я делаю на самом деле”), был успешно завершён и признан полезным в качестве метода рефлексивной психологии [16]. Однако функционал интернет-мемов в образовании, в частности, электронном, по нашему мнению, может быть гораздо шире. Так, В. Пугач предлагает даже осуществлять оценку качества образования через такие признаки, как: количество мемов, переданных со стороны образовательного учреждения обучающемуся, количество воспринятых мемов со стороны обучающегося, количество используемых мемов в практической деятельности со стороны работодателя [15]. Заметим, что эту радикально меметическую (и во многом научно неаргументированную) позицию мы привели лишь для иллюстрации возможного спектра позиций по данному вопросу. Мы не предлагаем мемы ни для контроля оценки качества образования, ни в качестве самоцели процесса образования: мемы рассматриваются нами как возможный аттрактор, как инструмент инклюзии агента в практики системы образования (или профессиональные практики), “сшивающий” персональный (интимный) и социальный (публичный) опыт.

Предыдущий тезис мы подкрепляем тем, что, как можно заметить, размещение профессионально ориентированного интернет-мема на публичной странице реализуется в рамках выделенного сообщества и включает просвещение в комментариях тех его членов, чьих профессиональных знаний не хватило для самостоятельного понимания шутки. Такой обмен информацией выступает дополнительным источником специальных знаний и знаний о специальности. Практика “делиться мудростью” в комментариях выполняет функцию социальной поддержки и мотивации членов профессионального сообщества, тем более сильной, что она не связана с реальной географической удалённостью коммуникантов. В процессе внедрения технологий электронного асинхронного обучения становится очевидной необходимость целенаправленного обеспечения “естественной” социальной поддержки студента [22], ранее осуществлявшейся в очном общении с одноклассниками, соседями по общежитию и т. д. Мем в этом случае – анонимизированное выражение социальной солидарности, а оперирование мемом – одновременно информационный повод для её осуществления и форма социализации посредством коммуникативных и знаниевых практик.

Использование интернет-мемов в качестве иллюстративного материала позволяет не просто представить информацию более наглядно [17], но и сформ(ул)ировать её в лаконичном, сжатом виде. Неминуемое упрощение информации при подаче в этом случае уравнивается сложностью и объёмом знаний, необходимых для декодирования мема. Интернет-

мем обращается к привычным для учащихся структурам, поэтому подмена его юмористического содержания учебным, выраженным в столь же развлекательной форме, способна помочь лучше усвоить материал. Являясь, по сути, игровой практикой, оперирование и создание мемов на заданную тематику позволяет одновременно актуализировать специальные знания и отточить навыки их публичного представления. Кроме того, юмористический эффект, приближающий “взрослый” дискурс обучения к детским практикам и перцепции мира, позволяет добиться более активного участия учащегося как в традиционных аудиторных практиках, так и в электронном обучении. При этом докисическая мощь мема приводит мало того, что к фильтрообразному его функционированию: “Пользователь начинает мыслить реальную действительность через своеобразный мем-фильтр, через который проходят лишь интернет-мемы, затем выстраивающиеся в мем-картину мира” [18, с. 96], – так ещё и вся когнитивная структура агента сражается против попытки опровергнуть или низвергнуть мем как (пусть и временно) структурообразующий знаниевый фрагмент.

Выводы. Таким образом, интернет-мем, проявляясь для повседневного наблюдателя как динамичное, “лёгкое”, “текущее” (используя метафорику З. Баумана) явление современного пространства коммуникаций, в своей природе обладает сложной внутренней структурой и содержанием. Так, мы обнаруживаем за его функционированием “отмирание” модуса взрослой коммуникации и распространение – инфантилизированной; мы аргументировали, что (интернет-)мем является важным индикатором процесса разложения системности социального знания агента и распада его повседневности (несмотря на связанность и безусловную контекстуальность мема); наконец, нам удалось продемонстрировать как функционал (интернет-)мема в структуре знания агента, так и его социально-инженерный и социально-конструкторский потенциал (а следовательно, безусловную политическую или социокультурную, дискурсивную или практическую инструментализуемость).

Однако остаются и неразработанные проблемы в данной сфере. Так, особенно интересны и мало освещены, с нашей точки зрения, социальные механизмы популяризации мемов, в частности, то, как и почему конкретный мем приобретает свой статус популярного, а также “смерть” мема, связанная с прекращением его востребованности аудиторией [10]. Эти разработки в условиях смены дискурсивных формаций, доминирующих в украинском обществе (как вполне типичном для постсоветского пространства) могут вывести социолога на ряд куда более широких и социально болезненных вопросов, например, вопросов о возможности и путях социального диалога разных поколений, разных социальных групп (обладающих разными техниками дискурсивизации и практикования); вопросов об инструментах социальной интеграции и солидарности в современном обществе коммуникации; наконец, вопрос о том, в каком же направлении изменяется сам способ знания об обществе и о себе в его пространстве.

Список использованной литературы

1. Аршинская Н. А. Проблема восприятия и интерпретации интернет-мемов / Н. А. Аршинская // Современные тенденции развития науки и технологий. – 2015. – № 9–4. – С. 10–16.
2. Березин В. М. Новость и мем: научные заметки о рождении и сопряжении смыслов / В. М. Березин // Вестник Тверского государственного университета. Серия: Филология. – 2014. – № 1. – С. 157–161.
3. Білоус А. О. Риторичні аспекти комунікації в інтернет-мережі / А. О. Білоус // Гілея : научный вестник. – 2015. – № 99. – С. 178–183.
4. Бурдьё П. Социальное пространство: поля и практики / П. Бурдьё ; пер. с франц. ; отв. ред. еревода, сост. и послесл. Н. А. Шматко. – Москва : Институт экспериментальной социологии ; Санкт-Петербург : Алетейя, 2005. – 576 с.
5. Голиков А. С. Системность социального знания как феномен и факторы его крушения / А. С. Голиков // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Карабіна, 2011. – Вип. 17. – С. 27–34.
6. Голиков А. С. Демотиваторы в Интернет-коммуникации: генезис, смыслы, типология / А. С. Голиков , А. А. Калашникова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Карабіна, 2010. – Вип. 16. – С. 124–130.
7. Голованова Е. И. Интернет-мем как элемент визуализации в СМИ / Е. И. Голованова, Н. В. Часовский // Вестник Челябинского государственного университета. – 2015. – № 5 (360). – С. 135–141.
8. Данилова Ю. Ю. Мем как структурное, функциональное и визуально-коммуникативное целое / Ю. Ю. Данилова, Д. Р. Нуриева // Наука и Мир. – 2015. – Т. 2. – № 1 (17). – С. 37–40.
9. Докинз Ч. Эгоистичный ген / Ч. Докинз. – Москва : АСТ : Corpus, 2013. – 512 с.
10. Канашина С. В. Детабуизация в интернет-мемах на лингвистическом и тематическом уровнях / С. В. Канашина // Вестник Московского государственного лингвистического университета. – 2014. – № 20 (706). – С. 90–101.
11. Канашина С. В. Когнитивный механизм компрессии в интернет-мемах / С. В. Канашина // Филологические науки в МГИМО. – 2015. – № 1. – С. 30–39.
12. Канашина С. В. Мем как единица передачи культурной информации языковыми и неязыковыми средствами / С. В. Канашина // Вестник Московского государственного лингвистического университета. – 2013. – № 20 (680). – С. 243–249.
13. Квят А. Г. Медиаем как инструмент политического PR: когнитивный подход / А. Г. Квят // Медиаскоп. – 2013. – № 1. – С. 3.
14. Еріксен Т. Г. Тиранія моменту: швидкий і повільний час в інформаційну добу / Томас Гілланд Еріксен ; пер. з англ. В. Дмитрука. – Львів : Кальварія, 2004. – 196 с.
15. Пугач В. Н. Качество образования: от классических представлений к современным понятиям / В. Н. Пугач // Науковедение : интернет-журнал. – 2013. – № 3 (16). – С. 17.
16. Сидоренко М. Г. Исследование возможностей использования интернет-мемов в образовательном процессе / М. Г. Сидоренко // Вестник Саратовского областного института развития образования. – 2015. – № 4 (4). – С. 101–107.
17. Цаценко Л. В. Мемы как форма иллюстрации в науке и образовании / Л. В. Цаценко, Д. Л. Савиченко // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета. – 2015. – № 114. – С. 582–591.
18. Шалимов А. Б. Мем-театр: влияние культуры новых медиа на познание мира человеком / А. Б. Шалимов // Сборники конференций НИЦ Социосфера. – 2011. – № 43. – С. 94–97.

19. Щурина Ю. В. Интернет-мем как прецедентный феномен / Ю. В. Щурина // Язык в различных сферах коммуникации : материалы международной научной конференции / под ред. Т. Ю. Игнатовича. – 2014. – С. 102–108.

20. Марченко Н. Динаміка використання Інтернет в Україні [Електронний ресурс] / Наталія Харченко // Сторінка Київського міжнародного інституту соціології. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=621&page=1> (26.07.2016).

21. Материалы сайта <http://www.dipity.com/> [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.dipity.com/tatercakes/Internet_Memes/?mode=embed#tl (28.07.2016).

22. Hrastinski S. Asynchronous & Synchronous E-learning / Stefan Hrastinski // Education Quaterly. – 2008. – № 4. – P. 51–55.

Стаття надійшла до редакції 18.07.2016.

Голіков О. С., Калашникова А. О. Мем як знаннявий конструктив і соціальна технологія: включення, соціалізація, ідентичності

Статтю присвячено соціологічному аналізу феномена мема як знаннявого конструкту та як соціальної технології. Спираючись на лінгвістичні, соціологічні, антропологічні, комунікативістські дослідження, автори доводять як знанняву природу мемів, так і їх значущість у конституюванні соціального. Інтерпретуючи мем як продукт масової й спонтанної активності, автори, тим не менше, пропонують погляд на мем як на соціальну технологію, у тому числі технологію із соціального включення та виключення, технологію із соціалізації й конструювання ідентичності, а також технологію у сфері освіти (зокрема, e-learning).

Ключові слова: мем, Інтернет, соціологія знання, знання, соціальна технологія, e-learning, соціальність, включення.

Golikov A., Kalashnikova A. Meme as a knowledge construct and as a social technology: Inclusion, Socialization, Identity

The article contributes to the sociological analysis of internet-meme as a knowledge construct and as a social technology. "Meme" here stands for the phenomena of contemporary internet, as the definition of meme as any cultural object able to be shared and incorporated, given by memetics, is regarded as too wide and generally alike basic linguistic notions "concept", "frame" and so on. Basing on linguistic, sociological, anthropological, communication studies, authors demonstrate the knowledge nature of memes and their significance in the constitution of social. Memes function in the communication space as markers of the social membership and the mean to approve group solidarity, but indicate the process of metanarratives collapse. They also show the infantilization of communication signaling that "adult" culture of discussion dies off.

The meme's perception and sharing appeal to the previous experience and the precedent knowledge of the spectator, thereby reactualizing it. Creation of peculiar kinds of memes demands from individual the certain social reflection. That is why memes could be productively turned into a part of learning process, bringing information to students in a more acquainted and entertaining way. Informal communication, often initiated by humoristic memes dedicated to the features of the specialist in profession, is to replace geographically close professionals' connections in providing of the necessary social support. Interpreting the meme as the product of mass and spontaneous activity, authors offer to regard the meme as the social technology, meaning technology for social inclusion and exclusion, for socialization and identity construction, as well as educative method.

Key words: meme, Internet, sociology of knowledge, knowledge, social technology, e-learning, sociality, inclusion.

УДК 316.77

Л. М. ХИЖНЯК, К. В. ХИЖНЯК

ОСВІТА ЗА ПІДТРИМКИ КОРПОРАЦІЙ В УМОВАХ ЕЛЕКТРОННИХ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ

Стаття присвячена визначенню характерних рис корпоративної освіти в умовах електронних технологій навчання, з'ясуванню особливостей корпоративних систем освіти. Показано, що партнерство основних гравців на ринку освітніх послуг і ринку праці знаходить своє реальне втілення в корпоративних системах освіти. Корпоративну освіту розглянуто як систему неперервної додаткової професійної освіти всередині організації (підприємства, установи) або поза нею на її замовлення. До особливостей корпоративних систем освіти зараховано такі: 1) це освіта для дорослих, що вимагає врахування специфіки навчання дорослих, які мають, як правило, чітко визначену прагматичну професійну мотивацію й дефіцит часу; 2) це форма освіти, яка має специфічну цільову аудиторію – персонал корпорації, галузі; 3) це освіта, яка нерозривно пов'язана з концепцією розвитку персоналу; 4) це освіта, що ставить за мету цілі бізнесу, який робить ставку на використання інтелектуального ресурсу.

Корпоративна освіта покликана забезпечити як кар'єрне просування персоналу, так і конкурентні переваги організації. Запропоновано ромежовувати поняття “організація, що навчає” та “організація, що навчається”. Інвестуючи в персонал, організація сама навчається, має можливість перейти на новий рівень свого розвитку завдяки інтелектуальному потенціалу більш навченого персоналу.

Ключові слова: корпоративна освіта, комунікації в освіті, електронні технології навчання, вища освіта, освіта для дорослих, персонал організації.

З 80-х рр. ХХ ст. набув поширення погляд, згідно з яким розвиток людини в організації, підвищення її значущості як діяльного суб'єкта блокується без створення системи неперервного навчання персоналу. Остання стає найефективнішою формою інвестицій організацій у персонал, людський капітал як резерв підвищення ефективності діяльності.

Науковцями з'ясовано ефект додаткової професійної освіти для самих працівників і організацій (підприємств та установ), що відрізняються розміром і успішністю економічної діяльності [2]; показано, як працюють основні модернізаційні принципи: доступність, якість, ефективність – у процесі створення системи неперервної професійної освіти [3]. Концепція неперервної освіти народжена епохою глобалізації (інформаційна революція, глобальний ринок праці), однак в академічній літературі немає єдиного визначення поняття “неперервна освіта”. Концепція неперервної професійної освіти дорослих тісно пов'язана з навчанням, яке організує організація. Так, Н. Абрамова акцентує увагу на нерівності розподілу повноважень навчання серед різних категорій персоналу організації в умовах гнучкої зайнятості. Інвестиції організації в навчання співробітників часто розподіляються несправедливо [1, с. 98]. Науковець виділяє особливостей неперервної освіти дорослих, а саме: поєднання досвіду освітньої дія-

льності з досвідом практичного вирішення професійних завдань; конкретність і прагматичність освітніх запитів до програм професійного навчання; особливі вимоги до організації навчання; виражена мотивація освіти [1, с. 87]. Електронні технології навчання розширюють можливості неперервної освіти, у тому числі корпоративної. Наприклад, О. Соловов, У. Хортон, К. Хортон [9; 12] усебічно проаналізували принципи й широкі можливості застосування електронних технологій навчання. Утім, ці можливості більш успішно реалізують на практиці відкриті освітні системи. Корпорації активно включилися в процес підтримки освіти. Корпоративна освіта стала динамічним сегментом освіти, у якому електронна освіта почала відігравати роль інструмента неперервної професійної освіти для дорослих (фахівців). Невирішеними залишаються питання:

Як поєднуються традиційні й електронні технології навчання в корпоративних системах освіти?

Які риси притаманні корпоративній освіті в умовах упровадження електронних технологій навчання?

Як визначати ефективність корпоративної освіти, яка використовує електронні або змішані технології навчання?

Мета статті – визначити характерні риси освіти за підтримки корпорацій в умовах електронних технологій навчання, особливості корпоративних систем освіти.

Корпоративна освіта – це система неперервної професійної освіти всередині організації (установи, підприємства) або поза нею, але на її замовлення; це форма освіти, яка націлена на певну цільову групу – персонал організації або галузі, вона базується на єдиній концепції розвитку персоналу. Поширеним є погляд, що корпоративна освіта є альтернативою існуючої за рахунок держави “традиційної” системи професійної освіти й підготовки, вона максимально враховує вимоги роботодавців і може бути легко наближена до місць розташування людських ресурсів. Підготовка кадрів за допомогою корпоративної освіти стає індустрією, у якій все більшу роль відіграє не держава, а роботодавці, і яка приносить чималі доходи (поточні й перспективні) корпораціям і освітнім установам, задіяним у цьому процесі. Корпоративні університети з’явилися в кінці 1980-х рр. Наразі у світі існує близько 1200 корпоративних університетів (такими є університети “Тойота”, “Оракл”, “Макдональдс”, “Дженерал електрик”, “Дісней”, “Чарлз Шваб”. Особливо активні в навчанні свого персоналу такі компанії, як “Роллс Ройс”, “БМВ”, “Ай Бі Ем”, “Соні”, “Даймлер-Бенц”). Корпоративні університети, як свідчить практика, успішно конкурують з державними освітніми системами, оскільки краще адаптують навчальний процес до характеру й завдань відповідної виробничої діяльності.

У вузькому значенні корпоративну освіту розуміють як систему підготовки молодих фахівців у профільних ВНЗ на старших курсах за спеціально розробленими програмами навчання, що враховують специфіку й корпоративну культуру конкретної організації. У самій організації може іс-

нувати своя модель внутрішньофірмового навчання персоналу різного рівня. В основі системи корпоративної освіти лежить потреба організацій у визначеному відтворенні системи підвищення кваліфікації персоналу. У різних моделях корпоративної освіти цільову аудиторію становлять співробітники організацій, причому незалежно від займаної ними посади. Співвідношення обсягу освітніх послуг різне для посадових рівнів (для технічного персоналу, для менеджерів середньої ланки, управлінського резерву). Єдиним для всіх є навчання персоналу всіх рівнів і посад. Для одних співробітників може практикуватися бізнес-освіта, для інших – підвищення професійної кваліфікації, технічний тренінг або тренінг інноваційної спрямованості тощо.

До основних напрямів корпоративної освіти належать такі: навчання менеджерського складу організації; формування й підготовка кадрового резерву серед молодих фахівців; підвищення кваліфікації технічних працівників; підготовка та атестація робочих спеціальностей. Освітні ресурси в корпоративній освіті можуть бути зовнішні й внутрішні, тобто навчають або штатні співробітники корпорації, або запрошені викладачі. Оцінити ефективність корпоративної освіти досить складно. У світі при виборі освітньої програми споживач освітніх послуг орієнтується зазвичай на очікуване підвищення до зарплати й кар'єрне просування. Розвиток корпоративної освіти пов'язаний скоріше з вирішенням завдань підвищення ефективності бізнесу і його розвитку, ніж із соціальною спрямованістю діяльності організацій. Корпоративна освіта покликана забезпечити як кар'єрне просування персоналу, так і конкурентні переваги організації. Поява в освітньому просторі корпоративної освіти змінює не тільки ландшафт неперервної освіти, а й ставить турботу про освітній потенціал персоналу в центр соціальної політики організацій.

Корпоративні системи освіти – особливий вид неперервної формальної освіти, хоча й посідають у просторі освіти особливе місце. М. Горшков виділяє такі дискусійні аспекти неперервної освіти: 1) посилення освітньої нерівності за такими лініями поділу громадян, як доступність освіти, матеріальне становище, місце проживання, кількість дітей тощо; 2) вільний і неконтрольований доступ до інформації, знань та практичних навичок, які можуть у деяких випадках завдати шкоди суспільству, державі й самому індивіду; 3) небажані наслідки рефлексії в дорослих, яка призводить до формування критичного мислення щодо різних об'єктів соціуму [3]. Якщо освіта за підтримки корпорацій управляється, то частина негативних наслідків може бути подолана завдяки відповідним управлінським рішенням щодо організації та контролю за процесом навчання.

Корпоративна система освіти зазвичай креативна за своїм характером, і в цьому аспекті вона близька до моделі інноваційного університету. Інноваційний університет базується на системі цінностей, яка втілюється на практиці "... шляхом а) створення нішевих програм у нових міждисциплінарних галузях; б) розробки інтерактивних, колаборативних і експери-

ментальних підходів до викладацької й дослідницької діяльності...; в) об'єднання вмінь ХХІ ст. (ініціативність, уміння працювати в команді, комунікативність) і позитивних особливостей характеру (допитливість, наполегливість, соціальна відповідальність), якими володіють видатні професіонали й успішні провідники змін" [10, с. 7].

Організація, що навчається, посідає особливе місце в корпоративній системі освіти. Корпоративна освіта за своїми ознаками є освітою для дорослих. Проривом у вивченні освіти дорослих Н. Абрамова вважає включення до "концептуальної сфери" неперервної освіти дорослих понять "суспільство, що навчається" й "організація, що навчає", а також "людський капітал" [1, с. 84]. Однак ми пропонуємо розмежовувати поняття "організація, що навчає" та "організація, що навчається", адже, інвестуючи в персонал, організація сама навчається, має можливість перейти на новий рівень свого розвитку завдяки інтелектуальному потенціалу більш навченого персоналу.

До критеріїв організації, що навчається, на наш погляд, можна зарахувати такі [11]:

1. *Запит на знання.* Незаплановані й непередбачувані наслідки, якими сповнений сучасний світ, зажадають нового знання. Оптимальне становище, за якого такий запит зумовлений не тільки логікою ситуації, а й традицією. Залежність знання, у тому числі організаційного, від контексту та часу, різна потреба в ньому окремих підрозділів і членів організації ускладнює процес його вироблення й передачі, однак при цьому вони виступають найважливішим фактором життєздатності організації.

2. *Інновації на основі нових знань.* П. Друкер відзначає тенденцію до підвищення ролі в сучасному виробництві соціальних інновацій на основі нових знань. При цьому інновації в організаціях на основі нових знань відрізняються від інновацій усіх інших видів своїми основними характеристиками: відрізком часу (більш тривалий підготовчий період, значні часові витрати на те, щоб відповідна нова техніка чи технологія перетворилася на ринкову продукцію, процес або послугу), поєднанням декількох знань (майже ніколи такі інновації не базуються на якомусь одному відомому факті, у їх основі лежить зазвичай кілька різних видів знань, які доповнюють одне одного), частотою невдач, можливістю прогнозування результатів [4, с. 124–132].

3. *Залучення кожного співробітника в процес постійного навчання* стимулюють шляхом підвищення зацікавленості членів організації в забезпеченні доступу до нових знань і створення умов для їх застосування. Навчання конкретних соціально-професійних груп (наприклад, управлінців) має специфіку, однак працювати, постійно навчаючись, змушені всі члени організації. Водночас не всі проблеми можна вирішити за допомогою процесу навчання. Відомо, що фрагментація навчання сучасного фахівця внаслідок високого рівня спеціалізації праці повністю не вирішує проблеми відчуження від управління організацією.

4. *Підвищення кваліфікації персоналу за рахунок організації.* Небажаність інвестування в персонал у попередній період доводило таке міркування традиційних менеджерів: до чого вкладати в навчання персоналу, якщо загальноприйнята практика переконує в стабільності результатів діяльності організації та без таких вкладень? Та в умовах турбулентних соціальних відносин зростає потреба не тільки в якості освіти персоналу, а й у його відданості організації, високій репутації.

5. *Участь співробітників у процесі передачі або приймання інформації незалежно від місцезнаходження* завдяки використанню нових інформаційно-комунікаційних технологій, чому також необхідно навчати.

6. *Орієнтація на самоменеджмент персоналу* підвищує інформаційну та інноваційну активність членів організації. Працівники, які володіють технологією самоменеджменту, як правило, краще адаптовані й до корпоративної освіти, адже можуть чітко визначати свої освітньо-професійні потреби та шляхи їх задоволення.

7. *Оптимальне співвідношення індивідуального та колективного навчання.* Робота в команді й проектна орієнтація, відмова від централізації, розподіл роботи по командах зумовлює потребу в навчанні взаємодій з іншими індивідами й групами. Питання мотивації, ідентифікації, опору змінам, участі або неучасті в справах організації повинні також становити контент навчання.

8. *Діалоговий режим комунікацій в організації.* Навчання й застосування знань в організаціях можуть стримувати комунікаційні бар'єри у вигляді монологічних режимів, недостовірної або дозованої інформації тощо.

Підбиваючи підсумки, виділимо деякі особливості корпоративних систем освіти.

1. *Це освіта для дорослих, що вимагає врахування специфіки навчання дорослих.* Науковці виділяють такі основні форми освіти дорослих: формальна, неформальна й інформальна. Ознаками самоосвіти вважають такі, як: а) систематична навчальна діяльність за повної відсутності керівництва нею з боку педагогічних працівників; б) діяльність, спрямована на отримання будь-яких нових знань; в) індивідуальне рішення про поєднання власних уподобань з вимогами навколишнього середовища [5]. Особливості дорослого учня та його принципів відмінності від дітей і молоді такі (по Майкл Ноуле): наявність мотивації й самостійності; а також значного життєвого досвіду, який обов'язково, явно чи неявно, включається в навчальний процес; метою навчання в зрілому віці, як правило, стають підвищення своєї статусності, інтеграція в соціум або заняття вільного часу; отримані знання й навички належить використовувати в трудовому та повсякденному житті в найближчі терміни; змістом навчання дорослої людини стає не абстрактна навчальна дисципліна, а конкретна проблема, яка чекає свого рішення завдяки розширенню знань [3].

2. *Це форма освіти, яка має специфічну цільову аудиторію – персонал корпорації, галузі.* Присутність якісного персоналу в організації – ос-

нова її функціонування, тому не випадково в центр усіх сучасних концепцій управління ставиться людина, а довгостроковий розвиток інтелектуального й трудового потенціалу працівника завдяки корпоративній освіті стає підходом в управлінні організацією, що домінує. Ефективно проводити цю політику може лише організація, яка навчається й навчає персонал. Зазвичай навчання персоналу розглядають у розрізі таких напрямів, як підготовка (одержання нових знань з базової спеціальності, первинне навчання та виховання працівників певних професій), перепідготовка для здобуття нової спеціальності (навчання нових і суміжних професій у зв'язку зі зміною умов виробництва, трудового потенціалу працівника), підвищення кваліфікації (удосконалення знань і професійних навичок у зв'язку з освоєнням нової техніки, технології, організації виробництва й управління).

3. *Це освіта, яка нерозривно пов'язана з концепцією розвитку персоналу, який мотивований на неперервну освіту й самоосвіту.* Науковці найчастіше виділяють такі чинники, які сприяють активізації самоосвіти дорослих: збільшення вільного часу в працездатного населення завдяки скороченню робочого часу; доступність сучасних інформаційно-комунікативних технологій для самостійного навчання. А до чинників, які стримують самоосвіту дорослих, зараховують такі: відсутність інформації про потребу окремих категорій дорослого населення в самоосвіті; недостатню мотивацію окремих груп дорослого населення на самоосвіту; недостатню підтримку самоосвіти працівників з боку роботодавців; нестачу у відкритому доступі методичних матеріалів для самоосвіти дорослих.

4. *Це освіта, що ставить за мету цілі бізнесу, який робить ставку на використання інтелектуального ресурсу.* Корпоративна освіта надає змогу роботодавцям швидко, відносно недорого, якісно й без відриву від виробництва підвищити рівень підготовки свого персоналу. Дослідники зазначають, що соціальний внесок корпоративної освіти полягає, насамперед, у формуванні ринку високопрофесійних фахівців [3; 8]. Інвестуючи в персонал, організація сама навчається, має можливість перейти на новий рівень свого розвитку завдяки інтелектуальному потенціалу більш навченого персоналу. Ресурсні потреби в корпоративних системах освіти задовольняє бізнес, який завдяки цьому також демонструє свою соціальну відповідальність.

Ми зауважували, що “потенціал організаційного навчання в нашій країні використовують недостатньо, колишні форми такого навчання частково втрачені, а нові, засновані на двох підходах – гуманістичному й ринковому, затверджуються з великими труднощами. Перетворення вітчизняних організацій на такі, які навчаються, може зіткнутися з низкою проблем, серед яких особливо виділяються такі, як зростання вартості підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів та пошук необхідних для цього ресурсів; підвищення соціальної відповідальності роботодавців за створення нових робочих місць...” [11, с. 54]. Кожна галузь, корпорація відрізняються наявними ресурсами, корпоративними (культурними та ментальними) цінностями, які через систему корпоративної освіти

трансляються й розвивають персонал відповідно до місії та стратегії конкретного організаційного утворення. При цьому електронні технології змінюють процес трансляції та засвоєння нових (додаткових) знань. Корпоративна освіта в умовах електронних технологій навчання стає гнучкою, варіативною, індивідуалізованою. Вона формує певні стандарти соціальної поведінки й кар'єрні очікування персоналу, які можуть бути реалізовані за певних умов. Основна мета розвитку електронного навчання – забезпечення для різних соціальних, соціально-професійних груп рівних можливостей отримання освітніх послуг на рівні сучасних вимог державних, європейських і міжнародних стандартів, незалежно від місця проживання й навчання [6]. При цьому важливо, щоб кожен, хто навчається в системі електронної освіти, мав можливість максимально ефективно вибрати власний спосіб реалізації своїх можливостей [7]. Корпоративна освіта в умовах електронних технологій навчання передбачає оволодіння персоналом, який навчається, новими комунікаціями в Інтернеті, соціальних мережах тощо. Інтернет-комунікації взагалі починають домінувати в освіті, яка поступово стає електронною.

Висновки. Партнерство вищих навчальних закладів з роботодавцями знаходить своє реальне втілення в корпоративних системах освіти. Корпоративна освіта – це вид неперервної формальної освіти, хоча і посідає в просторі освіти особливе місце. У корпоративних системах освіти знаходить своє реальне втілення партнерство основних гравців на ринку освітніх послуг і ринку праці.

Поява в освітньому просторі корпоративних систем освіти змінює не тільки ландшафт неперервної освіти, а й ставить турботу про освітній потенціал персоналу в центр соціальної політики організацій. Кожна галузь, корпорація (підприємство, установа) відрізняються наявними ресурсами, корпоративними (культурними та ментальними) цінностями, які через систему корпоративної освіти трансляються й розвивають персонал відповідно до місії та стратегії конкретного організаційного утворення. При цьому електронні технології змінюють процес трансляції та засвоєння нових (додаткових) знань. В основі електронного навчання, як правило, лежить асинхронна взаємодія суб'єктів навчання, у якій особистість отримує можливість вибирати індивідуальну траєкторію вивчення навчального матеріалу, час і місце виконання навчальної роботи, а також враховувати індивідуальний стиль навчання. Корпоративна освіта в умовах електронних технологій навчання стає гнучкою, варіативною, індивідуалізованою. Вона формує певні стандарти соціальної поведінки й кар'єрні очікування персоналу. У подальшому доцільно зосередити увагу на дослідженні умов, за якими може бути реалізований потенціал корпоративної електронної освіти.

Список використаної літератури

1. Абрамова Н. В. Социологические интерпретации концепции “непрерывного профессионального образования взрослых” / Н. В. Абрамова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2011. – Т. XIV. – № 3 (56). – С. 83–103.
2. Аврамова Е. М. Структурные факторы развития дополнительного профессионального образования / Е. М. Аврамова, В. Н. Титов // Социологическая наука и социальная практика. – 2014. – № 2 (6). – С. 59–75.
3. Горшков М. К. Непрерывное образование в контексте модернизации / М. К. Горшков, Г. А. Ключарев. – Москва : ИС РАН, ФГНУ ЦСИ, 2011. – 232 с.
4. Друкер П. Як забезпечити успіх у бізнесі: новаторство і підприємництво / П. Друкер ; пер. з англ. – Київ : Україна, 1994. – 319 с.
5. Ключарев Г. А. Самообразование взрослых / Г. А. Ключарев, Е. Н. Кофанова, Е. И. Пахомова // Общественные науки и современность. – 2003. – № 4. – С. 37–46.
6. Корень А. В. Сравнительная характеристика основных преимуществ и недостатков системы электронного образования в России / А. В. Корень, К. Е. Изергина // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2015. – № 3. – С. 88–91.
7. Логинова А. В. Электронное обучение: причины незаинтересованности поколения “цифровых аборигенов” / А. В. Логинова // Молодой ученый. – 2015. – № 10. – С. 1212–1215.
8. Пахомова Е. И. Корпоративное образование: новая альтернатива государственным программам в сфере профессионального образования / Е. И. Пахомова, Г. А. Ключарев // Вопросы образования. – 2007. – № 2. – С. 117–139.
9. Соловов А. В. Электронное обучение: проблематика, дидактика, технология / А. В. Соловов. – Самара : Новая техника, 2006. – 462 с.
10. Филипп Дж. Альтбах. Об изюминках университетских инноваций / Филип Дж. Альтбах, Джамиль Салми // Международное высшее образование. – 2016. – № 85. – С. 6–7.
11. Хижняк Л. М. Феномен обучающейся организации в условиях социальных изменений / Л. М. Хижняк // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2000. – С. 51–54.
12. Хортон У. Электронное обучение: инструмент и технологии / У. Хортон, К. Хортон ; пер. с англ. – Москва : Кудиш-образ, 2006. – 302 с.

Стаття надійшла до редакції 25.07.2016.

Хижняк Л. М., Хижняк К. В. Образование при поддержке корпораций в условиях электронных технологий обучения

Статья посвящена определению характерных черт корпоративного образования в условиях электронных технологий обучения, выявлению особенностей корпоративных систем образования. Показано, что партнерство основных игроков на рынке образовательных услуг и рынке труда находит реальное воплощение в корпоративных системах образования. Корпоративное образование рассматривается как система непрерывного дополнительного профессионального образования внутри организации (предприятия, учреждения) или вне ее по ее заказу. К особенностям корпоративных систем образования отнесены следующие: 1) это образование для взрослых, что требует учета специфики обучения взрослых, имеющих, как правило, четко определенную прагматическую профессиональную мотивацию и дефицит времени; 2) это форма образования, имеющая специфическую целевую аудиторию – персонал корпорации, отрасли; 3) это образование, которое неразрывно связано с концепцией развития персонала; 4) это образование, направленное на удовлетворение потребностей и реализа-

цию целей бизнеса, который делает ставку на использование интеллектуального ресурса.

Корпоративное образование призвано обеспечить как карьерное продвижение персонала, так и конкурентные преимущества организации. Предлагается различать понятия “обучающая организация” и “обучаемая организация”. Инвестируя в персонал, организация сама учится, имеет возможность перейти на новый уровень своего развития за счет интеллектуального потенциала более обученного персонала.

Ключевые слова: корпоративное образование, коммуникации в образовании, электронные технологии обучения, высшее образование, образование для взрослых, персонал организаций.

Khyzhniak L., Khyzhniak K. Education with Support of Corporations under the Conditions of Electronic Learning Technologies

The article is devoted to the defining specific features of the corporate education under the conditions of electronic learning technologies, finding out the peculiarities of the educational corporate systems. The partnership of the key players at the market of educational services and labour market is implemented in the corporate educational systems. Corporate education is considered as a system of continuous additional professional education inside an organisation (an enterprise, an institution) or outside it, to its order. The peculiarities of the corporate educational systems are as follows: 1) education for adults that requires taking into account the specificity of adults' teaching who have, as a rule, a determined pragmatic motivation and time deficit; 2) a form of education that has a specific target audience—the staff of a corporation or an organisation; 3) education which is tightly connected to the conception of the staff's development; 4) education that has business-oriented goals, where using intellectual resource is crucial.

Corporate education aims at providing both career development of the staff and rival advantages of an organisation. It is offered to differ the notions “the organisation which teaches” and “the organisation which is taught”. Investing into the staff, an organisation is learning and has a possibility to level up its development by means of intellectual potential of the more qualified staff. Business but not the state satisfies the resource needs in the educational corporate systems, that allows the corporate education not to feel the resource deficit that educational institutions have. These institutions to a certain extent depend on the governmental funding and state control for the budget costs spending.

The emergence of educational corporate systems changes not only the space of continuous education, but also places the care of the staff's educational potential into the centre of organisations' social policy. Every organisation, corporation (enterprise, institution) has available resources, corporate (cultural and mental) values which are transferred through the corporate education system. They develop the staff according to the mission and the strategy of a particular organisation. At the same time, electronic technologies change the process of transferring and getting new (additional) knowledge. Corporate education under the conditions of electronic learning technologies is becoming flexible, varied, customised. It is forming certain standards of the social behaviour and career expectations of the staff which can be implemented only due to certain conditions.

Key words: corporate education, communications in education, electronic learning technologies, higher education, education for adults, the staff of organisations.

СОЦІОЛОГІЧНІ ЗАХОДИ ТА ВИДАННЯ: РЕЦЕНЗІЇ. ВІДГУКИ

PAULINA KUZIOR

PROTECTION OF THE ENVIRONMENT AND OTHER ASPECTS OF HUMAN ACTIVITY IN THE DISCUSSIONS AT THE INTERNATIONAL CONGRESS OF BUSINESS ETHICS AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Rybnik – a picturesque town situated in the Silesian District (Poland), is one of the major cities of Upper Silesia. Historical references to Rybnik come from the thirteenth century. Currently, the city is growing rapidly, attracting the young people who can study in Rybnik at two universities. Conditions for studying are excellent. Here, on the academic campus in Rybnik on 31 May 2016, was held an International Congress of Business Ethics and Sustainable Development. The initiators of the Congress were prof. *Aleksandra Kuzior*, president of the Silesian Centre for Business Ethics and Sustainable Development, acting at the Silesian University of Technology, and *Piotr Kuczera*, president of the City of Rybnik. Polish, Austrian, German, Slovak and Ukrainian scientists, businessmen and representatives of local authorities met at the Congress to share experiences, ideas and best practices in achieving the objectives of the concept of sustainable development and corporate social responsibility (CSR). The Honorary Patronage over the Congress was taken by the Ministry of Development of the Republic of Poland, and in the Scientific Committee there were outstanding representatives of Polish and foreign science, dealing with issues of sustainable development and business ethics (detailed information on the website >> [<<http://www.polsl.pl/organizacje/scebizr/Strony/witamy.aspx](http://www.polsl.pl/organizacje/scebizr/Strony/witamy.aspx)).

Among the prominent representatives of Polish science and policy, his message to the participants of the Congress gave prof. *Jerzy Buzek*, MEP, Chairman of the European Parliament in 2009-2012 and the Polish Prime Minister in 1997-2001, who pointed out that sustainable development will depend on the enthusiasm, perseverance and integrating the activities of different actors: business people, scientists, leaders different organizations, but also of all employees and ordinary people. As a member and chairman of various committees of the European Union (Chairman of the Committee on Industry, Research and Energy and the Conference of Committee Chairs of the European Parliament), he drew attention to the importance and topicality of the issues undertaken during the Congress in Rybnik. Prof. *Bogusław Łazarz*, the Vice-Rector elect of Silesian University of Technology, stressed that there is no sustainable development without adequate basis for ethics and ethical values and the Honorary Consul of the Republic of Croatia and President of the Chamber of Commerce

and Trade of the Rybnik Industrial District at once also drew attention to the importance of ethical behavior in business, and Congress is an excellent forum where businessmen can discuss with scientists problems bothering them. Passing the wishes of fruitful deliberations, the Ambassador of the Republic of Croatia Andrei Bekić also drew attention to the frequent contacts of the embassy with the city of Rybnik, which opens up possibilities of cooperation. It should be emphasized that the city of Rybnik cooperated and is already working with many partner cities from different countries. We can point out here among others, Dorsten and Eurasburg (Germany), Karviná (Czech Republic), Ivano-Frankivsk and Bar (Ukraine), Larissa (Greece), Liévin, Mazamet and Saint-Vallier (France), Newtownabbey (United Kingdom). Rybnik is a city of a rapidly growing economy, science and tourism, the city where the cooperation of local government and business with universities grows, and a perfect example of that was the International Congress of Business Ethics and Sustainable Development.

A plenary lecture was delivered by Prof. *Gerhard Banse*, president of the Leibniz Society Berlin and a representative of the Berliner Zentrum Technik und Kultur, a longtime researcher at Karlsruhe Institute of Technology, dealing with issues of sustainable development, philosophy and ethics of technology and technology assessment.

Within the Congress there were also held two panel discussions: 1. “How governments can support ethical business”; 2. “CSR – between theory and practice” and at the thematic sections there were delivered nearly 40 papers.

The first panel discussion was attended by prof. *Heinrich Badura* of the Austrian Bundesministerium für Wissenschaft, Forschung und Wirtschaft, *Katarzyna Dzioba*, Vice-Mayor of Zabrze city, *Mieczysław Kieca*, Mayor of the city Wodzisław Śląski, and *Piotr Kuczera*, Mayor of Rybnik. The discussion was moderated by prof. *Aleksandra Kuzior*. The second one was participated by prof. *Michael Aßländer* (Technische Universität Dresden, Internationales Hochschulinstitut Zittau, member of the Executive Committee of EBEN, Germany), *Paulina Bednarz* (director for EU projects and communication of the Institute for Research on Democracy and Private Enterprise, The Foundation of the National Chamber of Commerce, Poland), Dr. Eng. *Janusz Karwot* (President of the Water and Sewage Company LLC in Rybnik, Poland) and prof. *Alla Lobanova* (Krivoy Rog National University, Ukraine).

Lectures in thematic sections were devoted to the issues in the area of normative ethics, applied ethics and Corporate Social Responsibility (CSR) and the various aspects of sustainable development. There were presented, among others, research on the ethical dimension of CSR, the role of social responsibility in building the relationship between science and business, the development of innovative projects within the economics of sharing and management responsibility, etc. The speakers wondered whether Corporate Social Responsibility is a requirement or just fashion, and whether the ethical behavior of firms are only decoy social responsibility and real commitment. Representatives of companies operating not only on the local, but also international market, gave examples of good practices, particularly in the areas of human resource management and or-

ganizational responsibilities towards the environment and pro-environmental actions. Examples of ecological activities are also presented in a panel discussion, for which the city Wodzislaw Slaski received a certificate of “Ecological Commune” for supporting modern and ecological solutions for heating in the city.

In the afternoon sessions in several papers there were also themes showing the role of women in business development. They also presented examples of discriminatory practices and harassment that arise in the practice of corporate governance and with whom it is essential to fight. The basic documents of the concept of sustainable development highlight the important role of women in creating an ethical business and the implementation of the objectives of sustainable development. Direct examples of such records can be found, among others, in the Global Programme of Action Agenda 21, the Plan of Implementation of Johannesburg or in the “Future We Want” report.

Considerable interest has aroused discussion on CSR. Panelists from three different European countries, with varying degrees of implementation of the objectives of CSR, drew attention to, inter alia, the creation of a CSR strategy, commitment to solving the problems of local communities, investing in eco-innovation. The examples showed significant differences in the approach to CSR in Poland, Germany and Ukraine.

Foreign visitors who took part in the discussion (prof. A. Lobanova and prof. M. Asslaender) are scientists who have been working for many years with the Department of Applied Social Sciences of the Faculty of Organization and Management Silesian University of Technology. Department of Sociology and Economics of the Krivoy Rog National University in Ukraine, together with the Department of Applied Social Sciences implement a training project, the result of which is being prepared for printing as an academic book “Selected issues of the sociology of work”, whose authors are Polish and Ukrainian scientists. A look at the problems of the sociology of work from two different perspectives yielded very interesting results. At the same time Department of Applied Social Sciences cooperates with Technische Universität Dresden, Internationales Hochschulinstitut Zittau, by organizing annually a conference on “Social development towards values. Ethics – Technology – Society, which also involves researchers from Ukraine. The co-organizer of this project is the Department of Ethics and Applied Ethics of Matej Bel University in Banska Bystrica. International scientific cooperation is focused on the sociological and ethical issues. An important element of this cooperation are also the issues discussed at the International Congress of Business Ethics and Sustainable Development in Rybnik, hence the presence of scientists from these countries at a meeting of the congress. So then Congress concentrated scientific, business, managerial and government environment from different countries. The Congress was also attended by students of secondary schools in Rybnik, who also joined the discussions. The organizers of the Congress – Silesian Center for Business Ethics and Sustainable Development and the City of Rybnik – announced further cooperation and preparing the next edition of the Congress.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.4

Е. А. ГУГНІН

ПОСТУЛАТИ ДИСКУРСУ УЗАЛЕЖНЕННЯ В БРИТАНСЬКОМУ ТА ФРАНЦУЗЬКОМУ ПРОСВІТНИЦТВІ (НА ПРИКЛАДІ КОНЦЕПЦІЙ ДЖ. ЛОККА, Ш.-Л. МОНТЕСК'Є ТА Е. ВАТТЕЛЯ)

У статті визначено філософсько-ідеологічні постулати ліберального дискурсу узалежнення та зовнішнього впливу в працях Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є та Е. Ваттеля, який передусім науковим розвідкам та колоніальним практикам або супроводжує їх. Для цього визначено ключові ідеї як дискурсів узалежнення з точки зору їх теоретичної побудови та обґрунтовано роль зазначених дискурсів в легітимзації та конституюванні колоніальних соціальних життєсупроїв.

Ключові слова: зовнішній вплив, дискурс узалежнення, євроцентризм, просвітництво, лібералізм, європейські суспільства, несередземноморські суспільства.

Актуальність обраної теми. Сучасний світ навряд чи є простором безпеки та рівності. Різноманітні кризи, війни і конфлікти продовжують зачіпати як постмодерні суспільства із електронними урядами, так і архаїчні спільноти третього світу. При цьому в як в медійному дискурсі європейських ЗМІ, так і резонуючих із ними наукових кіл, виклики сучасності часто артикуються в їх перекладі на ліберальний словник «прав людини», «економічного розвитку», «верховенства права», «недоторканності приватної власності».

Предметом дорікання з боку розвинених суспільств на адресу нерозвинених або мало-розвинених стають «тиранія», «низький рівень життя», «відсутність гарантій приватної власності», «недотримання прав людини». Європейські медіа у відповідних дискурсах озвучують універсалістські настанови щодо приведення права, економіки та політики нерозвинених суспільств у відповідність із європейськими стандартами.

Звісно, що дискурсу критики час від часу стає супутнім також і дискурс погроз зовнішнім втручанням в разі недотримання відповідних рекомендацій щодо приведення життя нерозвинених суспільств у відповідність із належними стандартами життя розвинених суспільств. Йдеться про універсальну антикризову рецептуру, елементами якої стають відкриття внутрішніх ринків, приведення національних правових систем у відповідність з єдиними «загальновизнаними» стандартами, забезпечення свободи ЗМІ, боротьба із корупцією, впровадження інституцій за зразком суспільств-подавачів сталонних прикладів.

При аналізі самої рецептури соціального оздоровлення спільнот, хворих на недотримання належних стандартів життя, стають очевидними деякі їх спільні соціально-філософські та теоретико-соціологічні засади, пов'язані, зокрема, із німецьким, французьким та англійським просвітництвом

Постановка завдання. Метою статті є визначення філософсько-ідеологічних постулатів ліберального дискурсу узалежнення та зовнішнього впливу в працях Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є та Е. Ваттеля, який передусе науковим розвідкам та колоніальним практикам або супроводжує їх. Для досягнення мети передбачено досягнення наступних **завдань**: 1) визначити ключові ідеї лібералізму як дискурсів узалежнення з точки зору їх теоретичної побудови; 2) обґрунтувати роль зазначених дискурсів в легітимації та конституюванні колоніальних соціальних життєстроїв.

Аналіз попередніх досліджень з обраної теми. Дискурс ґрунтованості зовнішнього впливу європейських народів на неєвропейські (здебільшого, бездержавні, родо-племінні) спільноти з'явилася в епоху Великих географічних відкриттів в рамках філософії права англійського, французького та німецького просвітництва. Цей дискурс став складовою частиною юридичного позитивізму як парадигми осмислення держави і права, яка встановлювала розмежування природного стану (стану дикунства) та цивілізованого стану людства.

Саме розмежування природного та цивілізованого стану поділило світову мапу та життєвий простір різних народів на дві половини: привласнений та «нічийний». В привласненому життєвому просторі, в подібній концептуалізації, все виглядало упорядкованим і облаштованим за рахунок інститутів приватної власності та легітимної централізованої влади.

Проте, залишалася величезна частина непривласнених («нічийних») земель, колоніальне освоєння яких логічним чином випливало із створеної просвітниками теорії праці та теорії вартості. Євроцентристське бачення праці та власнення випливало із того, що будь-які предмети природи, живі істоти, рослинний світ стає власністю того, хто перевів його із стану природної нічийності в стан персональної або колективної привласненості. Мало того: місцеве населення, яке за таких обставин пробувало чинити опір, розглядалося як таке, що протиставляє себе природному закону.

Дискурс узалежнення досягнув своєї вищої точки з утворенням колоніальних імперій (Португалії, Іспанії, Англії, пізніше – Німеччини), проте, в більшості аспектів спирався на одні і ті самі ідеї політичного лібералізму та юридичного позитивізму. На подібні аспекти вписування імперій в ту чи іншу частину простору землі звертають свою увагу Дж. Аррігі, Дж. Гобсон та К. Шмітт. Автори беруть до уваги «одвічні закони» (номоси), якими керуються імперії при завоюванні колоній. Ці номоси визначають стратегії колонізації, а отже, їх поширення в філософії, художній літературі, ідеологічній пропаганді передусе всім формам зовнішнього впливу [1; 3; 6].

Після другої світової війни та занепаду колоніальних імперій, на тлі здобуття багатьма країнами колоніальної периферії політичної незалежності, виникла ілюзія зникнення дискурсу узалежнення. Цьому передували події визнання державної незалежності Індії та прийняттям ООН відповідної

декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам. Ілюзії зникнення дискурсу узалежнення були супутні також звільнення низки африканських країн від колоніальної окупації та протекторатів в 60-і р. XX ст. І хоча основні ідеї дискурсу узалежнення перейшли в нові фрейми, фактично зазнавши «інтелектуальної міграції» з теорії класичного колоніалізму до неокolonіалізму, в аспекті змісту цих ідей і їх впливовості в сучасних міркуваннях про право на політичний та культурний суверенітет нічого не змінилося.

Дискурс узалежнення, як вже відзначав автор у своїх попередніх публікаціях, є представленим набором постулатів, які переходять у сферу соціальних та політичних практик та зазнають прямого застосування у зовнішньому впливі. Будь-яка війна, локальна військова чи інформаційна операція, культурно-гуманітарна інтервенція може мати одним із своїх «початків» дискурс вузького кола інтелектуалів. Сформульовані цими інтелектуалами постулати базуються на універсалістських уявленнях про належне і неналежне з точки зору володіння простором та суверенітетом, про припустиме і неприпустиме, про те, що є канонічним (нормативним) і не-канонічним, таким, що відхиляється від стандартів і т.п.

При відмінностях зазначених уявлень, вони, тим не менш, мають деяку спільну основу. Йдеться про подвійні стандарти оцінювання, які застосовуються щодо сторони, яка має відповідні силові переваги, та протилежної, слабшої сторони, у якій немає силових переваг. Приклади подій в СФРЮ, Іраку, Афганістані, Лівії в 90-х – 2000-х р. засвідчують верховенство права сили над силою права при вирішенні спірних питань між сторонами, що мають диспаратний статус. При цьому джерелом стандартів оцінювання в медіа часто стають відповідні філософсько-правові та соціально-політичні дискурси, які фігурують у просвітницьких працях і містять відповідні цінності [7, 20-85].

В дискурсах та практиках узалежнення та зовнішнього впливу відповідні суб'єкти послуговуються однаковими постулатами, які зберігали свою значущість і в епоху класичного колоніалізму. Узалежнювачі апелюють до відповідних положень локківської теорії власності і трудової вартості, вони оперують відповідною риторикою, в якій суспільства поділяються на «правильні» і «неправильні», такі, що відповідають стандартам демократії, і такі, що їм не відповідають. Систему їх ціннісних референцій утворюють, як вже відзначалося вище, лібералізм та юридичний позитивізм.

Філософсько-правові та ідеологічні дискурси є попередниками наукових розвідок та конструювання образів народів, що стають об'єктами колоніального узалежнення. Адже саме в них міститься найвище (ціннісне) обгрутування того, які народи слід вважати історичними та неісторичними, які наслідки має ця історичність та неісторичність для державності та культури цих народів, як має поводити той чи інший народ себе до життєвого простору, щоб здобувати право власності на нього, чим відрізняються цивілізовані народи від нецивілізованих, як мають поводити себе народи переможці із переможеними народами, де встановлені межі для права на опір для переможених народів і де переможці мають зупинитися в своєму узалежненні переможених і т.д. і т.п.

Аспект дослідження дискурсу узалежнення в філософії та ідеології як ціннісної основи зовнішнього стосується культурної антропології, соціальної

філософії та філософії права, соціології. Для соціології методологічно значущими є праці учасників групи «The Subaltern Studies». Автори цих праць вдаються до радикально-критичної рефлексії колоніалізму як світогляду, як системи цінностей, як складової частини європейської культурної ідентичності. В цих працях йдеться про те, що євроцентристська риторика високих ідеалів прав людини, свободи власності, народовладдя і т.п. насправді є формою інтелектуального лицемірства та блюзнірства, розрахованого на зваблення розумово слабких та немічних істот [8, 271-313].

Прикметною ознакою «Subaltern Studies» є їх етноцентричність, а отже, аналіз феномену узалежнення з точки зору тих етнічних і соціальних груп, які пережили колоніальні практики на власному історичному досвіді. Студії відповідають, як стає зрозумілим із назви, філософії та ідеології пригноблених, «нижчих за рангом» та підпорядкованих. Тому в них наскрізною тематичною домінантою стає тема гегемонії, насильства, історичного досвіду узалежнення, що відображається в літературі, емоційно-оціночному переживанні тортуруючих колоніальних практик на рівні тіла в поезії і т.п. [8, с. 271-313].

У 18-19 століттях ліберальний та позитивістський дискурс узалежнення набуває рис оформленості та завершеності. Доктринування щодо європейської винятковості і правомірності колоніальних експансій переходить в формування колоніальних порядків та про-колоніальних життєстроїв. Наприкінці 18 ст. відбувається перехід від суто дискурсивної форми обґрунтування узалежнення до прямого встановлення колоніальних інституцій у формі прямого колоніального адміністрування та систем експлуатації упокорених спільнот.

Відповідним чином, видозмінюються практики зовнішнього впливу, які переходять із прихованих форм у відкриті. Переходу прихованих форм у відкриті стають супутніми зміни соціально-правових відносин колонізаторів та колонізованих, ліквідація інституційного декоруму гуманних відносин, а також відповідні акти опору колонізованих спільнот подібним перетворенням.

Виклад основного матеріалу. Джон Локк міркує в руслі того, що праця (включаючи ту, яка витрачається на оволодіння та привласнення об'єктів рослинного та тваринного світу) є джерелом власності. Оскільки праця є приналежною окремому індивідові, то і «власність, що виникає, завдяки праці, може переважити спільнотне володіння землею».

Автор обґрунтовує це тим, що саме праця створює відмінності у вартості всіх речей». Звісно, для кожного є очевидним, що «різниця між акром землі, засадженої тютюном або цукровою тростиною, засіяної пшеницею або ячменем, і акром тієї ж землі, яка перебуває необробленою в спільному володінні, на якій не ведеться ніякого господарства, буде, «через поліпшення завдяки праці» набагато більш вартісною» [4, с. 280].

Аргументацію автор надалі розгортає в руслі міркувань про те, що «з продуктів землі, корисних для людського життя, дев'ять десятих є результатом праці». Мовляв, природний субстрат сам по собі нічого не вартує, і в співвідношенні трудової та природної компоненти в усіх речах співвідношення складається на користь трудової компоненти в визначеній автором пропорції 99:1.

Після цього Локк на засадах ліберального розуміння соціального світу переходить до опису образу відсталих американських племен (індіанців), які не можуть і не вміють належним чином скористатися своїми природними ресурсами. А що виступає, на думку автора, чинником їх низького рівня життя? На це риторичне запитання автор відповідає також в контексті ліберальної теорії трудової вартості. Ці племена, мовляв, не дивлячись на щедre обдарування всіма засобами достатку і при можливості виробляти все для добробуту, не поліпшують свою землю через працю.

Тому вони, вважає автор, на відміну від нас (маючи на увазі вочевидь, англійців) «не володіють і однією сотою тих благ, якими ми насолоджуємося; і король великої і родючої місцевості там харчується, одягається і живе гірше, ніж поденник в Англії» [4, с. 280].

Щоб підсилити ґрунтовність власних ліберальних аргументів, Локк звертається до теологічних інтерпретацій. Мовляв, сам «Бог віддав світ всім людям спільно», проте, «він віддав їм його для їх добра і для того, щоб вони могли отримати від нього найбільші зручності для життя». Але, міркує далі автор, на цій підставі «не можна припустити, нібито він хотів, щоб світ завжди залишався в спільному володінні та необробленим».

Локк по суті формує соціальну карту світу за ознакою ставлення до землі та природних ресурсів із поділом народів на «працьовиті» та «непрацьовиті». Апеляції до божественного авторитету при цьому мають надати більшої вагомості його міркуванням і створити враження санкціонованості такого поділу Творцем.

«Він (Творець – авт.),- пише далі Локк, дав його (світ- авт.) для того, щоб ним користувалися старанні і розважливі (*курсив мій – авт.*) (і праця давав їм право на це), а не для забавки чи жадібності сварливих і безглузвих (*курсив мій – авт.*). Той, кому залишилося для поліпшення стільки ж землі, скільки було вже зайнято, не повинен був нарікати, не повинен втручатися туди, де вже було досягнуто поліпшення працею іншого; якщо він так робив, то ясно, що він бажав скористатися працями іншого, на що він не мав права, а не землею, яку бог дав йому разом з іншими для того, щоб її обробляти, і якої залишилося ще стільки ж, скільки вже зайнято, і, більше, ніж він міг би з користю розпорядитися або охопити її своєю працьовитістю. [4, с. 280].

Дискредитація неєвропейських (східних, деспотичних) спільнот як відсталіх, інфантильних, неосвічених, схильних до рабського послуху продовжується у Ш.-Л. Монтеск'є в його хрестоматійній праці «Про дух законів» [5].

Описуючи ці спільноти, Монтеск'є вдається до наведення історичних прикладів із відповідними деталями. Перш за все він протиставляє принципи гордості та честі європейської аристократії приниженості, рабській покорі та плазуванню підданих східного деспота.

Про інфантильність та вибіркeве застосування репресії автор пише далі в контексті «правової нерівності» народу та чиновництва в умовах східних деспотій. Адже деспот, мовляв, судить народ за законами, а вельмож за власними примхами. Деспот зацікавлений в тому, щоб «оберігати життя останнього з підданих», а своє безпосереднє оточення тримати в лещатах терору. Монтеск'є констатує, що «не можна говорити без жаху про це жажливе прав-

ління», а надалі наводить приклад про «Сефевідами», який був «скинутий в наші дні в Персії Мир-Вейсом, і став «свідком загибелі уряду ще до завоювання країни, тому що він недостатньо пролив крові» [5, с. 112-113].

Із самого прикладу автор робить висновок про те, що «у деспотичних державах природа правління вимагає беззаперечної покори, і, оскільки воля государя є відомою, то всі наслідки, спричинені нею, повинні настати з неминучістю явищ, зумовлених ударом однієї кулі об іншу».

Демонізуючи надалі східні народи із їх деспотичними режимами, Монтеск'є змальовує жахливу картину безжалісності жорстокості, фатальної приреченості на смерть для підданих, які насмілилися виявити ослух або ж стати в опозицію до деспота. З цього моменту у таких людей, як правило, немає майбутнього, адже вирок їм виноситься вже не лише деспотом, але всім суспільством.

За таких обставин «немає місця пом'якшенням, відозмінам, пристосуванням, відтермінуванням, відшкодуванням, перемовинам, застереженням, пропозиціям чогось кращого або рівнозначного. Людина є істотою, яка є винною щодо істоти, яка має владу «наказувати». Тут вже не можна ні висловлювати побоювання щодо майбутнього, ні вибачати свої невдачі щодо недосягнутого щастя.

Монтеск'є порівнює становище людини та її долю в умовах східних деспотій до долі і становища тварин, оскільки піддані східних деспотів мають виявляти «інстинкт, покору» і схильність до «покарання». За умов розгніваності деспота та потрапляння в опалу «не беруться до уваги природні почуття - повага до батька, любов до дітей і дружин, - закони честі, стан здоров'я: наказ оголошено – і цього достатньо» [5, с. 116].

Для автора є близьким історичний приклад Персії. В цій східній деспотії, мовляв, деспот виносить тільки один вирок, раз і назавжди, без права на оскарження і помилування. З того самого моменту, «коли вирок винесено, ніхто вже не сміє ані заводити з ним мову про засудженого, ані просити для нього про помилування» [5, с. 117].

При цьому не має значення психічний стан деспота, в якому він виносить свій вирок, що тільки збільшує шанси виносити неправосудні вирокі і страждати від несправедливості. Навіть перебуваючи в стані запаморочення чи сп'яніння, деспот, прийнявши те чи інше розпорядження, вже не може його скасувати або змінити. Інакше закон став би сам собі суперечити. Монтеск'є наголошує на наскрізному переважанні подібного способу думання в Персії і наводить інший приклад, із царем Агасфером, який, прийнявши невірний указ про побиття євреїв, потім, зрозумівши його неправильність, був змушений дозволити євреям захищатися [5, с. 117-118].

Порівняння малорозвинених східних народів із просунутими західними європейськими народами з монархічними державами, звісно, відбувається не на користь перших. Якщо «в монархічних державах виховання прагне сформувати «дух розумілості» і гордовитості, пихатості (йдеться переважно про аристократію – авт.), то «в деспотичних державах воно намагається їх принизити». Правлячі класи мають бути просотаними «духом рабства», в якому виховують всіх підданих малорозвинених і принижених східних деспотій.

При цьому, робить висновок Монтеस्क'є, «беззастережне підпорядкування передбачає невігластво не тільки того, хто кориться, але і того, хто наказує: йому нема чого міркувати, сумніватися і обговорювати, коли досить тільки наказати». Отже, резюмує автор, система деспотизму є ґрунтованою на перетворенні кожного домогосподарства на «державу в державі», а тому завдання виховання в таких суспільствах полягає, головним чином, в тому, щоб навчити доволі обмеженому, з точки зору автора, «мистецтву жити з іншими людьми», змістом якого є прихований страх та «пізнання деяких найпростіших правил релігії».

Просвітництво та знання, вважає Монтеस्क'є, було б для нерозвинених деспотичних суспільств небезпечним, а конкуренція – згубною. Отже, цим рабськи залежним, інфантильним, жорстоким і твариноподібним народам не притаманні будь-які чесноти, оскільки (і тут Монтеस्क'є наводить думку Аристотеля) «немає жодної чесноти, яка була б властивою рабам» [5, с. 118].

Е. Ваттель вважав, що саме по собі право вбивати ворогів є доведеним і саме в собі вказує на межі цього права. Якщо ворог (при цьому маючи на увазі європейські цивілізовані народи- авт.) складає зброю, то ми не можемо, по справедливості забрати його життя [2, с. 141].

Отже, в баталіях слід виявляти пощаду щодо тих, хто виявив готовність до здачі. Під час облоги, – міркує далі Ваттель, – ніколи не можна відмовляти гарнізону, який пропонує капітуляцію, в праві на життя. Автор критикує недостатню гуманність в арміях більшості країн Європи, які ведуть війни.

На його думку, недостатня гуманність щодо супротивника виявляється з боку рядового складу, який є схильним до нещадної ненависті щодо полонених. Водночас, як вказує Ваттель, «це завжди суперечить схильності офіцерів, які нетерпляче втручаються, щоб врятувати життя тих ворогів, які склали зброю».

Виключення Ваттель встановлює для диких та нецивілізованих народів, які є винними «в серйозному порушенні законів про громадянство». Щодо них автор пропонує зробити відповідні «виключення» в аспекті «відмови від пощади». Адже йдеться про серйозні порушення ворогом «закону про громадянство»

«Коли ми перебуваємо в стані війни з диким народом, який не дотримується правил і ніколи не виявляє пощади, ми можемо покарати його в особі його людей, ... і за допомогою цієї неухильної роботи» змусити їх поважати закони людства. Але там, де суворість не є абсолютно необхідною, милосердя стає обов'язком» [2, с. 141].

Е. Ваттель наводить приклад із Коринфом, який було повністю зруйновано за порушення закону народів послами Хомана, попри те, що цю суворість було засуджено Ціцероном і іншими видатними людьми того часу». Ваттель вважає недоцільним вияв жорстокості щодо підданих, за виключенням неунікних ситуацій із позбавленням відповідних прав [2, с. 141].

Варто зазначити, що сформульовані в дискурсі узалежнення постулати щодо расової нерівності європейських народів-завойовників та «диких народів» знайшли своє відображення в системі непрямого управління колоніями. Вона застосовувалася в португальських, іспанських, німецьких та британських колоніальних володіннях і передбачала створення дворівневої організації влади.

Цій дворівневій організації влади відповідало і «подвійне» правове регулювання. При цьому наблизений до аборигенів рівень управління був утворений органами влади автохтонного населення колоній. Окрема система управління із цивілізованими державними та правовими інститутами застосовувалася щодо колонізаторів.

Висновки. В рамках даного дослідження під дискурсом узалежнення автор розуміє сформовані на початку епохи Великих географічних відкриттів і існуючі нині в глобальному масштабі філософські та соціально-ідеологічні схеми доктринування із відповідними постулатами. Ці схеми доктринування слугують легітимізуючою прелюдією для всіх практик зовнішнього впливу та зовнішнього втручання, включаючи колоніальні війни, оскільки цим практикам має передувати інтелектуальна діяльність по створенню образу негідного, меншовартісного, дегуманізованого ворога. В працях Монтеск'є, Локка, Вателя дегуманізація несвропейських народів відбувається із застосуванням етико-доктринальних та теологічно-юридичних міркувань про трудову теорію вартості та просвітницьких теорій народовладдя.

При цьому основою у працях Локка слугує спотворено інтепретована християнська етика із наведенням теологічної аргументації щодо необхідності зовнішнього втручання в життя нерозвинених народів. В працях Монтеск'є і Ваттеля для цього використовується просвітницька теорія теорія «освіченої монархії» та русоїстськи-зрозумілого народовладдя (демократії).

Загальна логічна модель дискурсу узалежнення в економічній сфері у Локка вибудовується за дедуктивним зразком згідно схеми: «Ми докладаємо працю до формування природної речовини. Докладати працю, значить бути кращими за тих, хто не докладає працю до природної речовини. Той, хто не докладає працю до природної речовини (землі та її ресурсів) позбавляється права власності на землю, оскільки право власності на землю та ресурси може належати дбайливим та працелюбним. Недбайливі і непрацелюбні (народи) не можуть бути кращими за ті народи, які вдаються до обробітку землі та її ресурсів власної праці. Отже, інші (працелюбні) народи можуть позбавити їх цієї землі разом із її ресурсами, бо вони є кращими за них».

Загальна логічна модель дискурсу узалежнення у Монтеск'є та Ваттеля в політичній сфері вибудовується за дедуктивним зразком згідно схеми: «Ми є розвиненими та цивілізованими народами, оскільки дотримуємося законів освіченої монархії та громадянства, виховання вільнодумства та почуття власної гідності. Народи, які не дотримуються законів громадянства та освіченої монархії, не виховують вільнодумства, є нерозвиненими та нецивілізованими. Отже, вони є дикими народами і щодо них є можливим насильницьке поводження. Цим насильницьким поводженням є війна проти них заради встановлення освіченого правління в їх же інтересах».

Ці дискурсивні схеми знайшли і знаходять своє пряме застосування в практиках примусової експлуатації, які впливали і впливають із системи нерівності метрополій та колоній. Центр влади, в кінцевому рахунку, знаходиться там, де знаходиться сила, яка встановлює стандарти оцінювання.

Отже, європейський лібералізм як тип дискурсу в соціальному картуванні географічного простору неєвропейських суспільств характеризувався переважанням філософії та ідеології расизму. Цей тип доктринування включав в себе три засадничі складники: оцінку народу, оцінку його життєвого простору та ресурсів та правила поведінки із цим народом, які передбачали і припускали різноманітні форми зовнішнього впливу, пов'язані із відкритим або прихованим вилученням ресурсів меншовартісних в історичному, расово-антропологічному та етно-культурному відношенні народів.

Дискурс узалежнення не лише супроводжував практики привласнення землі меншовартісних народів та вилучення їх ресурсів, але і дозволяв ідеологічно легітимізувати проведення відповідної етнополітики. Саме в рамках ліберальної ідеології були обґрунтовані теорії «нічийних земель» та культурної дефектності неісторичних народів, які через свій інфантилізм, неробство, недбайливість, нерациональність не є гідними володіння землями і ресурсами, даними їм Всевишнім. Неєвропейські суспільства, починаючи від інків, ацтеків, майя, африканських народів і закінчуючи американськими індіанцями вже на дискурсивному рівні позбавлялися права на всі різновиди суверенітету, а отже, підлягали примусовому позбавленню приналежного їм історичного спадку.

Спільними рисами теоретичних концепцій англійського і французького лібералізму, попри соціальні та культурні відмінності Англії та Франції, є консенсус щодо визначення колонізованих європейцями народів як неосвічених, рабськи-узележнених, архаїчних, жорстоких та деспотичних, інфантильних і таких, що потребують патерналізму в ставленні до них. Європейські народи мали б виконувати щодо таких спільнот роль історичних опікунів, оскільки створювані нерозвиненими народами суспільства виявляли свою культурну та соціальну дефектність в формах та технологіях політичного управління, в економіці, в звичаях та традиціях. Цим недбайливим народам, які лише користувалися тим, що дає їм їхня земля, Європа мала «подарувати» ефективний соціальний устрій, який, щоправда, залишався лише декларацією. По суті ставлення до упокореного населення в дискурсі узалежнення мало відрізнялося від ставлення до злочинців, які порушили закони Бога та природи, а тому мають бути покараними за свій злочин.

Список використаної літератури

1. Арриги Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени. Москва : Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 472 с.
2. Ваттель Э. Право народов или Принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов. Москва : Госюриздат, 1960. – 719 с.
3. Гобсон Дж. Империализм. Лондон : «Прибой», 1927. – 287 с.
4. Локк Д. Два трактата о правлении. Москва : Мысль, 1988. – С. 137-405.
5. Монтескье Ш. Л. О духе законов. Москва : Мысль, 1999. – 672 с.
6. Шмитт К. Номос Земли в праве народов *jus publicum europaeum*. СПб. : «Владимир Даль», 2008. – 670 с.
7. Thompson J.B. Ideology and Modern Culture: Critical Social Theory in the Era of Mass Communications. Stanford: Stanford University Press, 1990. – 372 pp.

8. Spivak, Gayatri Chakravorty 'Can the Subaltern Speak?' pp. 271-313 in C. Nelson and L. Grossberg (eds) *Marxism and the Interpretation of Culture*. Basingstoke: Macmillan Education.

Стаття надійшла до редакції 25.07.2016.

Гугнин Е. А. Постулаты дискурса зависимость в британских и французского просвещения (на примере концепций Дж. Локка, Ш. Монтескье и Е. Ваттель)

В статье определено философско-идеологические постулаты либерального дискурса зависимость и внешнего воздействия в трудах Дж. Локка, Ш. Монтескье и Е. Ваттеля, предшествующего научным изысканиям и колониальным практикам или сопровождает их. Для этого определены ключевые идеи как дискурсов зависимость с точки зрения их теоретического построения и обоснованы роль указанных дискурсов в легитимации и конституировании колониальных социальных жизнеустройств.

Ключевые слова: внешнее воздействие, дискурс зависимость, евроцентризм, просвещение, либерализм, европейские общества, неевропейские общества.

Gugnin E. A. Postulates of the discourse of addiction in the British and French enlightenment (on the example of the concepts of J. Locke, C.-L. Montesquieu and E. Wattel)

The article identifies the philosophical and ideological postulates of the liberal discourse of dependence and external influence in the works of J. Locke, S.-L. Montesquieu and E. Wattel, who preceded or accompanied scientific research and colonial practices. To do this, the key ideas as discourses of dependence in terms of their theoretical construction are identified and the role of these discourses in the legitimation and constitution of colonial social systems is substantiated.

Key words: external influence, discourse of dependence, Eurocentrism, enlightenment, liberalism, European societies, non-European societies.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрущенко Г. І. – доктор соціологічних наук, доцент, доцент кафедри фундаментальних і соціально-гуманітарних наук, Криворізький металургійний інститут ДВНЗ “Криворізький національний університет”.

Баранова С. С. – аспірант кафедри галузевої соціології, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка.

Бліхар М. П. – старший лаборант, Центр моніторингу Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Бобошко А. А. – Мелітопольський інститут екології й соціальних технологій, Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”.

Болотова В. О. – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”.

Вербецька Т. О. – аспірант кафедри галузевої соціології, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка.

Внуков Є. О. – аспірант кафедри соціології та соціальної роботи, Класичний приватний університет.

Голиков О. С. – кандидат соціологічних наук, доцент, докторант кафедри соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Горбачов А. В. – аспірант кафедри політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Савича Сковороди.

Гордієнко Н. М. – кандидат соціологічних наук, доцент, проректор з наукової роботи Комунальний вищий навчальний заклад «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради.

Євдокимова В. В. – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології, Київський національний університет культури і мистецтв.

Зоська Я. В. – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та соціальної роботи, Класичний приватний університет.

Іваць О. М. – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри менеджменту та інноваційного розвитку освіти, Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти.

Калашникова А. О. – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри прикладної соціології і соціальних комунікацій, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Каркач А. В. – аспірант кафедри соціології та соціальної роботи, Класичний приватний університет.

Катаєв С. Л. – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та соціальної роботи, Класичний приватний університет.

Кузьор Пакуліна – Сілезька Політехніка, м. Забже, Польща.

Ляшенко Н. О. – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”.

Орлов В. В. – кандидат наук з державного управління, доцент, в. о. Завідувача кафедри інноваційного менеджменту та управління бізнес-процесами, Кри-

ворізький економічний інститут ДВНЗ “Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана”.

Орлова О. І. – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри філософії і соціальних наук, ДВНЗ “Криворізький національний університет”.

Сурміна Г. Ю. – аспірант кафедри соціології та соціальної роботи, Класичний приватний університет.

Сусська О. О. – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри зв’язків з громадськістю Національного університету “Києво-Могилянська Академія”, докторант відділу соціології культури і масових комунікацій, Інститут соціології НАНУ.

Туленков М. В. – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри галузевої соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Хижняк К. В. – кандидат філологічних наук, доцент кафедри міжкультурної комунікації та іноземної мови, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”.

Хижняк Л. М. – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Наукове видання

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 71

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.*

Редактор: А. О. Бессараб
Технічний редактор: О. В. Дрига
Дизайнер обкладинки Я. В. Зоська

Підписано до друку 26.09.2016 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк ризограф. Гарнітура Times.
Умовн.-друк. 12,65. Обл.-вид. арк. 12,65. Тираж 300 прим. Зам № 6-16Ж.

Видавець та виготовлювач
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70 б
тел. (0612) 220-07-87; zoskaya@mail.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК, № 3321 від 25.11.2008 р.